

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
ДП «Волинські старожитності» ДП «НДЦ»
«Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

Олексій Златогорський,
Сергій Панишко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКОМУ ГОРОДИЩІ У 2010-2012 РОКАХ: ДЖЕРЕЛА І МАТЕРІАЛИ

СЕРІЯ

ВТРАЧЕНА
ХРОНОЛОГІЯ

ВОЛИНСЬКІ
СТАРОЖИТНОСТІ

Луцьк – 2013

УДК 902 (477.82)
ББК 63.4 (4 УКР-4 ВОЛ)
З-67

Златогорський О.Є., Панишко С.Д. Дослідження на Володимир-Волинському городищі у 2010-2012 роках: Джерела і матеріали. (Серія «Втрачена хронологія»). – Луцьк: «Волинські старожитності», 2012. – 166 с.

У книзі представлені джерела та матеріали досліджень експедиції ДП «Волинські старожитності» на городищі «Вали» у місті Володимирі-Волинському за 2010-2012 рр: польова документація, колекційні описи, звіти антропологів тощо. Книга розрахована на широке коло поціновувачів минулого літописного Володимира та Волині і є підготовчим виданням до узагальнюючої монографії з даної теми.

Рецензенти:

Світлана Гаврилюк доктор історичних наук, проректор
Східноєвропейського національного університету
імені Лесі України

Людмила Стрільчук кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої
історії зарубіжних країн Східноєвропейського національного
університету імені Лесі України

ISBN 978-966-2780-14-7

© О.Є. Златогорський, 2013
© С.Д. Панишко, 2013

ВСТУПНІ ЗАУВАГИ

Пропоноване видання покликане у першу чергу ознайомити якнайширше коло дослідників, краєзнавців, журналістів, студентської та учнівської молоді з результатами археологічних досліджень на території городища «Вали» у м. Володимирі-Волинському 2010-2012 років. Оскільки ці дослідження викликали значний суспільний резонанс в Україні, Польщі та Росії, видання підготовлено у форматі представлення джерел та матеріалів і включає у себе публікації археологічних, антропологічних звітів та спеціально підготовленої для видання статті Олексія Златогорського та Юрія Долженка стосовно атрибуції національної ідентичності ексгумованих жертв на городищі. Монографічне дослідження принаймні поки що на черзі, бо дослідження не завершені і будуть тривати в нинішньому році. Наразі публікація першочергових джерел – наукових звітів, які не доступні для широкого загалу, має сприяти, на нашу думку, задоволенню інформаційних запитів.

Городище «Вали» у місті Володимирі-Волинському є зосередженням пам'яток археології та історії, які мають ключове значення для розуміння історичних процесів на теренах Центральної та Східної Європи впродовж середньовіччя, нового та новітнього часів.

По-перше, дослідження залишків мурів замку Казимира Великого, якій проіснував лише декілька років у XIV ст., може «пролити світло» на історію будівництва в Європі в середньовічну добу. Замок є своєрідним еталоном для подібних західноєвропейських споруд.

По-друге, дослідження масових поховань на території городища, може дати відповідь на багато питань політичної історії середини XX ст. Хто були жертви і хто були кати? Які методи археологічних досліджень масових поховань (у поєднанні з архівними пошуками) є найбільш результативними? Досліджений комплекс поховань також має бути гідно пошанований сучасниками. І всілякі політичні інсинуації навколо жертв повинні бути морально засуджені.

Запропонований Володимир-Волинською міською радою комплекс заходів стосовно створення рекреаційного комплексу заповідника на території городища «Вали» не відповідає вимогам часу та моральним імперативам. Поки не будуть виконані повні комплексні дослідження замкових мурів, масових поховань, на території пам'ятки проводити будь-які земляні роботи згідно чинного законодавства є неприпустимим явищем.

Власне, для вирішення проблеми подальших досліджень і підготовлене дане видання. Воно виходить первінцем у серії «Втрачена хронологія», що покликана ознайомити широке коло шанувальників історії з археологічними дослідженнями на Волині. Книга складається з трьох розділів, в яких розміщені за хронологією джерела і матеріали 2010-2012 років. У середині кожного з розділів збережено нумерацію звітних таблиць, рисунків та фото. Для зручності останні розміщені не наприкінці текстів, а у середині.

РОЗДІЛ І.

ДОСЛІДЖЕННЯ 2010 р.

Олексій Златогорський,
Сергій Панишко,
Юрій Лукомський

Звіт про результати археологічних досліджень на городищі «Вали» у м. Володимирі-Волинському у 2010 році

Відповідно до Договору № 3942-В від 22.12.2009р. із Володимир-Волинською міською Радою Володимир-Волинською рятівною археологічною експедицією під керівництвом Златогорського О.Є. були проведені археологічні дослідження на городищі «Вали» у м. Володимирі-Волинському, що, як вважається, є залишками дитинця літописного Володимира.

У складі експедиції працював Ю.В. Лукомський – науковий співробітник Інституту українознавства імені І.П.Крип'якевича НАН України, кандидат архітектурних наук, наукові співробітники: Дем'янчук Д., Стаднік А., Шабловський С. Роботи тривали впродовж травня – листопада 2010 року.

Візуальні дослідження на території городища проводились Є.Н.Дверницьким [1889, с.10], В.Б. Антоновичем [1901, с.63], О. Цинкаловським [1961, s. 165]. Вперше у ході спеціальних археологічних робіт муровані конструкції були розкриті у 1975р. М.М. Кучинком [1976; 2006, с.96]. У північно-західній частині дитинця на протязі 10,0 м дослідник відкрив складену на розчині «кам'яну стіну» висотою 3,4 м і пов'язав її з якоюсь монументальною спорудою XIII – XIV ст.

Дослідження цього об'єкту було продовжене наступного року М.В.Малевською та Є.В. Шолоховою [1977]. Вони простежили західне прясло стіни протяжністю близько 100,0 м, частково південну стіну та частину кутової північно-західної башти. Власне стіна збереглась на висоту 0,4 – 0,8 м, при ширині західного прясла 2,5 – 2,6 м, а західної частини південної стіни 3,8 м. Потужність фундаменту під стіною становила 2,4 м. Стіна та фундамент були складені із місцевого крейдяного вапняку на жовтому вапняно-піщаному розчині. Виявлені об'єкти були датовані серединою XIVст. і пов'язані із замком польського короля Казимира Великого.

У 1982 році М.В.Малевська частково розчистила башту розміром 11,0х11,0 м що знаходилась у південно-східному куті дитинця [Малевская, 1984].

Досліджувана ділянка знаходиться центральній частині сучасного м.Володимира-Волинського, на території городища, за 20,0 м на південний схід від сторожки (Табл. 1). Городище є археологічним об'єктом національного значення, взятим під охорону Постановою Ради Міністрів УРСР від 21.07. 1965р. за № 31.

Ґрунт на території ділянки – гумусований сірий опідзолений, сформований внаслідок господарської діяльності та внесення органіки.

Поверхня ділянки слабо похилена у північно-західному напрямку. На момент початку робіт на цій території розміщений фруктовий сад. На поверхні було виявлено фрагменти кераміки пізнього середньовіччя, нового та новітнього часу.

Археологічні дослідження

Розкоп № I

Дослідження ділянки проводилось методом закладання великого розкопу. На момент початку робіт у нашому розпорядженні не було повної інформації про загальну кількість попередніх траншей та розкопів, закладених на городищі (з наявних джерел вдалося встановити, що М.М. Кучинко та М.В. Малевська у 70-х роках проводили дослідження, як мінімум, на трьох

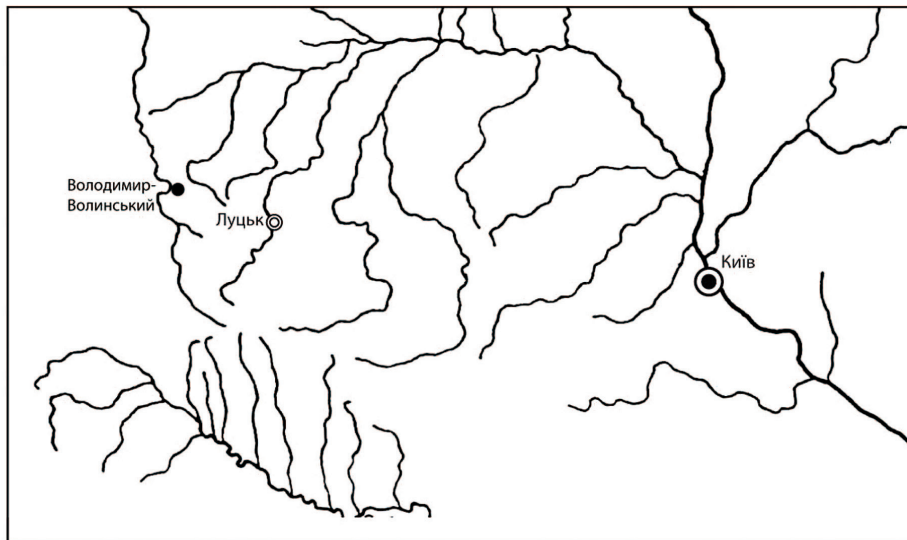
розкопах). Тому нумерацію розкопів вирішено почати заново і присвоїти розкопу 2010 р. № I.

Певні проблеми виникли і з обранням репера для замірів глибин у розкопі. У свій час М.В. Малевська для своїх досліджень обрала репером рівень нульового циклу (фундаменту) будинку тубдиспансеру, що розміщений на території городища. На сьогоднішній день із комплексу споруд туберкульозного диспансеру зберігся тільки один будинок, і, немає впевненості, що саме від його нульового циклу фіксувала глибини М.В. Малевська.

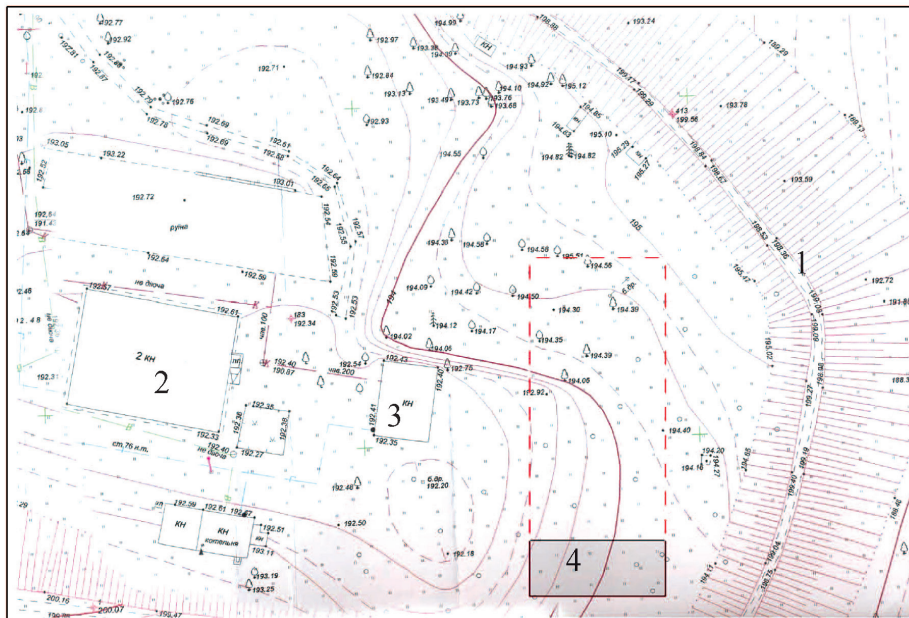
Окрім цього, сучасна денна поверхня досліджувананої у 2010 р. ділянки лежить вище рівня нульового циклу однієї із збережених будівель колишнього тубдиспансеру, що утруднює використання цього рівня як реперу для розкопу №I 2010.

Оскільки дослідження планувалось здійснювати на великій похилій площі, то за репер було обрано умовну точку на внутрішньому схилі валу у північно-східному куті наміченого розкопу. Обраний нами репер лежав на близько 3,0 м вище від реперу М.В. Малевської.

Для розкопу була намічена ділянка, розміром 50,0x20,0 м орієнтована довшою стороною

а

б

Таблиця 1. Місце розташування досліджуваної ділянки: а - Володимир-Волинський на географічній карті України; б - ситуаційний план розміщення Розкопу №1: 1 - вали городища; 2 - приміщення колишньої в'язниці; 3 - будинок сторожа; 4 - розкоп №1.

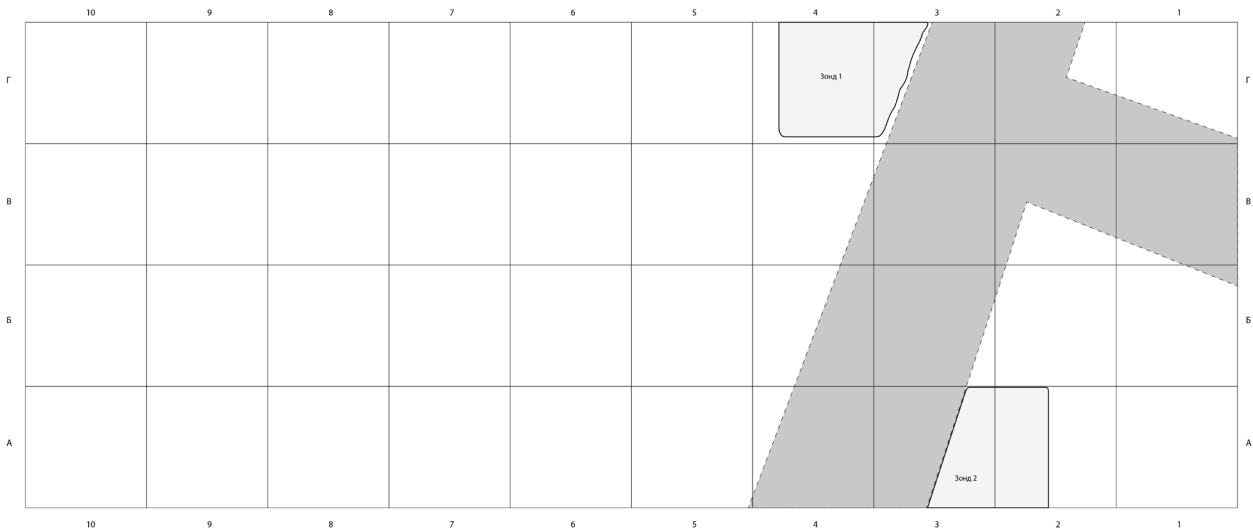

Фото 1. Розкоп №1. Вигляд з півночі.

по лінії північ – південь, що розміщувалась у східній частині городища. Зважаючи на її великі розміри та перспективу багаторічних досліджень було вирішено розпочати роботи у його південній частині (Табл. 1,2; Фото 1,2). При цьому рівень сучасної денної поверхні у південно-східному куті розкопу лежав на рівні – 2,2 м від обраного нами репера.

Розкоп був розбитий на квадрати розміром 2,0x2,0 м. Квадрати мали цифрову нумерацію від 1 по 10, яка розпочиналась з його східного краю та буквенну від А до Х, що розпочиналась з південного краю розкопу (Табл. 2).

Віїмка культурного шару з площі розкопу проводилась вручну, зі зняттям шарів потуж-

Таблиця 2. Розкоп 1. План.

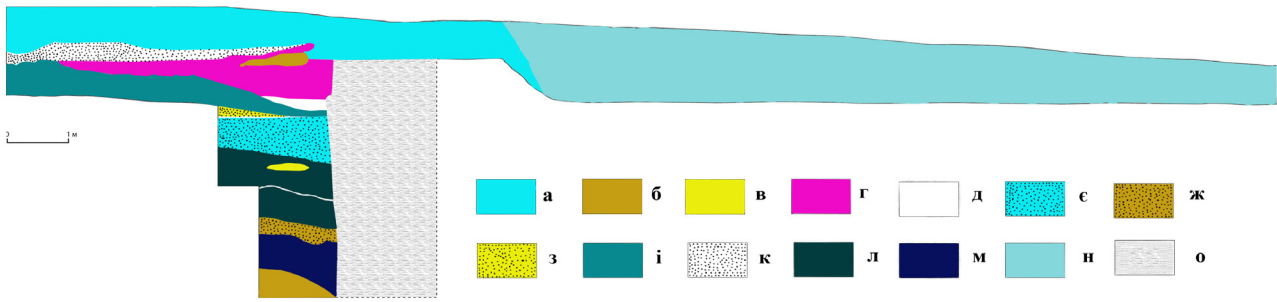

Фото 2. Розкоп №1. Вигляд з південного заходу.

ністю 0,2 м, з фіксацією знахідок по квадратах та за глибиною залягання.

У сезоні 2010 р. роботи проводились у південній частині розміненого розкопу на ділянці розміром 10,0x8,0 м. По всій площі було досягнуто глибини 3,8 м від репера, на ділянці зонду №1 – 4,8 м, а у зонді №2 – 7,3 м (Табл. 3).

Оскільки на ділянці розкопу перепад висоти сучасної денної поверхні зі сходу на захід був значним і становив майже 1,0 м, після зняття дернового шару виїмка ґрунту з розкопу спочатку проводилась по лінії кв.1 – 4 з метою вирівнювання дна розкопу. Тут на глибині 2,0 – 2,4 м знаходився шар темного ґрунту з численними вклю-

Таблиця 3. Розкоп №1. Розріз південної стінки: а – темно-сірий гумус; б – жовта глина; в – світла глина; д – темний гумус; е – вапняк; ж – сіра глина з вкрапленнями вугілля; з – жовта глина з вкрапленнями вугілля; і – світла глина з вкрапленнями вугілля; л – гумус з вкрапленнями вугілля; м – вапняк з обпаленою глиною; н – темний ґрунт із вкрапленнями вугілля; о – гумус із вкрапленнями вугілля; п – порушений темно-сірий гумус; р – фундаменти стіни замку Казимира.

ченнями дрібних шматків вапняку та цегли нового і новітнього часу.

На глибині 2,8 м від репера, у кв. А-1,2 простежувалось скупчення фрагментів вапняку різної величини (у тому числі і дуже дрібних) з окремими фрагментами пізньосередньовічної цегли. Це скупчення простягалось із заходу на схід на 2,5 м, виступаючи у розкоп на 1,0 м, і продовжувалось у південній стінці розкопу. Спроба зачистки поверхні скупчення дозволила встановити його аморфність. Слідів будь-якого котловану (заглиблення) з яким це скупчення могло бути пов'язане виявлено не було. Складалось враження, що воно утворилось на рівній поверхні.

При зачистці скупчення і подальшій його виїмці було встановлено, що шматки вапняку і цегли тут лежали не компактно, а були перемішані з темним ґрунтом. При розбиранні скупчення встановлена його потужність – 0,2 – 0,4 м. Стратиграфічні особливості та структура даного скупчення вапняку дозволяють припустити, що воно є слідами розбирання або руйнації якогось об'єкту, що знаходився на невеликій відстані на південь від розкопу.

Під скупченням, на межі кв. А,Б-2 на глибині 3,10 м від репера було знайдено комплект ротаційних жорен, виготовлених з пористого піщаника, що складався з двох каменів: розколотого нижнього та цілого верхнього (Табл. 4; Фото 2,3). Діаметр верхнього каменя становив 37,0 – 39,0 см. Нижній камінь був дещо більшим, діаметром 39,0 – 41,0 см. Товщина каменів становила 10,0 см. Обидва камені мали центральні отвори діаметром 3,0 – 5,0 см. для їх кріплення на штирю.

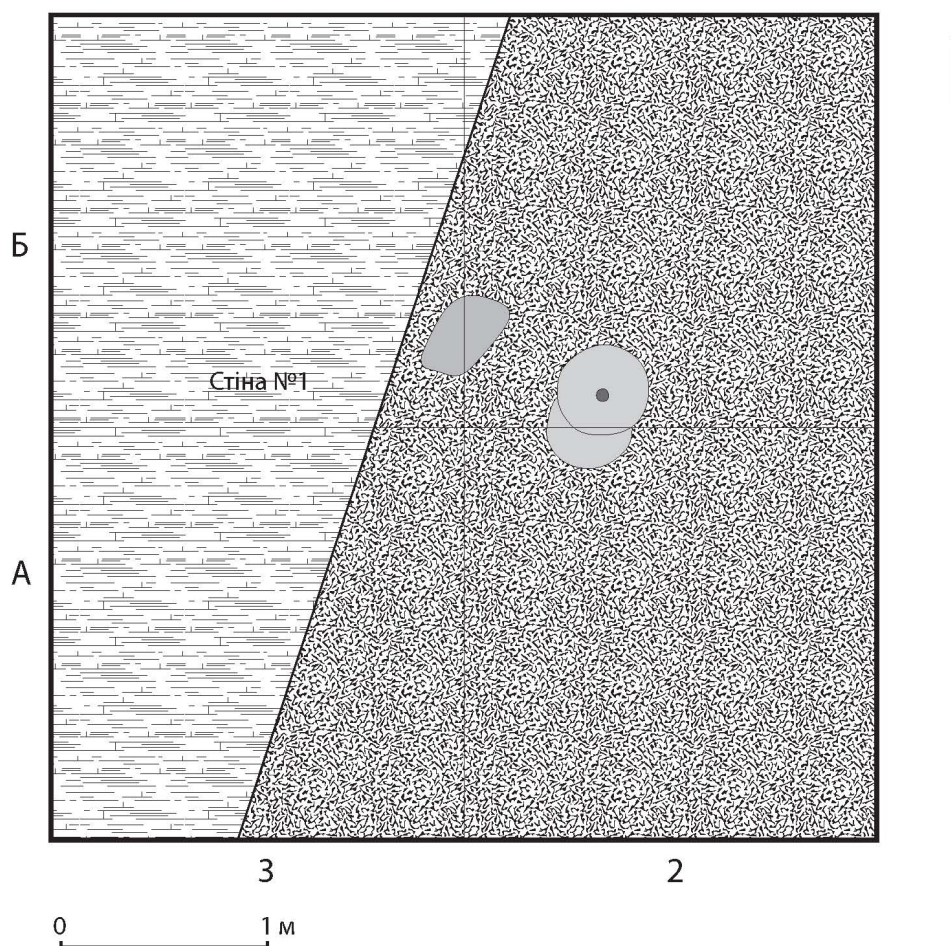
За 0,4 м на північний захід від комплекту ротаційних жорен, на цьому ж рівні, лежав крупний гранітний валун розміром 0,4x0,3x0,3 м без слідів обробки. Теоретично просторова близькість та знаходження на одному рівні комплекту жорен та валуна може вказувати на зв'язок між ними, однак пошуки слідів підлоги під цими знахідками позитивних результатів не дали.

Жорнові камені та валун лежали на рівні нижньої межі скупчення вапняку, простеженого у кв. А-1,2. Звертає на себе увагу також положення верхнього жорнового каменя щодо нижнього. Він був зсунутий у північно-східному напрямку. Якщо вважати, що первісне положення

Фото 3. Розкоп №1. Ротаційні жорна та валун у кв. А,Б-2,3 на глибині 3,1 м. Вигляд з півдня.

Таблиця 4. Розкоп №1. Розміщення жорен та валуна у кв. А,Б-2,3 на глибині 3,1 м.

жорнових каменів було строго вертикальним, то доводиться визнати, що сила зсуву діяла на них з південного заходу, тобто верхній камінь міг бути зсунутий у момент утворення завалу вапняку, простеженого у кв. А-1,2 внаслідок руйнування якоїсь споруди, що знаходилась на південь від розкопу.

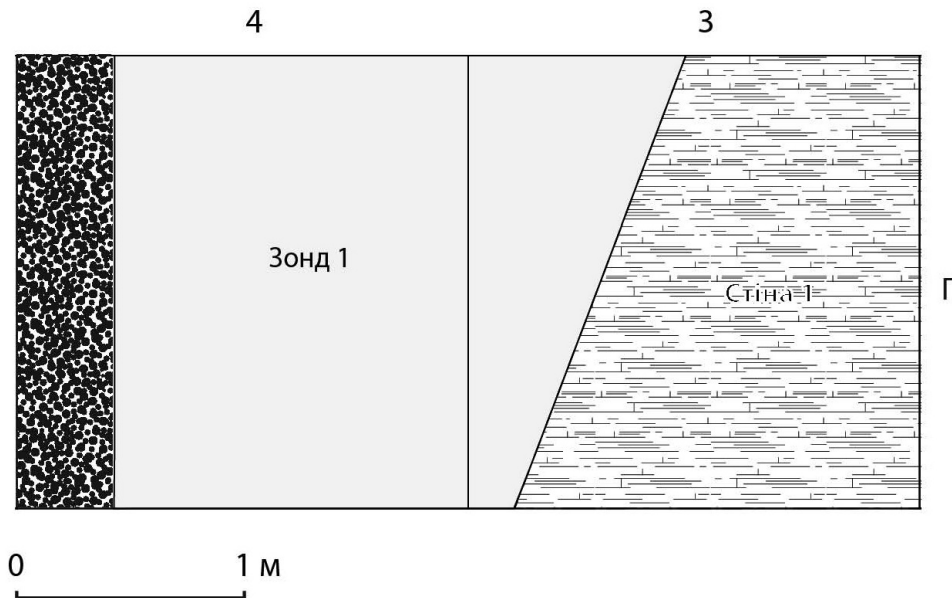
На глибині 3,0 від репера у кв. А,Б,В,Г- 2,3,4 у культурному шарі зростає концентрація шматків вапняку, які інколи становили суцільний завал. Розчистка їх поверхні дозволила встановити, що на цій ділянці проходить дві стіни, які стикуються між собою в плані під прямим кутом. Вісь Стіни №1 спрямована з півдня на північ (Азимут – 20°), а Стіни №2, відповідно – із заходу на схід (Азимут – 110°) (Табл. 2). Ці стіни зразу ж привернули до себе увагу, оскільки подібні конструкції на городищі раніше досліджувались М.М.Кучинком та М.В. Малевською.

Зважаючи на перспективу тривалих досліджень, консервації та музеєфікації цих стін їх розчистка повністю не проводилась. При стінах були залишені ділянки ґрунту шириною 0,3 м для кращого їх збереження на перспективу. Часткове розкриття стіни №1 та її фундаменту вглиб було здійснене тільки на ділянках зондів №1 та №2, про що мова піде нижче.

Починаючи з глибини 3,1 м від репера (рівня фіксації стіни) характер культурного шару у різних частинах розкопу став суттєво відрізнятися. У східній частині розкопу (на зовнішньо-

Фото 4. Розкоп №1. Ротаційні жорна та валун у кв. А,Б-2,3 на глибині 3,1 м. Вид з півдня.

Таблиця 5. Зонд №1. План.

му краї стіни №1) він був світлішим, менш насиченим знахідками і мав всі ознаки численних підсипок. Натомість у західній частині розкопу (із внутрішнього боку стіни №1) культурний шар мав однорідний темний колір, був дуже перемішаним і містив численні різночасові знахідки від давньоруського до новітнього часу. Така стратиграфічна ситуація, як буде показано нижче, склалась у результаті проведення на цій ділянці масового поховання у 30–40-х роках ХХст.

На відміну від західної частини розкопу, у його північно-східній частині (у куті між стінами №1 та №2) на ділянці кв. А,Б,В-1,2,3 ґрунт мав характер кількох підсипок, які утворились внаслідок його перміщення, очевидно, з поза південної межі розкопу.

Тут, під рівнем знаходження прошарку шматків вапняку, ротаційних жорен та гранітного валуна залягав прошарок глини із вкрапленнями шматків вапняку та вугілля. У кв. А-2,3 цей шар глини понижувався і набував складнішого характеру, включаючи і жовту та обпалену глину. Згадані прошарки містили знахідки XV–XVI ст.

Після досягнення дна розкопу на всій його площі до глибини 3,6 м від репера і приблизного оконтурення стін №1 та №2 вирішено було встановити характер культурних нашарувань на більших глибинах і конструкції стіни №1 шляхом закладання двох зондів по її різних боках.

Перед розкопуванням зонду №1 захищено частину внутрішнього лиця Стіни №1. Коронка Стіни №1 тут збереглась до відмітки – 3,0 м від репера. Характеристика цієї ділянки стіни буде подана нижче.

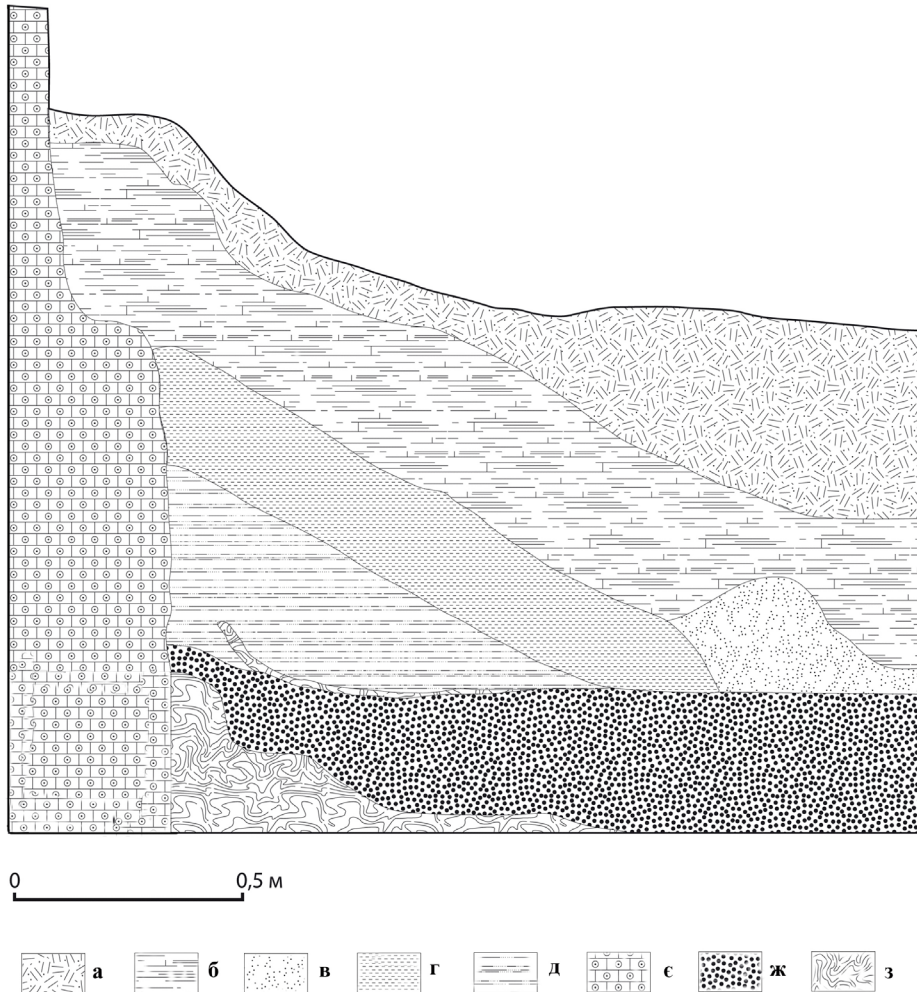
Зонд №1 (Табл. 5–6, Фото 6) був закладений на ділянці кв. Г-3,4 впритул до Стіни №1. Розміри зонду 2,0х2,0(2,6) м. Його трапецієвидна форму у плані зумовлювалась відмінною орієнтацією розкопу та стіни №1. Глибина зонду у його південній частині була доведена до – 4,8 м від репера.

У ході виїмки ґрунту із зонду №1 у його північно-східній частині на глибині 3,8 м від репера було виявлено скупчення глини та кілька цеглин, які

Фото 5. Розкоп №1. Стіна №1 у кв. Г-3. Вид з заходу.

Таблиця 6. Зонд №1. Розріз південної стінки: а – темний ґрунт із вкрапленнями фрагментів цегли; б – темний ґрунт із вкрапленнями вапняку та цегли; в – глина з включенням гумусу; г – світла глина; д – гумус із включеннями глини; е – вапнякова кладка фундаменту стіни; ж – однорідний темний культурний шар; з – завал вапнякових форм.

були з ним пов'язані. Подальша виїмка ґрунту показала, що це скупчення, разом із оточуючою його кладкою, різко понижується на 0,6 м у західному напрямку (до центру городища).

Зачистка скупчення глини разом із оточуючою його цегляною кладкою виявила цікаву конструкцію, яка продовжувалась у північній стінці розкопу (Фото 7–8). Ця конструкція являла собою прямокутник шириною 1,0 м, що прилягав до внутрішнього краю стіни №1 і обмежувався з півдня двома рядами цегляної кладки, а із-заходу – одним рядом. Центральне положення у ньому займало скупчення глини шириною 0,5–0,6 м. Довжину конструкції встановити не вдалось, оскільки вона продовжується у північній стінці розкопу.

Фото 6. Розріз південної стінки зонду. Вигляд з півночі.

Зважаючи на відносно добру збереженість цієї конструкції її оригінальність і неповне розкриття її подальша розчистка не проводилась і виїмка ґрунту з зонду №1 продовжувалась на вузькій смужці

Фото 7. Зонд №1. Конструкція, виявлена у зонді.
Вигляд з півдня.

На глибині 4,6 – 5,0 м цей шар лежав на суцільному завалі вапнякових брил, що прилягав до фундаменту стіни.

Зважаючи на конструктивну інформативність частково виявлених у зонді №1 об'єктів, нижче глибини 4,8 м від репера виїмка ґрунту у ньому не проводилась і зонд був законсервований (засипаний).

Фото 8. Зонд №1. Конструкція, виявлена у зонді.
Вигляд зверху.

вздовж південної стіни зонду №1 до глибини 4,8 м від репера. Це дало змогу простежити характер культурних нашарувань на цій ділянці та пов'язати їх зі згаданою конструкцією.

Стратиграфічна ситуація, що вималювалась на південній стінці зонду №1 показана на таблиці 6. Встановлено падіння рівнів всіх виявлених прошарків у напрямку до центру городища до глибини – 4,4 м від репера (нижнього рівня конструкції, виявленої у північно-східній частині зонду №1).

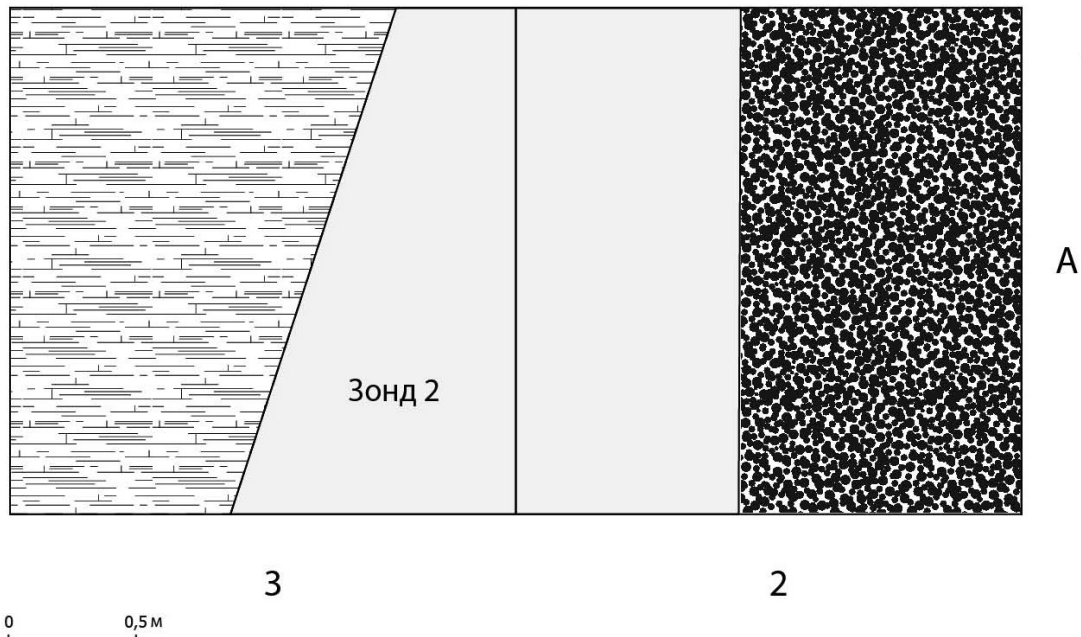
У зонді №1 верхній шар становив темний ґрунт із вкрапленням фрагментів цегли. Під ним знаходився шар темного ґрунту товщиною 0,3 м із вкрапленнями вапняку та цегли, який стратиграфічно відповідав конструкції, виявленій у північній частині зонду. Нижче йшов шар світлої глини потужністю 0,2 м з різноманітними дрібними включеннями, який у північній частині зонду перекривав темний ґрунт із включеннями дрібних фрагментів вапняку.

На глибині 4,4 м від репера розпочинався однорідний культурний шар без видимих крупних включень будівельного сміття, який підвищувався у південно-західному куті зонду на 0,4 м.

Зонд №2 (Табл.7–8; Фото 9) був закладений на зовнішньому краю стіни №1, притул до неї, у кв.А-2,3. Розміри зонду 2,0x2,0(1,4) м. Як і у випадку із зондом №1, його трапецієвидна форма визначалась невідповідністю орієнтації розкопу та стіни №1. По мірі заглиблення, для зручності виїмки ґрунту зонд звужувався у напрямку до південної стінки розкопу. Глибина зонду була доведена до рівня – 7,3 від репера, після чого через загрозу обвалу його стінок роботи тут були припинені. Нажаль, у цьому зонді не вдалось досягти підшови фундаменту стіни №1, але загальна інформація про вигляд фундаменту та стіни із зовнішнього краю була отримана і подаватиметься нижче.

У зонді №1 простежено багато різноманітних шарів та прошарків. Загальною їх особливістю було не горизонтальне положення, а падіння їх рівнів у напрямку до центру городища. При цьому, на глибині 4,1 м від репера чітко прослідковувалась добре стратиграфічно виражена горизонтальна поверхня шару сірої глини із вкрапленнями вугілля. Стратиграфічна вираженість цього рівня підтверджувалась і характером зна-

Таблиця 7. Зонд №2. План.

хідок. Якщо вище траплялись знахідки з верхньою хронологічною межею XVI ст., то нижче рівня – 4,1 м від репера у зонді №1 найпізніші матеріали відносились до XIV ст. Очевидно, тут ми мали справу з вирівнюванням поверхні у ході будівництва мурованого замку Казимира Великого у другій половині XIV ст.

На ділянці зонду №2 нижче рівня знаходження скупчення вапняку, ротаційних жорен та гранітного валуна, що розміщувались поряд, знаходився шар глини з вкрапленнями вугілля, що понижувався у напрямку до стіни. Цей глинистий шар, що мав вцілому темно-сірий колір, перекривав прошарок дуже темного кольору, який складався в основному з гумусу і містив включення глини, вугілля, дрібних шматків цегли та вапняку. Цей шар дещо світлішав у нижній частині, у напрямку до стіни практично нівелювався, і тут у верхній частині був перекритий тонким (0,05 м), але добре вираженим прошарком вапняку. Охарактеризовані вище шари та прошарки лежали на горизонтальній поверхні другої половини XIV ст. на глибині – 4,1 м від репера.

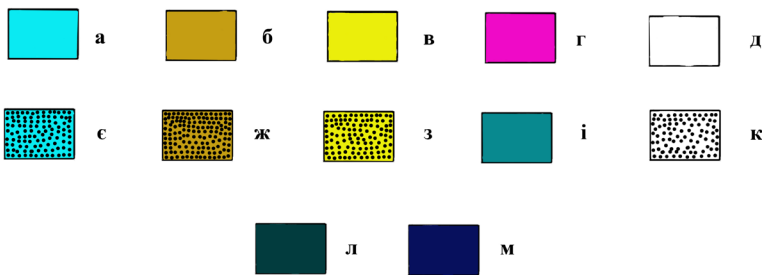
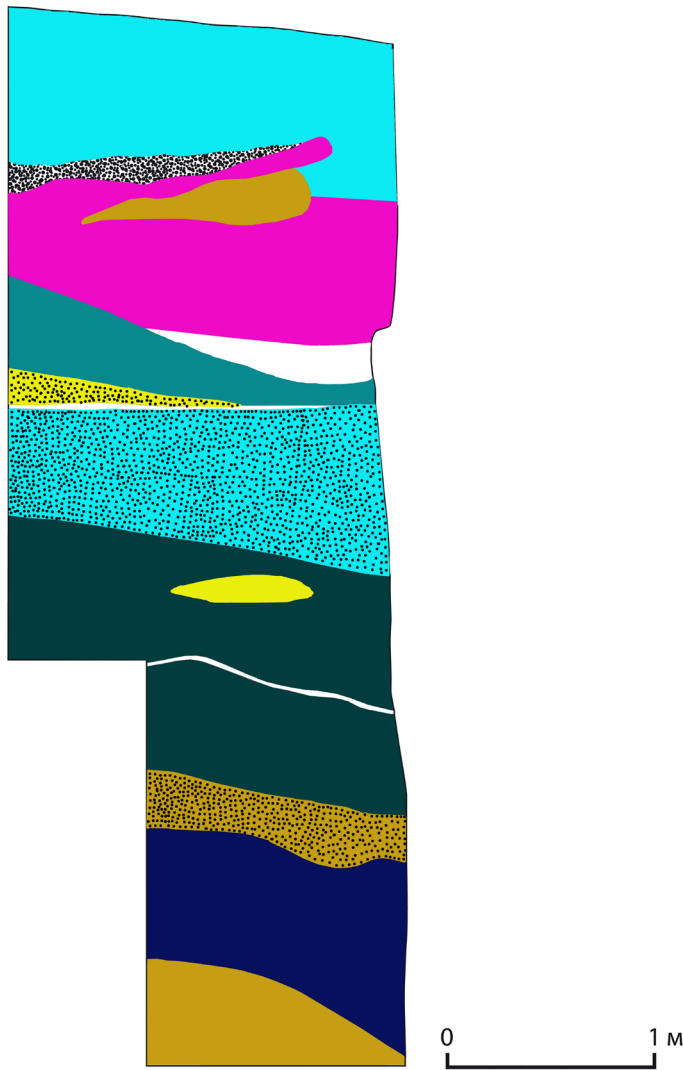
Фото 9. Зонд №2. Південна стінка зонду. Вигляд з північного сходу.

Нижче цього рівня всі зафіксовані прошарки також мали нахил до стіни (до центру городища). Безпосередньо під рівнем XIV ст. на глибині – 4,1 м від репера лежав шар сірої глини з вкрапленнями вугілля, який з 0,5 м у східній частині зонду суттєво потовщувався у напрямку до стіни до 0,8 м. Під ним знаходився потужний, до 1,1 м шар темного ґрунту із вкрапленнями вугілля. У цьому шарі добре читалась лінза світлої глини товщиною до 0,15 м, та посередині його тонкий (0,05 м) добре виражений прошарок вапняку. Нижче, на глибині 5,9 – 6,3 м знаходився шар глини з вкрапленнями вугілля, який перекривав знову ж шар гумусу із вкрапленнями вугілля. Останній лежав на глині жовтого кольору.

Нижче цього рівня всі зафіксовані прошарки також мали нахил до стіни (до центру городища).

Безпосередньо під рівнем XIV ст. на глибині – 4,1 м від репера лежав шар сірої глини з вкрапленнями вугілля, який з 0,5 м у східній частині зонду суттєво потовщувався у напрямку до стіни до 0,8 м. Під ним знаходився потужний, до 1,1 м шар темного ґрунту із вкрапленнями вугілля. У цьому шарі добре читалась лінза світлої глини товщиною до 0,15 м, та посередині його тонкий (0,05 м) добре виражений прошарок вапняку. Нижче, на глибині 5,9 – 6,3 м знаходився шар глини з вкрапленнями вугілля, який перекривав знову ж шар гумусу із вкрапленнями вугілля. Останній лежав на глині жовтого кольору.

Нажаль, як було сказано вище, у зонді №2 не вдалось досягти підшови фундаменту стіни. Відкритим

Таблиця 8. Зонд №2. Розріз південної стінки: а – темно-сірий гумус; б – жовта глина; в – світла глина; д – темний гумус; д – вапняк; е – сіра глина з вкрапленнями вугілля; ж – жовта глина з вкрапленнями вугілля; з – світла глина з вкрапленнями вугілля; і – гумус з вкрапленнями вугілля; к – вапняк з обпаленою глиною; л – темний ґрунт із вкрапленнями вугілля; м – гумус із вкрапленнями вугілля.

міцний, кремового відтінку.

За 0,9 м від північної стінки розкопу на віддаль 0,8 м і глибину 0,4 м в коронці муру простежується фрагмент кладки з брускової цегли, яка має габарити: 27,0 ´ 13,0 ´ 8,5 – 9,0 см. Це якісно випалена, щільна на зламі цегла-пальчатка темночечевоного або темноцеглястого відтінку. Збереглося чотири ряди цегляної кладки, верхній з яких майже повністю знищений і відчиту-

залишається також питання про співвіднесення виявленої у нижній частині зонду глини з материком. На нашу думку, плавне але значне падіння поверхні глини у напрямку до стіни, відсутність передматерикого шару та похованого стерильного чорнозему може вказувати на формування шару жовтої глини внаслідок підсіпки.

Стіна №1.

Загальні контури стіни були окреслені у ході виїмки ґрунту з розкопу на глибині 3,0 – 3,40 м від репера (Табл. 2). Зважаючи на перспективу тривалих досліджень, консервації та музеєфікації стіни її розчистка повністю не проводилась. При стіні були залишені останці шириною 0,3 м для кращого її збереження на перспективу. При цьому були проведені проміри ширини стіни. Встановлено, що у південній частині вона була товщою (2,7 м), а у північній – тоншою (2,45 м).

У зачистці вапнякової та цегляної кладки у кв. Г-3 (Фото 5) встановлено, що Стіна №1 викладена з грубо оброблених або рваних блоків крейдоподібного вапняка в поверхстовій послідовності на вапняно-піщаному розчині. Камінь міцний на стиск, але крихкий. При коронці блоки сильно потріскані. Верхня верства кам'яної кладки має товщину близько 30,0 см. Друга – виразніша, завтовшки 20-25 см. Габарити лицьових її блоків виносять 25,0 – 30,0 ´ 20,0 – 25,0 см. Блоки мають гудзувату поверхню, яка частково втрачена. Лицева площина стіни характеризується незначним талусом, тобто масив кладки похило розширюється донизу. Характер поверхні розчину не дає підстави стверджувати, що кладка ведена у фундаментний рів. Швидше всього – це відкритий спосіб мурування. Розчин вапняно-піщаний, середньо

Фото 10. Зонд №2. Стіна №1 та її фундамент.
Вигляд зі сходу.

фундаменті, що виступав за її межі на 0,1 м.

Коронка Стіни №1 при зонді №2 збереглася на рівні – 3,1 м відносно рівня репера. Поверхня коронки горбкувата але вцілому горизонтальна. До рівня – 3,5 м зовнішнє лице муру має вертикальну поверхню. Далі простежується не зовсім виразний уступ назовні завширшки 0,1 м, після чого спостерігається майже вертикальна площина муру аж до дна зонду на глиби-

Фото 11. Кладка фундаменту Стіни №1. Вигляд зі сходу.

ється практично лише за поверхневими відбитками у розчині. Лицьові частини багатьох цеглин пошкоджені. Цегла у кладці в основному звернена тичками на лицьову частину за винятком одного випадку ложка на фасаді, який знаходиться в центрі закладки, у другому знизу її ряду (Фото 5). Цегляна, як і вапнякова частини муру викладені на візуально ідентичному розчині, що може вказувати на синхронне їх виконання. Судячи з наявності уламків цегли в частині деструкції, цегляна кладка, принаймі на рівні третьої та четвертої знизу збережених верстов, поширювалася на фасаді далі на південь .

Часткове вивчення внутрішньої (по відношенню до центру городища) частини фундаменту стіни було проведено у зонді №1, а його зовнішньої частини – у зонді №2.

У зонді №1 (Табл. 6) верхня межа стіни фіксувалася на глибині 3,0 м від репера. На цій ділянці власне стіна збереглась на висоту 0,7 м. Нижче вона переходила у фундамент, що виступав на 0,25 м від вертикального рівня стіни. Фундамент простежувався на глибину 0,9 м і зливався з шаром вапняку який прилягав до нього. Нижче дослідження не проводились.

У зонді №2 було встановлено, що Стіна №1 лежить на потужному фундаменті глибиною понад 3,6 м (Табл. 8; Фото 10). Власне стіна тут збереглась на висоту 0,6 м і стояла на дещо ширшому

фундаменті, що виступав за її межі на 0,1 м. денної поверхні. Очевидно уступ являє собою не що інше як обріз фундаментної частини конструкції, яка, на відміну від наземної частини муру, має виразні ознаки свого поверхстового влаштування у рів. Верстви фундаментної частини Стіни №1 мають товщину 18,0 – 25,0 см, викладені з рваних каменів крейдоподібного вапняку, розмірами в промірах переважно 20,0 – 25,0 см, а також каменями меншого формату, якими вивнювали верству до одного рівня. Кожну верству кладки проливали рідким розчином сметаноподібної консистенції, що сприяло доброму заповненню розчину пустот між камінням, а також проникненню

Фото 12. Зонд №2. Затверділий розчин на фундаменті Стіни №1.
Вигляд зі сходу.

кулярно відходила Стіна №2, що прямувала у південно-східному напрямку. Її ширина у межах розкопу становила близько 2,1 м. Детальніша розчистка цієї стіни не проводилась.

Ексгумаційні дослідження.

Ексгумаційні дослідження проводилися у межах розкопу №1. У межах закладеного розкопу в квадратах А5-Д5 на глибині 0,80 м від денної поверхні під час проведення археологічних досліджень було виявлено масове поховання. Судячи з супровідного матеріалу похованих, його можна охарактеризувати як розстріляних наприкінці 1930-х – на початку 1940-х років польських громадян органами НКВС. У всіх виявлених черепах були отвори від куль, виявлено номерний жетон польського жандарма, парфумерію. Всього протягом листопада 2010 року було досліджено 6 поховань.

Поховання №1. Череп з окремими кістками. Розмір поховання: довжина 85 см, ширина 41 см. Виявлений на глибині 0,80 м від денної поверхні в квадраті Б5. Череп лежить окремо від кісток горілиць, повернутий у напрямку на північний захід. Діаметр черепа 0,47 см. На правій щелепі – отвір від кулі. Супровідний матеріал складався з закрученого колючого дроту, яким

Фото 13. Володимир-городище. Масове поховання в кв. А5-Б5.

вапняної мучки розчину в поверхню бічних стінок рову, які міцно скріпилися з конструкцією фундаменту.

Встановлено, що фундамент будувався у викопаній траншеї, впритул до її східної стіни. На це вказують специфічні сліди розчину на кладці, який видавлювався зі швів і фіксувався при стіні траншеї (Фото 11–12).

Встановлено також, що східна стіна траншеї під фундамент була не строго вертикальною, а дещо похилою у напрямку від центру городища. У межах дослідженої глибини траншеї у 3,6 м різниця складала 0,15 м.

Стіна №2 (Табл. 2).

Від Стіни №1 у кв. Г-2 перпенди-

кулярно відходила Стіна №2, що прямувала у південно-східному напрямку. Її ширина у межах розкопу становила близько 2,1 м. Детальніша розчистка цієї стіни не проводилась.

мабуть, скріплювали руки небіжчика.

Поховання №2. Череп з окремими кістками. Розмір поховання: довжина 20 см, ширина 20 см. Виявлений на глибині 1,10 м від денної поверхні в квадраті А5. Череп лежить окремо від кісток горілиць, повернутий у напрямку на північний схід. Діаметр черепа 47 см. На правій щелепі – отвір від кулі.

Поховання №3. Череп з окремими кістками. Розмір поховання: довжина 40 см, ширина 20 см. Виявлений на глибині 1,10 м від денної поверхні в квадраті А5. Череп лежить окремо від кісток долілиць, повернутий у напрямку на північний схід. Діаметр черепа 47 см. На правій щелепі – отвір від кулі.

Фото 14. Володимир-городище. Масове поховання в кв. А5-Б5.

Поховання №4. Череп з окремими кістками. Розмір поховання: довжина 20 см, ширина 40 см. Виявлений на глибині 1,10 м від денної поверхні в квадраті А5. Череп лежить окремо від кісток горілиць, повернутий у напрямку на північний захід. Діаметр черепа 47 см. На правій щелепі – отвір від кулі.

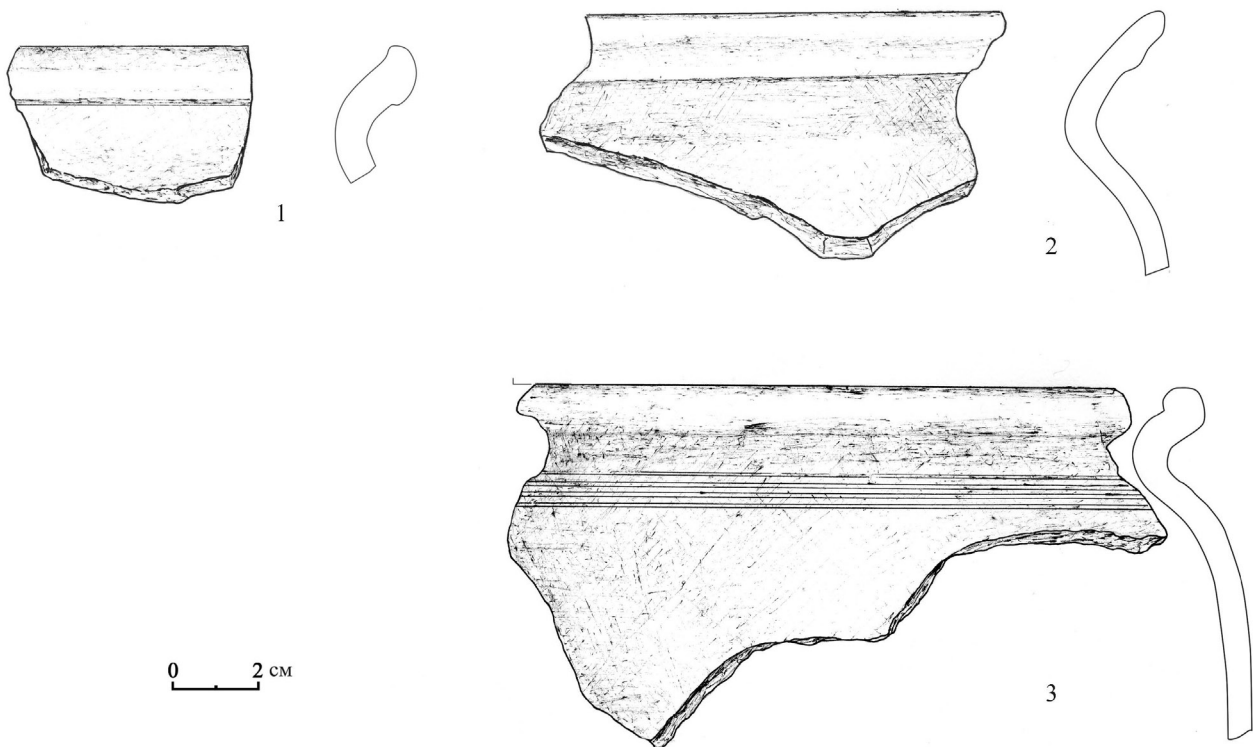
Поховання №5. Череп з окремими кістками. Розмір поховання: довжина 1,6 м, ширина 0,5 м. Виявлений на глибині 1,0 м від денної поверхні в квадраті Б5. Череп лежить разом з кістками (скелет витягнутий з півдня на північ) горілиць, повернутий у напрямку на північний схід. Діаметр черепа 47 см. На правій щелепі – отвір від кулі.

Поховання №6. Череп з окремими кістками. Розмір поховання: довжина 75 см, ширина 60 см. Виявлений на глибині 1,0 м від денної поверхні в квадраті А5. Череп лежить разом з кістками горілиць, повернутий у напрямку на північний схід. Діаметр черепа 47 см. На правій щелепі – отвір від кулі.

Опис знахідок

Насиченість культурного шару на території Володимирського замку утруднює поділ знахідок на масові та індивідуальні, особливо зважаючи на їх інформативність для реконструкції історичних процесів не тільки у давньому Володимирі, але і на території всієї середньовічної Волині. Тому, такий поділ здійснений нами достатньо умовно.

Масові знахідки

Таблиця 9. Розкоп №1. Знахідки з культурного шару. Кераміка.

Таблиця 10. Розкоп №1. Фрагмент амфори, знайдений у кв. Б-2 на глибні 3,4 м.

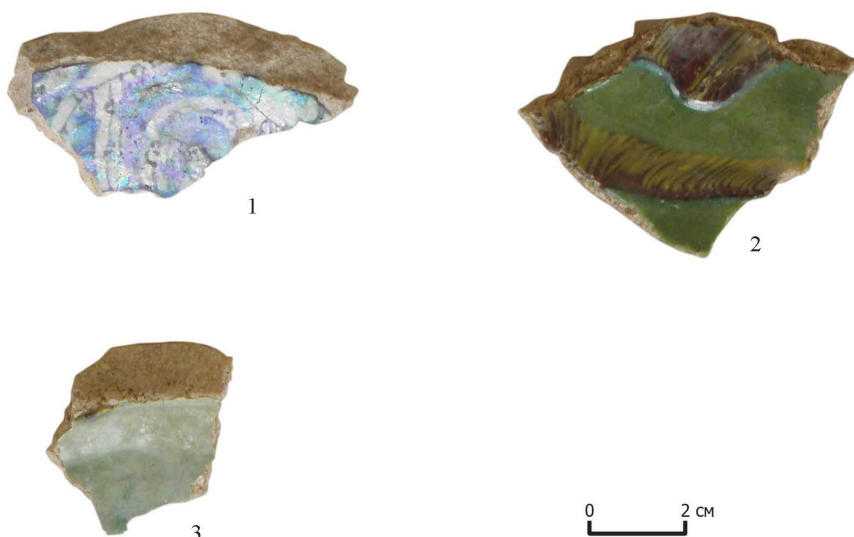
Основною категорією масових знахідок з розкопу №I були дрібні фрагменти кераміки та залізні гвіздки.

Кераміка із розкопу за формою вінець і технологічними ознаками виробництва представлена кількома типами.

До першого типу віднесені фрагменти вінчиків давньоруського часу, які на зовнішньому краю мають потовщення (Табл. 9, 1 – 2). На зламі така кераміка однорідно темна, у глиняному тісті присутні домішки піску. Інколи ці фрагменти були орнаментовані врізними паралельними лініями по плічках і шийці горщика. Така кераміка може бути датована XI ст.

До другого типу відносяться фрагменти вінчиків з валиком (Табл. 9, 3). За ступенем розтягнутості такого валика від стінки вінчика другий тип варіюється від класичного округлого валика до відтягнутого перпендикулярно стінці. Помітною є також серія уламків від горщиків з валикоподібним вінчиком, які мали дуже коротку шийку.

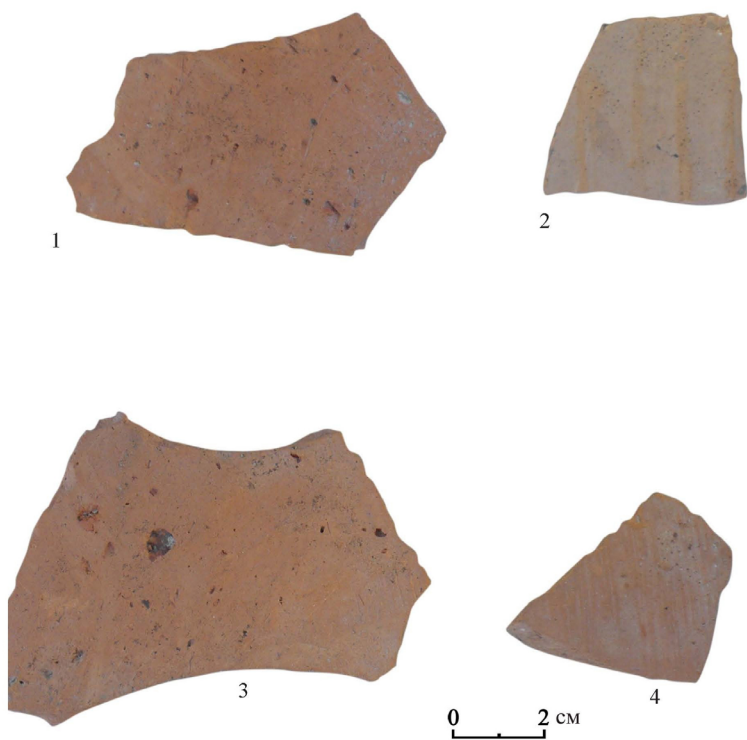
Таблиця 11. Розкоп №1. Знахідки з культурного шару. Кашинна кераміка.

і технологічними ознаками виготовлення може бути датована XII–XIII ст.

Третій тип представлений керамікою, в котрій із внутрішнього боку вінця зроблено заглиблення під покриття а його верх дещо відігнутий назовні. Фрагменти однорідно темні, чорні або сірі. Тісто містить домішку крупного кварцового піску. Орнамент рідкісний. Така кераміка датується XIV ст.

У четвертого типу фрагментів вінчиків заглиблення з внутрішнього боку виражене слабше, зверху валик горизонтально зрізаний. Із зовнішнього боку вінця оформлені защіпи, зустрічається додаткова орнаментация лінією нижче защіпів. Така кераміка якісна, добре випалена. Час її функціонування XV–XVI ст.

П'ятим типом керамічного матеріалу є фрагменти світлоглиняних корчаг. У одному випадку вдалось реставрувати велику частину такої корчаги (№90). Вона мала витягнуті пропорції, по шийці була орнаментована рядом косих насічок, а по верхній частині тулуба – хвилястою лінією (Табл. 10). У тісті, з якого виготовлені такі корчаги присутні помітні мінеральні включення.

Таблиця 12. Розкоп №1. Знахідки з культурного шару. Фрагменти імпортованих амфор.

Серед фрагментів цього типу представлені посудини темного кольору, зрідка сіро- та білоглиняні. На зламі така кераміка однорідна, часом тришарова. Кераміка цього типу орнаментована переважно врізними паралельними лініями на плічках і тулубі горщика, зрідка зустрічаються комбінована орнаментация врізними і хвилястими лініями та насічками нижче вінчика. Інколи такі фрагменти вкриті поливою з внутрішньої сторони посудини.

Основна частина такої кераміки за формою вінця

реставрувати велику частину такої корчаги (№90). Вона мала витягнуті пропорції, по шийці була орнаментована рядом косих насічок, а по верхній частині тулуба – хвилястою лінією (Табл. 10). У тісті, з якого виготовлені такі корчаги присутні помітні мінеральні включення.

Датування таких амфор досить широке, але переважна більшість із них вкладається у хронологічні рамки XIII–XIV ст.

Залізні гвіздки з розкопу №1 представлені двома типами: 1) з округлою шляпкою; 2) з Т-подібною шляпкою. Довжина переважної більшості з них коливається у межах 6,0–7,0 см., хоча трапляються і великі. Так, один гвіздок (№36) мав довжину 14,8 см. Датування цієї категорії масових знахідок широке, хоча більшість із виявлених у верхніх шарах розкопу №1 гвіздків відносяться до XV–XVII ст.

Досить часто траплялись знахідки ножів, причому, на лише їх фрагментів, але і майже цілих екземплярів (№ 86 – 88) (Табл. 21, 1–3). Такі ножі датуються XV–XVI ст.

Індивідуальні знахідки

Монети

Нумізматичний матеріал, знайдений у розкопі № I представлений різноманітними монетами, що охоплювали період XIV – XX ст. (Табл. 13, 23). Оскільки переважна більшість монет була виявлена у західній частині розкопу, де культурний шар був порушений у ході здійснення масового поховання, стратиграфічна послідовність у їх розміщенні не простежувалась. Тому, подаємо характеристику цих знахідок у хронологічній послідовності.

До XIV ст. відноситься дві монети: Празький обрізаний гріш, знайдений у кв.Б-10 на глибині 3,4 м (№54) (Табл. 13, 2), та півгріш Казимира Великого, знайдений у кв. Б-10 на глибині 3,4 м (№58) (Табл. 13, 3).

До XV ст. відносяться три монети: Краківський денарій Казимира Ягелончика, знайдений у кв. Б-7 на глибині 3,0 м (№21) (Табл. 13, 1), Литовський денарій Олександра Ягелона, знайдений у кв. А-9 на глибині 3,2 м (№73) (Табл. 13, 4) та монета типу «Корона Орел» династії Ягелонів, знайдена у кв. А-5 на глибині 3,4 м, яка не піддається точнішому визначенню (№75) (Табл. 13, 5).

До XVII ст. відносяться п'ять екземплярів боратинок (№18–20, 22, 80), що є типовими для тогочасних культурних нашарувань. Показово, що всі вони, окрім боратинки №80, знайдені у різних квадратах західної перекопаної частини розкопу, але на однаковій глибині – 3,0 м від репера. Натомість, бора тинка №80 виявлена у кв. А-2 на глибині 3,6 м, і, думаємо, саме цей стратиграфічний рівень відповідає часу їх обігу.

Монети XVIII ст. представлені трьома знахідками. Це два соліди Августа III 1751 р. та 1730-х років (№ 23, 57) та гріш Станіслава Августа Понятовського (№ 39).

До XX ст. відноситься найбільше монетних знахідок, причому майже всі вони вкладаються у хронологічні межі 30 – початку 40-х років. Це одна копійка СРСР 1939 (8?) р. (№ 43), два злотих Другої Речі посполитої 1930 р. (№ 44).

Окремо слід виділити монети зі вмісту жіночої сумочки: двадцять копійок СРСР 1940 р. (№159), п'ять пфенігів 1908 р. (№ 160), монету 5? (№ 161).

У просторовому розміщенні знахідок монет у межах розкопу №I відзначимо їх концентрацію у його західній частині. При цьому, глибина їх залягання не завжди збігалась із послідовністю обігу, що, як було сказано вище, очевидно, обумовлюється перемішуванням культурного шару на цій ділянці у ході здійснення масового поховання.

Залізний бойовий ніж

Залізний бойовий ніж (№ 106) (Табл. 14) довжиною 37,5 см був знайдений у зонді № 1 (кв.Г-4)

Таблиця 13. Розкоп №1. Знахідки з культурного шару. Монети.

Таблиця 14. Розкоп №1. Бойовий ніж, знайдений у кв. Г-4 на глибині 4,2 м

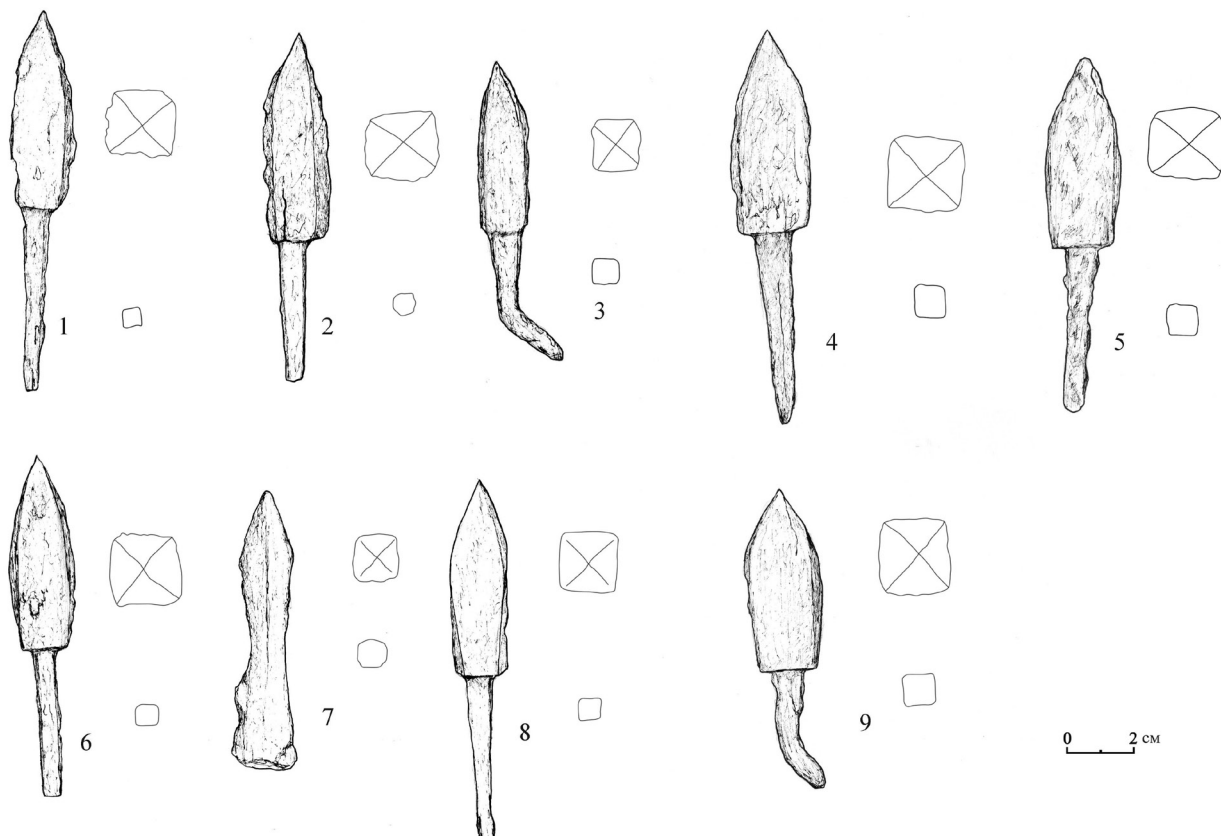
на глибині 4,2 м. Кінчик ножа обламаний. Його лезо, довжиною 26,5 см у перерізі має трикутну іорму. Ширина спинки леза біля руків'я становить 0,9 см. На руків'ї – три отвори для кріплення накладної ручки. Судячи з стратиграфічних обставин знаходження датується XIII – XIVст.

Арбалетні болти

У ході досліджень на розкопі №1 всього було виявлено 13 наконечників стріл до арбалетів (Табл. 15, 24), з них черенкових – 8 (№ 1 – 3, 7, 11 – 13, 121) (Табл. 15, 1–6, 8–9), та вагучастих – 5 (№ 8–9, 14–15, 131) (Табл. 15, 7). Всі вони мали чотиригранне оформлення бойової частини.

Характерною ознакою даної колекції є чітке співвідношення способу кріплення наконечника до деревка стріли з його розмірами та вагою.

Черенкові наконечники значно більші та масивніші. Їх довжина (разом із черенком) коли-

Таблиця 15. Розкоп №1. Знахідки з культурного шару. Арбалетні болти.

вається у межах 8,4–11,0 см, однак половина з них, 4 екземпляри (№ 1–2, 11–12) мають практично однакову довжину – 11,0 см. Можливо це вказує на стандартизацію виробництва наконечників такого розміру.

За вагою розбіжність черенкових наконечників сягає 46,0 – 100,0 гр., тобто більше ніж удвічі. При цьому більшість із них важить 80,0 – 100,0 гр., а виділена вище серія черенкових наконечників довжиною 11,0 см. важать 80,0 – 100,0 гр.

Серед черенкових наконечників за вагою виділяється болт №3 (Табл. 15, 3), який важить найменше, всього 46,0 гр. Він найменш масивний, має видовжені пропорції. Інформативною його ознакою є зігнутість краю черенка, що вказує на те, що на момент потрапляння у культурний шар він, швидше всього, знаходився не у стрілі.

Виділяється також болт №13 (Табл. 15, 9), відносно короткий (8,4 см) і масивний (88,0 гр). Іншою його особливістю є розширення бойової частини до переду.

Втульчасті наконечники, на відміну від черенкових, мають значно менші розміри та вагу. Якщо із колекції виключити наконечник №131, який дуже коронований і не піддається точним промірам, то довжина знайдених втульчастих наконечників коливається у межах 6,0 – 8,0 см.

Натомість, за вагою серед втульчастих наконечників чітко виділяється дві групи: важчі (38,0 – 42,0 гр.) (№8 (Табл. 15, 7), 14), які одночасно є і дещо довшими. Другу групу складають у два рази легші наконечники (№ 9, 15), вага яких становить 18,0 – 20,0 гр., і які, відповідно є дещо коротшими.

Цікаві спостереження можна зробити по глибині залягання арбалетних болтів та їх поширенню у межах розкопу. Практично всі вони, окрім одного (№131) виявлені у південно-східній частині розкопу на глибині 2,9–3,2 м. Місцем найбільшої концентрації болтів тут були кв. А, Б-3, де у цьому горизонті знайдено 6 наконечників, причому у цьому місці всі вони знаходились на глибині 2,9 м (№ 1, 2, 7–9, 11). Така концентрація однотипових знахідок на одному рівні вказує на його стратиграфічне значення, наявність тут шару, який не фіксувався візуально у ході розкопок. Особливо слід підкреслити, що цей рівень практично співпадає з верхньою межею розібраної стіни.

Важливою особливістю просторового розміщення цієї «плями» болтів щодо виявлених стін є те, що вони знаходились на зовнішньому краї стіни №1 і поблизу стіни №2. Тобто, ця зброя могла якимось чином пов'язуватись із укріпленнями.

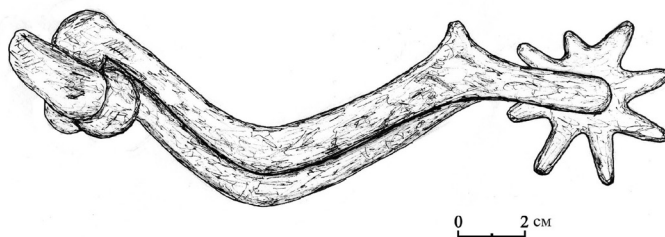
Морфологічні особливості та стратиграфічні умови знахідок арбалетних болтів у верхніх шарах розкопу №1 дозволяють віднести їх до XV – XVI ст., тобто до часу існування на досліджуваній ділянці дерев'яно-земляного замку.

Стратиграфічно відірваним від основної кількості знайдених наконечників був болт №131, знайдений у кв. А-3 на глибині 4,7 м. Він дуже коронований, що, разом з глибиною залягання, можливо, вказує на його поважніший вік.

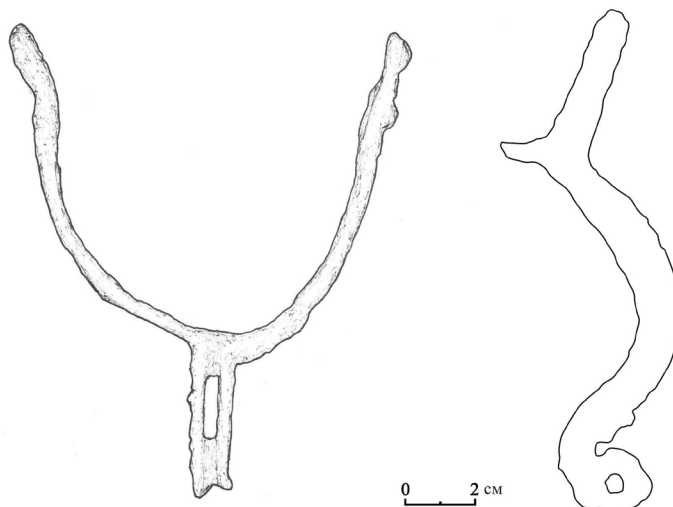
До зброї дистанційного бою відносяться іще дві індивідуальні знахідки. Двошипний залізний наконечник стріли XIII ст. (№136) знайдений у кв. А-3 на глибині 5,2 м. Дві кулі до вогнепальної зброї знайдено у кв. В-5,6 на глибині 2,6 м.

Шпори

У розкопі знайдено дві залізні шпори. Перша шпора (№ 91) знайдена у кв. Б-8 на

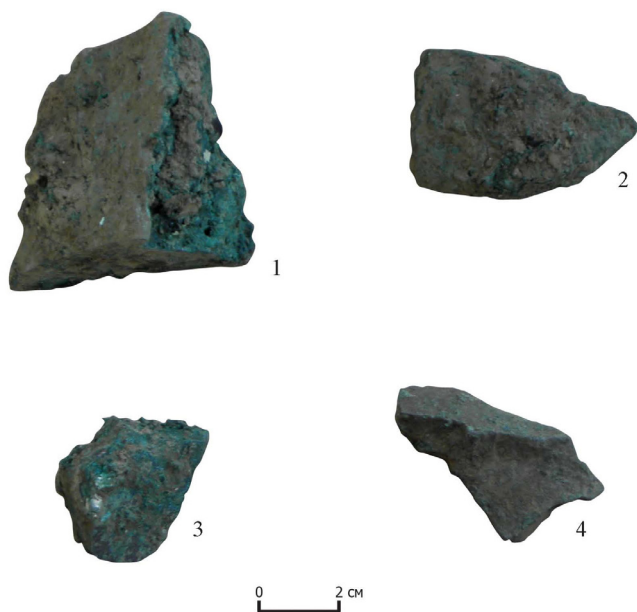
Таблиця №16. Розкоп №1.
Шпора, знайдена у кв. Б-8 на глибині 3,4 м.

Таблиця №17. Розкоп №1.
Шпора, знайдена у кв. А-4 на глибині 3,6 м.

глибині 3,4 м. Вона сильно деформована, хоча і зберегла всі свої елементи. Має вигляд дужки з відгалуженням, на кінці якого розміщене гостроконечне коліщатко (Табл. 16). Друга щпора (№142) знайдена у кв.А-4 на глибині 3,6 м. Відноситься до того ж типу, що і попередня. Збереглась краще, але без коліщатка (Табл. 17). Знайдені шпори можуть бути віднесені до XIII-XIV ст.

Таблиця 18. Розкоп №1. Знахідки з культурного шару. Уламки дзвону.

Таблиця 19. Розкоп №1. Стулка енколпіону, знайдена у кв. Г-3 на глибині 4,0 м.

становила 10,0 см. Обидва камені мали центральні отвори діаметром 3,0 – 5,0 см. для їх кріплення на штирю.

Жорнові камені виготовлені з пористого піщаника.

Імпортна кераміка

До рідкісних знахідок відносяться фрагменти імпортованих візантійських амфор теракотового кольору: №112, знайдений у кв.А-3 на глибині 4,3 м; №123 – 125, знайдені у кв.Б-2 на глибині 3,4 м (Табл. 12, 1 – 4). Вони виготовлені з тіста дуже високої якості, досконало випалені. Вони датуються XII – XIII ст.

У нижніх шарах розкопу траплялись фрагменти так званої «кашинної» золотоординської кераміки, виготовленої зі специфічної глиняної маси, добре випаленої, розмальованої в основному синьою та зеленою фарбами та вкритої поливою (Табл. 11, 1 – 3). Така кераміка виявлена на великій глибині у зондах №1 та №2: №110 у кв. Г-4 на глибині 4,2 м; №139 – 140 у кв.А-3 на глибині 5,6 м). Датуються XIII – XIV ст.

Жетон поліцейський

Серед знахідок виділяється жетон (Табл. 20) злегка опуклої форми діаметром 5,0 см. з

Уламки бронзового дзвону

У ході робіт на розкопі було знайдено чотири уламки масивного бронзового витвору (№ 4 (кв.А-2, глибина 2,9 м); №10 (кв.А-2, глибина 2,9 м); №92 (кв.А-6, глибина 3,4 м); №132 (кв.А-3, глибина 4,9 м) (Табл. 18, 1 – 4). Вони мали рвані (розколоти) краї, а уламок №4 (Табл. 18, 1) додатково дві рівні поверхні з протилежних боків. Відстань між цими горизонтальними поверхнями становила близько 5,0 см., що дозволяє реконструювати товщину стінок витвору.

Поверхня стінок нерівна, додатково необроблена і не зашліфована. Видимих барельєфних зображень на ній не простежується.

Стулка енколпіону

У кв.Г-3 (зонді №1) на глибині 4,0 м від репера була знайдена стулка мідного енколпіону розміром 9,5x7,0 см. (Табл. 19) Товщина стулки – 0,04 см. Вона має заокруглені кінці з виступами, на трьох з яких містяться медальйони із зображеннями святих. На бічних медальйонах зображення пояси, а на верхньому – погрудне. Центральне зображення Розп'яття Христового виконане у повний зріст. Датуюється XII – XIII ст.

Ротаційні жорна

На межі кв. А,Б-2 на глибині 3,10 м від репера було знайдено комплект ротаційних жорен (Табл.4; Фото 4), що складався з двох каменів: розколотого нижнього та цілого верхнього. Діаметр верхнього каменя становив 37,0 – 39,0 см. Нижній камінь був дещо більшим, діаметром 39,0 – 41,0 см. Товщина каменів

№1441 на аверсі (№ 97). На зворотній частині гвинтового кріплення жетона є написи: Policja Państwowa Warszawa Bielanska 16 A.Nagalski. Між корпусом жетона і його гвинтовим кріпленням збереглась шкіряна смужка від ремінця. Жетон знайдено у кв. А-10 на глибині 3,5 м від репера.

Серед інших індивідуальних знахідок можна назвати ключі (№ 33, 95) (Табл. 21, 4), фрагмент вудил (№96) (Табл. 21, 5), кістяну проколку (Табл. 22, 1), металевий диск діаметром 1,8 см. (прясло?) (№40) (Табл. 22, 2), ремінні пряжки (№ 61, 111) (Табл. 22, 3,7), кільця (№ 42, 68) (Табл. 22, 5–6), гудзик (№79) (Табл. 22, 4), короткий мідний гвіздок довжиною 1,4 см (№ 60) (Табл. 22, 8).

Вміст дамської сумочки

Умовно до індивідуальних знахідок можна віднести вміст дамської сумочки, що була виявлена у кв. В-8 на глибині 3,6 м від репера (№ 145–161). Окрім окремих металевих та шкіряних деталей самої сумочки, у ній знаходились: скляна банка висотою 13,5 см., десертна ложка довжиною 13,3 см., десертна вилка довжиною 11,5 см., два ключі довжиною 6,8 та 5,3 см., наперсток, флакон для парфумів, мудштук довжиною 6,0 см., два графітових стержні та ковпачок від футляра, у якому вони зберігались, два гудзики, металеве коліщатко, очевидно, від запальнички, і три дрібних монети, найпізніша з яких, 20 копійок СРСР датована 1940 р.

Наукова інтерпретація отриманих матеріалів

Матеріали, отримані у ході проведених досліджень несуть важливу інформацію про характер використання дослідженої ділянки впродовж XV(частково XIV) – XX ст.

Простежено перебіг та основні характеристики решток мурованих субстанцій замку пізньосередньовічного періоду. Стіна №1 перебуває у відносно доброму стані збереження і вражає масивністю та глибиною заложення конструкції. Вона складається з фундаментної та колишньої наземної, мабуть, цокольної частини, в масиві якої вдалося зафіксувати фрагмент кладки з брускової цегли.

Встановлено планування мурованих оборонних стін у межах розкопу. Стіна №1 проходила з південного заходу на північний схід. Від неї перпендикулярно відходила Стіна №2, що прямувала у південно-східному напрямку. Такий кут може вказувати на існування тут башти або контрфорсу.

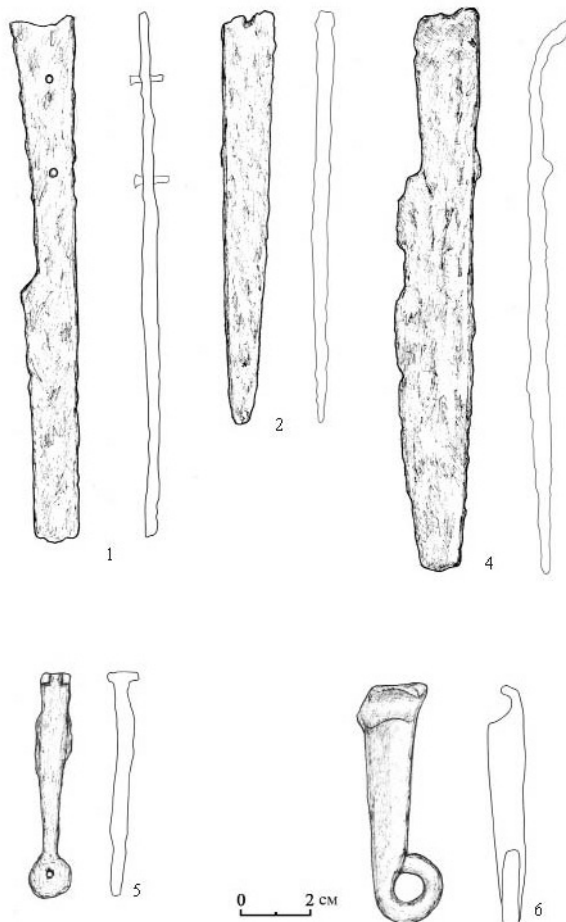
Встановлено, що Стіна №1, яка збереглась на висоту 0,6 м, лежить на потужному фундаменті глибиною понад 3,6 м. Фундамент стіни будувався у викопаній траншеї, впритул до її східної стіни, яка була не строго вертикальною, а дещо похилою.

На глибині 4,1 м від репера зафіксована добре стратиграфічно виражена поверхня другої половини XIV ст. Стратиграфічна вираженість цього рівня підтверджувалась і характером знахідок. Цій поверхні приблизно відповідає рівень впускання фундаменту мурованої стіни у материк.

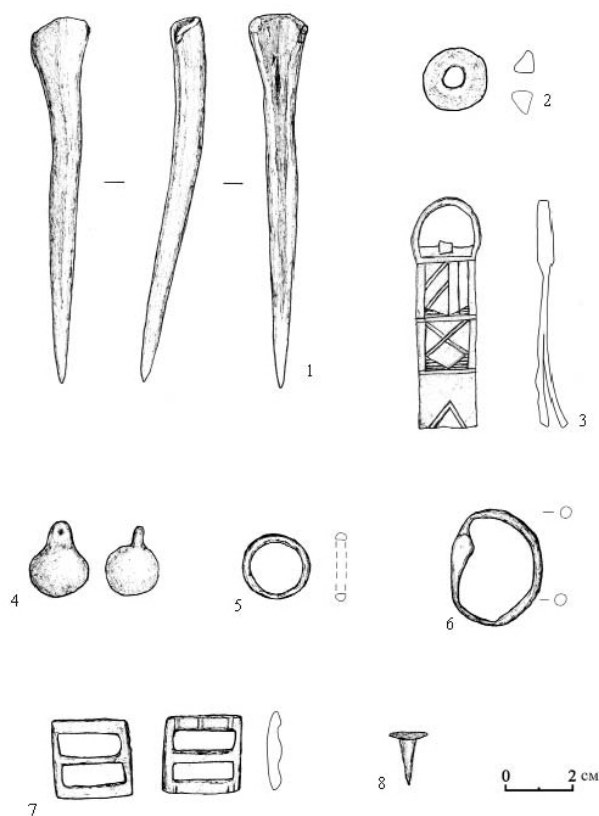
Отримані матеріали вказують на належ-

Таблиця 20. Розкоп №1. Жетон, знайдений у кв. А-10 на глибині 3,5 м.

Таблиця 21. Розкоп №1. Знахідки з культурного шару. Знаряддя праці (1-6 - залізо).

Таблиця 22. Розкоп №1. Знахідки з культурного шару. Предмети побуту (1 - кістка; 2 - свинець; 3-8 - бронза).

ність виявлених мурованих стін до укріплень замку польського короля Казимира Великого, що був споруджений у Володимирі у другій половині XIV ст.

Нумізматичний матеріал представлений різноманітними монетами, що охоплювали період XIV–XX ст. Однак, звертає увагу відсутність знахідок монет XVI та XIX ст. у верхніх частинах культурних нашарувань. Якщо для періоду XIX ст. це можна пояснити функціонуванням на дослідженій ділянці тюрми, то для XVI ст. ця обставина вимагає окремого пояснення.

Велика кількість зброї та спорядження вершника підтверджує військове використання дослідженої ділянки як замку. У ході досліджень на розкопі № I окрім іншої зброї було виявлено багато наконечників стріл до арбалетів. Важливою особливістю просторового розміщення «плями» болтів щодо виявлених укріплень є те, що вони знаходились на зовнішньому краї Стіни №1 і поблизу Стіни №2. Тобто, ця зброя могла якимось чином пов'язуватись із укріпленнями. Черенкові наконечники є свідченням застосування стаціонарних, а втульчасті – мобільних арбалетних установок.

Зважаючи на ранішу знахідку М.В. Малевською на території городища фрагменту дзвону, автори схильні припустити, що і виявлені у 2010 р. чотири розколоти бронзові фрагменти є залишками подібного витвору.

Виявлена імпортна візантійська та золотоординська кераміка вказує на широкі міжнародні зв'язки Володимира у XII–XIV ст.

Знайдений поліцейський жетон з № 1441 був виготовлений у медаль'єрній майстерні А.Нагальського що діяла у Варшаві у 30-х роках XX ст. Очевидно, жетон належав одному із польських поліцаїв, похованих у могилі.

Дамська сумочка могла належати одній із розстріляних і була кинута у могильну яму вже у ході її засипання.

Є велика ймовірність того, що виявлені поховання – частина масового поховання розстріляних органами НКВС громадян польської національності наприкінці 1930-х – на початку 1940-х років.

Висновки щодо використання пам'ятки

Враховуючи те, що пам'ятка не була досліджена повністю та її статус пам'ятки національного значення необхідно продовжити дослідження у наступних напрямках:

1. Повне дослідження масових поховань польських громадян як у межах розкопу, так і на території городища. Ідентифікація загиблих та їх перепоховання за межами пам'ятки.

2. Повне дослідження залишків стіни вежі Казимира Великого з її подальшою музеєфікацією.

3. Повне дослідження розкопу №1. По завершенню робіт – створення музейного комплексу на місці розкопу із збереженням на місці залишків стіни вежі Казимира Великого.

ЗВЕДЕНА ТАБЛИЦЯ
монет, виявлених під час рятівних археологічних досліджень
2010 року м. Володимир-Волинський.

№ п/п	Назва артефакту	Розкоп №	Об'єкт	Глибина	Примітки	Датованя
1	2	3	4	5	6	7
18	Боратинка	I	к.ш., кв. Г-5	3,0 м	Мідь, стан збереження - поганий	XVII ст.
19	Боратинка	I	к.ш., кв. Б-6	3,0 м	Мідь, стан збереження - поганий	XVII ст.
20	Боратинка	I	к.ш., кв. Г-6	3,0 м	Мідь, стан збереження - поганий	XVII ст.
21	Динарій Краківський Казимира Ягелончика	I	к.ш., кв. Б-7	3,0 м	Мідь, стан збереження - поганий	1440-1492 р.р.
22	Боратинка	I	к.ш., кв. А-5	3,0 м	Мідь, стан збереження - поганий	XVII ст.
23	Солід Августа III	I	к.ш., кв. Б-3	3,0 м	Мідь, стан збереження - задовільний	1751р.
39	Гріш Станіслава Августа Поняговського	I	к.ш., кв. А-6	2,6 м	Мідь, стан збереження - поганий	XVIII ст.
43	1 копійка СРСР	I	к.ш., кв. Б-6	2,6 м.	Латунь, стан збереження - добрий	1939(8?)
44	Два злотих	I	к.ш., кв. Б-7	2,6 м.	Мідь, стан збереження - задовільний	1930
54	Празький гріш, обрізаний	I	к.ш., кв. Б-10	3,4 м.	Мідь, стан збереження - поганий	XIV-XV ст.
57	Солід Августа III	I	к.ш., кв. В-5	3,0 м.	Мідь, стан збереження - поганий	1730-ті р.р.
58	Півгріш Казимира Великого, деформований, діаметром 2,0 см.	I	к.ш., кв. Б-10	3,4 м.	Срібло, стан збереження - поганий	XIV ст.
73	Динарій литовський Олександра Ягелона	I	к.ш., кв. А-9	3,2 м.	Срібло, стан збереження - поганий	Кінець XV ст.
75	Монета типу «Корона Орел» династії Ягелонів	I	к.ш., кв. А-5	3,4 м	Білон, стан збереження - поганий	XV ст.
80	Боратинка	I	к.ш., кв. А-2	3,6 м.	Мідь, стан збереження - поганий	XVII ст.
159	20 копійок СРСР	I	к.ш., кв. В-8 скарб	3,6 м	Кольоровий метал	1940р.
160	5 пфенігів	I	к.ш., кв. В-8 скарб	3,6 м	Кольоровий метал	1908 р.
161	Монета 5 ???	I	к.ш., кв. В-8 скарб	3,6 м	Кольоровий метал	XX ст.

Таблиця 23. Розкоп №1. Зведена таблиця монет.

ЗВЕДЕНА ТАБЛИЦЯ
характеристик арбалетних болтів,
виявлених під час рятівних археологічних досліджень
2010 року м. Володимир-Волинський.

№ п/п	Назва артефакту	Об'єкт	Глибина	Довжина	Вага (гр.)	Примітки
1	2	4	5	6	7	8
Черенкові						
1	Болт арбалетний, черенковий	к.ш., кв. А-3	2,9 м	10,9 см.	82	
2	Болт арбалетний, черенковий	к.ш., кв. Б-3	2,9 м	11,0 см.	84	
3	Болт арбалетний, черенковий	к.ш., кв. Б-1	2,9 м	8,5 см.	46	
7	Болт арбалетний, черенковий	к.ш., кв. Б-3	2,9 м	9,6 см.	100	
11	Болт арбалетний, черенковий	к.ш., кв. В-3	2,9 м	11,0 см.	80	
12	Болт арбалетний, черенковий	к.ш., кв. В-4	3,0 м	11,0 см.	94	
13	Болт арбалетний, черенковий	к.ш., кв. В-5	3,0 м	8,4 см.	88	
121	Болт арбалетний, черенковий	к.ш., кв.Г-4	3,2 м	10,0 см.	94	
Втульчасті						
8	Болт арбалетний, втульчастий	к.ш., кв. А-3	2,9 м	8,0 см.	42	
9	Болт арбалетний, втульчастий	к.ш., кв. А-3	2,9 м	6,0 см.	18	
14	Болт арбалетний, втульчастий	к.ш., кв. В-5	3,0 м	7,5 см.	38	
15	Болт арбалетний, втульчастий	к.ш., кв. Б-2	3,0 м	7,2 см.	20	
131	Болт арбалетний, втульчастий	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,7 м	6,0 см.	22	Коро дован

Таблиця 24. Розкоп №1. Зведена таблиця характеристик арбалетних болтів.

Література

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI АС. – М.,1901. – Т. 1. – С. 1-133.
2. Дверницкий Е.Н. Пам'ятники древнего православ'я в г. Владимире-Волынском. – Типография Г.Т. Корчак-Новицкого,1889. – 63 с.
3. Кучинко М.М. Раскопки древнего Владимира-Волынского // АО 1975 года. – М.: Наука, 1976. – С. 349-350.

4. Кучинко М.М. Володимир середньовічний. Історико-археологічні нариси. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 144с.
5. Кучинко М.М., Охріменко Г.В., Петрович В.В. Історія міста Володимир-Волинського від найдавніших часів до середини ХХ ст. (у світлі соціотопографії). – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – 260с.
6. Малевская М.В. Архитектурно-археологические исследования на Волыни // АО 1982 года. – М.: Наука, 1984. – С. 291.
7. Малевская М.В., Шолохова Е.В. Архитектурно-археологические исследования во Владимире-Волынском // АО 1976 года. – М.: Наука, 1977. – С. 327–328.
8. Мицик Ю. Відомості про Україну XIVст. в Хроніці Яна з Чарнкова // Магістеріум. – 2004. Вип. 17: Історичні студії. – С. 92–97.
9. Терський С. Княже місто Володимир: Монографія. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – 320с.
10. Cynkalowski O. Materiały do pradziejow Wolynia i Polesia Wolynskiego. – Warszawa, 1961. – 256 s.

ПОЛЬОВИЙ ОПИС
артефактів, виявлених під час рятівних археологічних досліджень
2010 року на гордищі «Вали» у м. Володимир-Волинський.

№ п/п	Назва артефакту	Розкоп№	Об'єкт	Глибина	Примітки	Датувння	Прис. у кол. описі
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Болт арбалетний черенковий	I	к.ш., кв. А-3	2,9 м	Залізо, погано збережений	XV - XVI ст.	+
2	Болт арбалетний, черенковий	I	к.ш., кв. Б-3	2,9 м	Залізо, погано збережений	XV - XVI ст.	+
3	Болт арбалетний, черенковий	I	к.ш., кв. Б-1	2,9 м	Залізо, погано збережений	XV - XVI ст.	+
4	Уламок дзвону	I	к.ш., кв. А-2	2,9 м	Кольоровий метал (мідь)	?	+
5	Вушко від прикраси	I	к.ш., кв. Б-1	2,9 м	Кольоровий метал, погано збережений	XV - XVI ст.	+
6	Фрагмент стінки великого горщика з вінцем	I	к.ш., кв. Б-2	2,9 м	Тісто доброї якості, поверхня світла, на зламі однорідно темний. Обпал добрий.	XV - XVI ст.	+
7	Болт арбалетний, черенковий	I	к.ш., кв. Б-3	2,9 м	Залізо, погано збережений	XV - XVI ст.	+
8	Болт арбалетний, втульчастий	I	к.ш., кв. А-3	2,9 м	Залізо, погано збережений	XV - XVI ст.	+
9	Болт арбалетний	I	к.ш., кв. А-3	2,9 м	Залізо, погано збережений	XV - XVI ст.	+
10	Уламок дзвону	I	к.ш., кв. А-2	2,9 м	Кольоровий метал (мідь)	?	+
11	Болт арбалетний, черенковий	I	к.ш., кв. В-3	2,9 м	Залізо, погано збережений	XV - XVI ст.	+
12	Болт арбалетний, черенковий	I	к.ш., кв. В-4	3,0 м	Залізо, погано збережений	XV - XVI ст.	+
13	Болт арбалетний, черенковий	I	к.ш., кв. В-5	3,0 м	Залізо, погано збережений	XV - XVI ст.	+
14	Болт арбалетний, втульчастий	I	к.ш., кв. В-5	3,0 м	Залізо, погано збережений	XV - XVI ст.	+
15	Болт арбалетний, втульчастий	I	к.ш., кв. Б-2	3,0 м	Залізо, погано збережений	XV - XVI ст.	+
16	Металевий гостроконечник	I	к.ш., кв. Б-5	3,0 м	Кольоровий метал (мідь)	XII-XIII ст.	+

1	2	3	4	5	6	7	8
17	Проколка кістяна	I	к.ш., кв. Б-2	3,0 м	Кістка, стан збереження - задовільний	XII-XIII ст.	+
18	Боратинка	I	к.ш., кв. Г-5	3,0 м	Мідь, стан збереження - поганий	XVII ст.	+
19	Боратинка	I	к.ш., кв. Б-6	3,0 м	Мідь, стан збереження - поганий	XVII ст.	+
20	Боратинка	I	к.ш., кв. Г-6	3,0 м	Мідь, стан збереження - поганий	XVII ст.	+
21	Динарій Краківський Казимира Ягелончика	I	к.ш., кв. Б-7	3,0 м	Мідь, стан збереження - поганий	1440-1492 р.р.	+
22	Боратинка	I	к.ш., кв. А-5	3,0 м	Мідь, стан збереження - поганий	XVII ст.	+
23	Солід Августа III	I	к.ш., кв. Б-3	3,0 м	Мідь, стан збереження - задовільний	1751р.	+
24	Посудина скляна	I	к.ш., кв. В-9	2,6 м	Скло, стан збереження - добрий	XX ст.	+
25	Куля круглої форми	I	к.ш., кв. В-6	2,6 м	Свинець, стан збереження - задовільний	XVI-XVII ст.	+
26	Куля круглої форми	I	к.ш., кв. В-5	2,6 м	Свинець, стан збереження - задовільний	XVI-XVII ст.	+
27	Фрагмент стінки гончарного горщика з вінцем	I	к.ш., кв. Б-2	3,0 м	Тісто доброї якості, поверхня темна, на зламі однорідно темний. Обпал добрий.	XII-XIII ст.	+
28	Фрагмент енеколпіона	I	к.ш., кв. Б-5	2,9 м	Кольоровий метал, стан збереження - задовільний	XII-XIII ст.	+
29	Металевий предмет з відтиском	I	к.ш., кв. Б-5	2,9 м	Свинець, сегмент печатки?	XV-XVI ст.	+
30	Металевий предмет	I	к.ш., кв. Б-2	3,0 м	Свинець, ажурної структури	XV-XVI ст.	+
31	Фрагмент ножа	I	к.ш., кв. Б-2	3,0 м	Залізо, стан збереження - поганий	XV-XVI ст.	+
32	Металевий предмет круглої форми	I	к.ш., кв. Б-2	3,0 м	Залізо, стан збереження - поганий	XV-XVI ст.	+
33	Фрагмент ключа	I	к.ш., кв. Б-2	3,0 м	Залізо, стан збереження - поганий	XV-XVI ст.	+

1	2	3	4	5	6	7	8
34	Металевий гостроко- нечник	I	к.ш., кв. Б-2	3,0 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XV - XVI ст.	+
35	Металева скоба	I	к.ш., кв. А-2	3,0 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XV - XVI ст.	+
36	Гвіздок	I	к.ш., кв. Б-3	2,8 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XV - XVI ст.	+
37	Фрагмент гвіздка	I	к.ш., кв. Б-2	3,0 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XV - XVI ст.	+
38	Металевий предмет	I	к.ш., кв. Б-2	3,0 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XV - XVI ст.	+
39	Гріш Станіслава Авгу- ста Понятовського	I	к.ш., кв. А-6	2,6 м	Мідь, стан збереження - поганий	XVIII ст.	+
40	Металевий диск з отво- ром	I	к.ш., кв. Б-5	2,6 м	С в и н е ц ь , стан збере- ження - до- брий	XV - XVI ст.	+
41	Металева бляшка	I	к.ш., кв. Б-5	2,6 м.	Бронза, стан збереження - добрий	XV - XVI ст.	+
42	Металеве кільце	I	к.ш., кв. Б-6	2,6 м.	Бронза, стан збереження - добрий	XV - XVI ст.	+
43	Монета, 1 коп.	I	к.ш., кв. Б-6	2,6 м.	Латунь, стан збереження - добрий	1939(8?)	+
44	Два злотих	I	к.ш., кв. Б-7	2,6 м.	Мідь, стан збереження - задовільний	1930	+
45	Гудзик	I	к.ш., кв. Б-7	2,6 м.	Бронза, стан збереження - добрий	XX ст.	+
46	Гудзик, із зобр. одного- лового орла	I	к.ш., кв. Б-8	2,6 м.	Бронза, стан збереження - добрий	XX ст.	+
47	Гудзик, із зобр. одного- лового орла	I	к.ш., кв. Б-8	2,6 м.	Бронза, стан збереження - добрий	XX ст.	+
48	Камінь від жорен	I	к.ш., кв. А-2	3,1 м.	Пісковик	XV - XVI ст.	+
49	Фрагмент каменю від жорен	I	к.ш., кв. А-2	3,1 м.	Пісковик	XV - XVI ст.	+
50	Фрагмент каменю від жорен	I	к.ш., кв. А-2	3,1 м.	Пісковик	XV - XVI ст.	+
51	Металевий предмет	I	к.ш., кв. Г-5	3,0 м.	С в и н е ц ь , стан збере- ження - до- брий	XV - XVI ст.	+
52	Металевий предмет круглої форми	I	к.ш., кв. Б-5	3,0 м.	С в и н е ц ь , стан збере- ження - по- ганий	XV - XVI ст.	+
53	Металевий предмет	I	к.ш., кв. Г-5	3,0 м.	С в и н е ц ь , стан збере- ження - до- брий	XV - XVI ст.	+

1	2	3	4	5	6	7	8
54	Празький гріш, обрізаний	I	к.ш., кв. Б-10	3,4 м.	Мідь, стан збереження - поганий	X I V - XV ст.	+
55	Пломба з відтиском	I	к.ш., кв. А-5	3,0 м.	С в и н е ц ь , стан збереження - задовільний	X V - X V I ст.	+
56	Фрагмент пломби з відтиском	I	к.ш., кв. Г-5	3,0 м.	С в и н е ц ь , стан збереження - задовільний	X V - X V I ст.	+
57	Солід Августа III	I	к.ш., кв. В-5	3,0 м.	Мідь, стан збереження - поганий	1 7 3 0 - ті р.р.	+
58	Півгріш Казимира Великого, деформований	I	к.ш., кв. Б-10	3,4 м.	Срібло, стан збереження - поганий	XIV ст.	+
59	Металева пластина	I	к.ш., кв. А-5	3,0 м.	Мідь, стан збереження - задовільний	X V - X V I ст.	+
60	Заклепка (гвіздок?)	I	к.ш., кв. А-6	3,0 м.	Мідь, стан збереження - добрий	X V - X V I ст.	+
61	Пряжка металева	I	к.ш., кв. А-6	3,0 м.	Бронза, стан збереження - добрий	X V - X V I ст.	+
62	Металевий предмет	I	к.ш., кв. Б-5	3,0 м.	С в и н е ц ь , стан збереження - поганий	X V - X V I ст.	+
63	Фрагмент пломби	I	к.ш., кв. Б-6	3,2 м.	С в и н е ц ь , стан збереження - поганий	X V - X V I ст.	+
64	Металевий предмет	I	к.ш., кв. Б-6	3,2 м.	Залізо, стан збереження - поганий	X V - X V I ст.	+
65	Гудзик із зобр. одноголового орла	I	к.ш., кв. А-6	3,2 м.	Бронза, стан збереження - добрий	XX ст.	+
66	Ручка бронзова овальної форми	I	к.ш., кв. А-8	3,2 м.	Бронза, стан збереження - добрий	XX ст.	+
67	Гудзик	I	к.ш., кв. В-7	3,2 м.	Бронза, стан збереження - добрий	XX ст.	+
68	Кільце	I	к.ш., кв. А-6	3,2 м.	Бронза, стан збереження - добрий	XX ст.	+
69	Металевий предмет (куля?, гудзик?)	I	к.ш., кв. А-6	3,2 м.	С в и н е ц ь , стан збереження - добрий	X V - X V I ст.	+
70	Металевий предмет круглої форми (гудзик?)	I	к.ш., кв. А-5	3,2 м.	Бронза, стан збереження - задовільний	XX? ст.	+
71	Заготовка пломби з отвором	I	к.ш., кв. А-1	3,2 м.	С в и н е ц ь , стан збереження - добрий	X V - X V I ст.	+

1	2	3	4	5	6	7	8
72	Металевий предмет	I	к.ш., кв. А-7	3,2 м.	С в и н е ц ь , стан збереження - задовільний	XV - XVI ст.	+
73	Динарій литовський Олександра Ягелона	I	к.ш., кв. А-9	3,2 м.	Срібло, стан збереження - поганий	К і н е ц ь XV ст.	+
74	Пряжка	I	к.ш., кв. А-9	3,2 м.	Бронза, стан збереження - добрий	XVII? ст.	+
75	Монета типу «Корона Орел» династії Ягелонів	I	к.ш., кв. А-5	3,4 м	Білон, стан збереження - поганий	XV ст.	+
76	Металевий предмет	I	к.ш., кв. Б-8	3,4 м.	С в и н е ц ь , стан збереження - добрий	XV - XVI ст.	+
77	Металевий предмет	I	к.ш., кв. Г-3	3,4 м.	Бронза, стан збереження - задовільний	XV - XVI ст.	+
78	Металевий предмет	I	к.ш., кв. А-5	3,4 м.	Бронза, стан збереження - задовільний	XV - XVI ст.	+
79	Гудзик	I	к.ш., кв. А-1	3,6 м.	Бронза, стан збереження - задовільний	XV - XVI ст.	+
80	Боратинка	I	к.ш., кв. А-2	3,6 м.	Мідь, стан збереження - поганий	XVII ст.	+
81	Металевий зливоч	I	к.ш., кв. Б-6	3,2 м.	Срібло?	?	+
82	Металевий предмет круглої форми	I	к.ш., кв. А-5	3,4 м.	Мідь, стан збереження - поганий	?	+
83	Фрагмент пластини	I	к.ш., кв. А-6	3,4 м.	Бронза, стан збереження - поганий	XV - XVI ст.	+
84	Фрагмент пластини	I	к.ш., кв. В-6	3,4 м.	Бронза, стан збереження - поганий	XV - XVI ст.	+
85	Фрагмент скрученої ручки	I	к.ш., кв. Г-6	3,4 м.	Залізо, стан збереження - добрий	XV - XVI ст.	+
86	Фрагмент ножа	I	к.ш., кв. А-5	3,4 м.	Залізо, стан збереження - добрий	XV - XVI ст.	+
87	Фрагмент ножа	I	к.ш., кв. А-5	3,4 м.	Залізо, стан збереження - добрий	XV - XVI ст.	+
88	Фрагмент ножа	I	к.ш., кв. Б-5	3,4 м.	Залізо, стан збереження - задовільний	XV - XVI ст.	+
89	Зубило	I	к.ш., кв. А-10	3,4 м.	Залізо, стан збереження - добрий	XV - XVI ст.	+
90	Великий фрагмент амфори	I	к.ш., кв. Б-2	3,4 м	Р е с т а в р о - ваний з 4-х фрагментів	XIII-XIV ст.	+
91	Залізна шпора	I	к.ш., кв. Б-8	3,4 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XIII-XIV? ст.	+

1	2	3	4	5	6	7	8
92	Уламок дзвону	I	к.ш., кв.А-6	3,4 м	Бронза, стан збереження - добрий	?	+
93	Залізна скоба	I	к.ш., кв.А-8	3,5 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XV - XVI ст.	+
94	Залізна скоба	I	к.ш., кв. Б-7	3,4 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XV - XVI ст.	+
95	Металевий предмет (ключ?)	I	к.ш., кв.А-5	3,4 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XV - XVI ст.	+
96	Фрагмент вудил	I	к.ш., кв.А-7	3,4 м	Залізо, стан збереження - добрий	XV - XVI ст.	+
97	Жетон з №1441	I	к.ш., кв.А-10	3,5 м	Латунь, стан збереження - добрий	XX ст.	+
98	Фрагмент кістки?	I	к.ш., кв.Г-4, зонд №1	4,2 м	З одного боку має горизонтальну поверхню	XIII-XIV ст.	+
99	Скоба залізна	I	к.ш., кв.Г-4, зонд №1	4,2 м	Залізо, стан збереження - добрий	XIII-XIV ст.	+
100	Ланцет залізний	I	к.ш., кв.Г-4, зонд №1	4,2 м	Залізо, стан збереження - добрий	XIII-XIV ст.	+
101	Фрагмент кераміки з привареним шлаком	I	к.ш., кв.Г-4, зонд №1	4,2 м	К е р а м і к а давньоруська	XIII-XIV ст.	+
102	Фрагмент денця	I	к.ш., кв.Г-4, зонд №1	4,2 м	Темно-сірого кольору	XIII-XIV ст.	+
103	Гвіздок залізний	I	к.ш., кв.Г-4, зонд №1	4,2 м	Залізо, стан збереження - добрий	XIII-XIV ст.	+
104	Гвіздок залізний	I	к.ш., кв.Г-4, зонд №1	4,2 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XIII-XIV ст.	+
105	Фрагмент ножа	I	к.ш., кв.Г-4, зонд №1	4,2 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XIII-XIV ст.	+
106	Ніж бойовий, залізний, довжиною 37,5 см.	I	к.ш., кв.Г-4, зонд №1	4,2 м	Залізо, стан збереження - добрий	XIII-XIV ст.	+
107	Фрагмент керамічної плитки для підлоги	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,0 м	Без поливи, коричневого кольору	XIII-XIV ст.	+
108	Фрагмент денця з слідами клейма	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,0 м	Якість тіста - середня	XIII-XIV ст.	+
109	Фрагмент вінчика	I	к.ш., кв.Г-4, зонд №1, біля стіни	4,2 м	Якість тіста - середня	XIII ст.	+
110	Фрагмент кашинної кераміки з розписом	I	к.ш., кв.Г-4, зонд №1	4,2 м	Розпис - синьою і зеленою фарбами	XIII-XIV ст.	+
111	Пряжка бронзова з орнаментом	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,2 м	Орнамент у вигляді ромбів та ліній	XII-XIII ст.	+

1	2	3	4	5	6	7	8
112	Фрагмент амфори	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,3 м	Теракотового кольору, зі слабо вираженими канелюрами	XII-XIII ст.	+
113	Гвіздок залізний	I	к.ш., кв.Г-4, зонд №1	4,2 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XIII-XIV ст.	+
114	Гвіздок залізний	I	к.ш., кв.Г-4, зонд №1	4,2 м	Залізо, стан збереження - поганий	XIII-XIV ст.	+
115	Металевий предмет	I	к.ш., кв.Г-4, зонд №1	4,2 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XIII-XIV ст.	+
116	Фрагмент денця	I	к.ш., кв.Г-4, зонд №1	4,6 м	Якість тіста - середня	XIII-XIV ст.	+
117	Стулка енкалпіону, розміром 9,5x7,0 м	I	к.ш., кв.Г-3, зонд №1	4,0 м	Мідь, деформований	XII-XIII ст.	+
118	Гвіздок залізний	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,2 м	Залізо, стан збереження - поганий	XIII-XIV ст.	+
119	Фрагмент вінчика	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,2 м	Якість тіста - добра, світлого кольору	XI ст.	+
120	Фрагмент вінчика	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,2 м	Якість тіста - добра, світлого кольору	XI ст.	+
121	Болт арбалетний, черенковий	I	к.ш., кв.Г-4	3,2 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XV - XVI ст.	+
122	Ключ залізний	I	к.ш., кв.А-8	3,0 м.	Залізо, стан збереження - задовільний	XVI-XVII ст.	+
123	Фрагмент стінки амфори	I	к.ш., кв.Б-2	3,4 м	Теракотового кольору	XII-XIII ст.	+
124	Фрагмент стінки амфори	I	к.ш., кв.Б-2	3,4 м	Теракотового кольору	XII-XIII ст.	+
125	Фрагмент стінки амфори	I	к.ш., кв.Б-2	3,4 м	Теракотового кольору	XII-XIII ст.	+
126	Фрагмент вінчика	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,4 м	Якість тіста - добра, темного кольору	XI ст.	+
127	Гвіздок	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,5 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XIII-XIV ст.	+
128	Гвіздок	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,5	Залізо, стан збереження - задовільний	XIII-XIV ст.	+
129	Гвіздок	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,5	Залізо, стан збереження - задовільний	XIII-XIV ст.	+
130	Фрагмент гвіздка	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,6 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XIII-XIV ст.	+
131	Металевий предмет (втульчатий арбалетний болт?)	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,7 м	Залізо, стан збереження - поганий	XII-XIII ?ст.	+
132	Уламок дзвону	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,9 м	Мідь, стан збереження - добрий	?	+

1	2	3	4	5	6	7	8
133	Скоба з кільцем	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	5,0 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XIII-XIV ст.	+
134	Металевий предмет	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	5,0 м	Мідь, стан збереження - добрий	XIII-XIV ст.	+
135	Металевий предмет	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	5,2 м	Свинець?	XIII-XIV ст.	+
136	Наконечник стріли, двошипний	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	5,2 м	Залізо, стан збереження - поганий	XIII ст.	+
137	Металевий предмет	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	5,3 м	Свинець, кінець розклеваний	XIII ст.	+
138	Металевий предмет	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	5,3 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XIII ст.	+
139	Фрагмент кашинної розмальованої поливної кераміки	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	5,6 м	Полива зеленого кольору, розпис коричневого та жовтого	XIII-XIV ст.	+
140	Фрагмент кашинної поливної кераміки	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	5,6 м	Полива зеленого кольору	XIII-XIV ст.	+
141	Бусина пастова	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	5,7 м	Жовтого кольору	XIII ст.	+
142	Шпора	I	к.ш., кв.А-4	3,6 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XIII-XIV ст.	+
143	Замок від жіночої сумочки	I	к.ш., кв.В-8 скарб	3,6 м	Залізо, стан збереження - поганий	XX ст.	+
144	Карабін від жіночої сумочки	I	к.ш., кв.В-8 скарб	3,6 м	Залізо, стан збереження - поганий	XX ст.	+
145	Банка скляна	I	к.ш., кв.В-8 скарб	3,6 м	Скло	XX ст.	+
146	Ложка десертна	I	к.ш., кв.В-8 скарб	3,6 м	Кольоровий метал	XX ст.	+
147	Вилка десертна	I	к.ш., кв.В-8 скарб	3,6 м	Кольоровий метал	XX ст.	+
148	Ключ	I	к.ш., кв.В-8 скарб	3,6 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XX ст.	+
149	Ключ	I	к.ш., кв.В-8 скарб	3,6 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XX ст.	+
150	Наперсток	I	к.ш., кв.В-8 скарб	3,6 м	Залізо, стан збереження - поганий	XX ст.	+
151	Флакон для парфумів	I	к.ш., кв.В-8 скарб	3,6 м	Скло	XX ст.	+
152	Мудштук	I	к.ш., кв.В-8 скарб	3,6 м	Пластична маса	XX ст.	+
153	Графітовий стержень	I	к.ш., кв.В-8 скарб	3,6 м	Графіт	XX ст.	+
154	Графітовий стержень	I	к.ш., кв.В-8 скарб	3,6 м	Графіт	XX ст.	+
155	Ковпачок від футляра для графітових стержнів	I	к.ш., кв.В-8 скарб	3,6 м	Метал білого кольору	XX ст.	+
156	Гудзик з чотирма отворами	I	к.ш., кв.В-8 скарб	3,6 м	Кольоровий метал	XX ст.	+

1	2	3	4	5	6	7	8
157	Гудзик	I	к.ш., кв.В-8 скарб	3,6 м	Кольоровий метал	XX ст.	+
158	Коліща металеве	I	к.ш., кв.В-8 скарб	3,6 м	Кольоровий метал	XX ст.	+
159	20 копійок СРСР	I	к.ш., кв.В-8 скарб	3,6 м	Кольоровий метал	1940р.	+
160	5 пфенігів	I	к.ш., кв.В-8 скарб	3,6 м	Кольоровий метал	1908 р.	+
161	Монета 5 ???	I	к.ш., кв.В-8 скарб	3,6 м	Кольоровий метал	XX ст.	+
162	Сокира залізна	I	к.ш., кв.В-8	3,6 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XX ст.	+

КОЛЕКЦІЙНИЙ ОПИС
артефактів, виявлених під час рятівних археологічних досліджень
2010 року на гордищі «Вали» у м. Володимир-Волинський.

№ п/п	Назва артефакту	Розкоп№	Об'єкт	Глибина	Примітки	Датування
1	2	3	4	5	6	7
1	Болт арбалетний, черенковий, довжиною 10,9 см.	I	к.ш., кв. А-3	2,9 м	Залізо, погано збережений	XV-XVI ст.
2	Болт арбалетний, черенковий, довжиною 11,0 см.	I	к.ш., кв. Б-3	2,9 м	Залізо, погано збережений	XV-XVI ст.
3	Болт арбалетний, черенковий, довжиною 8,5 см.	I	к.ш., кв. Б-1	2,9 м	Залізо, погано збережений	XV-XVI ст.
4	Уламок дзвону, розміром 8,8х6,5 см.	I	к.ш., кв. А-2	2,9 м	Кольоровий метал (мідь)	?
5	Вушко від прикраси, довжиною 1,4 см.	I	к.ш., кв. Б-1	2,9 м	Кольоровий метал, погано збережений	XV-XVI ст.
6	Фрагмент стінки великого горщика з вінцем	I	к.ш., кв. Б-2	2,9 м	Тісто доброї якості, поверхня світла, на зламі однорідно темний. Обпал добрий.	XV-XVI ст.
7	Болт арбалетний, черенковий, довжиною 9,6 см.	I	к.ш., кв. Б-3	2,9 м	Залізо, погано збережений	XV-XVI ст.
8	Болт арбалетний, втульчастий, довжиною 8,0 см.	I	к.ш., кв. А-3	2,9 м	Залізо, погано збережений	XV-XVI ст.
9	Болт арбалетний, втульчастий, довжиною 6,0 см.	I	к.ш., кв. А-3	2,9 м	Залізо, погано збережений	XV-XVI ст.
10	Уламок дзвону, розміром 6,0х3,5 см.	I	к.ш., кв. А-2	2,9 м	Кольоровий метал (мідь)	?

1	2	3	4	5	6	7
11	Болт арбалетний, черенковий, довжиною 11,0 см.	I	к.ш., кв. В-3	2,9 м	Залізо, погано збережений	XV-XVI ст.
12	Болт арбалетний, черенковий, довжиною 11,0 см.	I	к.ш., кв. В-4	3,0 м	Залізо, погано збережений	XV-XVI ст.
13	Болт арбалетний, черенковий, довжиною 8,4 см.	I	к.ш., кв. В-5	3,0 м	Залізо, погано збережений	XV-XVI ст.
14	Болт арбалетний, втульчастий, довжиною 7,5 см.	I	к.ш., кв. В-5	3,0 м	Залізо, погано збережений	XV-XVI ст.
15	Болт арбалетний, втульчастий, довжиною 7,2 см.	I	к.ш., кв. Б-2	3,0 м	Залізо, погано збережений	XV-XVI ст.
16	Металевий гостроконечник, довжиною 6,5 см.	I	к.ш., кв. Б-5	3,0 м	Кольоровий метал (мідь)	XII-XIII ст.
17	Проколка кістяна, довжиною 10,4 см.	I	к.ш., кв. Б-2	3,0 м	Кістка, стан збереження - задовільний	XII-XIII ст.
18	Боратинка	I	к.ш., кв. Г-5	3,0 м	Мідь, стан збереження - поганий	XVII ст.
19	Боратинка	I	к.ш., кв. Б-6	3,0 м	Мідь, стан збереження - поганий	XVII ст.
20	Боратинка	I	к.ш., кв. Г-6	3,0 м	Мідь, стан збереження - поганий	XVII ст.
21	Динарій Краківський Казимира Ягелончика	I	к.ш., кв. Б-7	3,0 м	Мідь, стан збереження - поганий	1440-1492 р.р.
22	Боратинка	I	к.ш., кв. А-5	3,0 м	Мідь, стан збереження - поганий	XVII ст.
23	Солід Августа III	I	к.ш., кв. Б-3	3,0 м	Мідь, стан збереження - задовільний	1751р.
24	Посудина скляна	I	к.ш., кв. В-9	2,6 м	Скло, стан збереження - добрий	XX ст.
25	Куля круглої форми	I	к.ш., кв. В-6	2,6 м	Свинець, стан збереження - задовільний	XVI-XVII ст.
26	Куля круглої форми	I	к.ш., кв. В-5	2,6 м	Свинець, стан збереження - задовільний	XVI-XVII ст.
27	Фрагмент стінки гончарного горщика з вінцем	I	к.ш., кв. Б-2	3,0 м	Тісто доброї якості, поверхня темна, на зламі однорідно темний. Обпал добрий.	XII-XIII ст.
28	Фрагмент енекопціона	I	к.ш., кв. Б-5	2,9 м	Кольоровий метал, стан збереження - задовільний	XII-XIII ст.
29	Металевий предмет з відтиском, розміром 3,8x2,3 см.	I	к.ш., кв. Б-5	2,9 м	Свинець, сегмент печатки?	XV-XVI ст.
30	Металевий предмет, довжиною 6,3 см.	I	к.ш., кв. Б-2	3,0 м	Свинець, ажурної структури	XV-XVI ст.
31	Фрагмент ножа, довжиною 16,3 см.	I	к.ш., кв. Б-2	3,0 м	Залізо, стан збереження - поганий	XV-XVI ст.

1	2	3	4	5	6	7
32	Металевий предмет круглої форми	I	к.ш., кв. Б-2	3,0 м	Залізо, стан збереження - поганий	XV-XVI ст.
33	Фрагмент ключа, довжиною 14,5 см.	I	к.ш., кв. Б-2	3,0 м	Залізо, стан збереження - поганий	XV-XVI ст.
34	Металевий гостроконечник, довжиною 11,7 см.	I	к.ш., кв. Б-2	3,0 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XV-XVI ст.
35	Металева скоба, довжиною 11,3 см.	I	к.ш., кв. А-2	3,0 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XV-XVI ст.
36	Гвіздок, довжиною 14,8 см.	I	к.ш., кв. Б-3	2,8 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XV-XVI ст.
37	Фрагмент гвіздка, довжиною 11,1 см.	I	к.ш., кв. Б-2	3,0 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XV-XVI ст.
38	Металевий предмет, довжиною 10,1 см.	I	к.ш., кв. Б-2	3,0 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XV-XVI ст.
39	Гріш Станіслава Августа Понятовського	I	к.ш., кв. А-6	2,6 м	Мідь, стан збереження - поганий	XVIII ст.
40	Металевий диск з отвором, діаметром 1,8 см.	I	к.ш., кв. Б-5	2,6 м	Свинець, стан збереження - добрий	XV-XVI ст.
41	Металева бляшка, розміром 2,7x2,9 см.	I	к.ш., кв. Б-5	2,6 м.	Бронза, стан збереження - добрий	XV-XVI ст.
42	Металеве кільце, розміром 3,3x2,6 см.	I	к.ш., кв. Б-6	2,6 м.	Бронза, стан збереження - добрий	XV-XVI ст.
43	Монета, 1 коп.	I	к.ш., кв. Б-6	2,6 м.	Латунь, стан збереження - добрий	1939(8?)
44	Два злотих	I	к.ш., кв. Б-7	2,6 м.	Мідь, стан збереження - задовільний	1930
45	Гудзик, діаметром 2,1 см.	I	к.ш., кв. Б-7	2,6 м.	Бронза, стан збереження - добрий	XX ст.
46	Гудзик, із зобр. одноголового орла діаметром 1,7 см.	I	к.ш., кв. Б-8	2,6 м.	Бронза, стан збереження - добрий	XX ст.
47	Гудзик, із зобр. одноголового орла діаметром 1,7 см.	I	к.ш., кв. Б-8	2,6 м.	Бронза, стан збереження - добрий	XX ст.
48	Камінь від жорен, діаметром 39,0x37,5 см., отвору -3,0 см.	I	к.ш., кв. А-2	3,1 м.	Пісковик	XV-XVI ст.
49	Фрагмент каменю від жорен, розміром 30,0x41,0 см., отвору -5,0 см.	I	к.ш., кв. А-2	3,1 м.	Пісковик	XV-XVI ст.
50	Фрагмент каменю від жорен, довжиною 39,0 см.	I	к.ш., кв. А-2	3,1 м.	Пісковик	XV-XVI ст.
51	Металевий предмет, розміром 2,7x1,5 см.	I	к.ш., кв. Г-5	3,0 м.	Свинець, стан збереження - добрий	XV-XVI ст.

1	2	3	4	5	6	7
52	Металевий предмет круглої форми, діаметром 2,0 см.	I	к.ш., кв. Б-5	3,0 м.	Свинець, стан збереження - поганий	XV-XVI ст.
53	Металевий предмет, розміром 1,0x0,08 см.	I	к.ш., кв. Г-5	3,0 м.	Свинець, стан збереження - добрий	XV-XVI ст.
54	Празький гріш, обрізаний	I	к.ш., кв. Б-10	3,4 м.	Мідь, стан збереження - поганий	XIV-XV ст.
55	Пломба з відтиском, діаметром 1,8 см.	I	к.ш., кв. А-5	3,0 м.	Свинець, стан збереження - задовільний	XV-XVI ст.
56	Фрагмент пломби з відтиском, розміром 1,8x1,2 см.	I	к.ш., кв. Г-5	3,0 м.	Свинець, стан збереження - задовільний	XV-XVI ст.
57	Солід Августа III	I	к.ш., кв. В-5	3,0 м.	Мідь, стан збереження - поганий	1730-ті р.р.
58	Півгріш Казимира Великого, деформований, діаметром 2,0 см.	I	к.ш., кв. Б-10	3,4 м.	Срібло, стан збереження - поганий	XIV ст.
59	Металева пластина, розміром 11,0x7,0 см.	I	к.ш., кв. А-5	3,0 м.	Мідь, стан збереження - задовільний	XV-XVI ст.
60	Заклепка (гвіздок?), довжиною 1,4 см.	I	к.ш., кв. А-6	3,0 м.	Мідь, стан збереження - добрий	XV-XVI ст.
61	Пряжка металева, розміром 2,9x3,0 см.	I	к.ш., кв. А-6	3,0 м.	Бронза, стан збереження - добрий	XV-XVI ст.
62	Металевий предмет, розміром 3,1x1,9 см.	I	к.ш., кв. Б-5	3,0 м.	Свинець, стан збереження - поганий	XV-XVI ст.
63	Фрагмент пломби, діаметром 1,3 см.	I	к.ш., кв. Б-6	3,2 м.	Свинець, стан збереження - поганий	XV-XVI ст.
64	Металевий предмет, довжиною 4,3 см.	I	к.ш., кв. Б-6	3,2 м.	Залізо, стан збереження - поганий	XV-XVI ст.
65	Гудзик із зобр. одноголового орла, діаметром 2,2 см.	I	к.ш., кв. А-6	3,2 м.	Бронза, стан збереження - добрий	XX ст.
66	Ручка бронзова овальної форми, розміром 8,3x3,0 см.	I	к.ш., кв. А-8	3,2 м.	Бронза, стан збереження - добрий	XX ст.
67	Гудзик, діаметром 1,8 см.	I	к.ш., кв. В-7	3,2 м.	Бронза, стан збереження - добрий	XX ст.
68	Кільце, діаметром 1,9 см.	I	к.ш., кв. А-6	3,2 м.	Бронза, стан збереження - добрий	XX ст.
69	Металевий предмет (куля?, гудзик?), діаметром 1,1 см.	I	к.ш., кв. А-6	3,2 м.	Свинець, стан збереження - добрий	XV-XVI ст.
70	Металевий предмет круглої форми (гудзик?), діаметром 1,3 см.	I	к.ш., кв. А-5	3,2 м.	Бронза, стан збереження - задовільний	XX? ст.
71	Заготовка пломби з отвором, діаметром 1,7 см.	I	к.ш., кв. А-1	3,2 м.	Свинець, стан збереження - добрий	XV-XVI ст.
72	Металевий предмет, розміром 2,3x1,4 см.	I	к.ш., кв. А-7	3,2 м.	Свинець, стан збереження - задовільний	XV-XVI ст.

1	2	3	4	5	6	7
73	Динарій литовський Олександра Ягелона	I	к.ш., кв. А-9	3,2 м.	Срібло, стан збереження - поганий	Кінець XV ст.
74	Пряжка, розміром 1,6x0,8 см.	I	к.ш., кв. А-9	3,2 м.	Бронза, стан збереження - добрий	XVII? ст.
75	Монета типу «Корона Орел» династії Ягелонів	I	к.ш., кв. А-5	3,4 м	Білон, стан збереження - поганий	XV ст.
76	Металевий предмет, розміром 2,3x3,0 см.	I	к.ш., кв. Б-8	3,4 м.	Свинець, стан збереження - добрий	XV-XVI ст.
77	Металевий предмет, розміром 4,0x2,5 см.	I	к.ш., кв. Г-3	3,4 м.	Бронза, стан збереження - задовільний	XV-XVI ст.
78	Металевий предмет, розміром 3,5x2,1 см.	I	к.ш., кв. А-5	3,4 м.	Бронза, стан збереження - задовільний	XV-XVI ст.
79	Гудзик, діаметром 1,6 см.	I	к.ш., кв. А-1	3,6 м.	Бронза, стан збереження - задовільний	XV-XVI ст.
80	Боратинка	I	к.ш., кв. А-2	3,6 м.	Мідь, стан збереження - поганий	XVII ст.
81	Металевий зливok, довжиною 2,4 см.	I	к.ш., кв. Б-6	3,2 м.	Срібло?	?
82	Металевий предмет круглої форми, діаметром 1,2 см	I	к.ш., кв. А-5	3,4 м.	Мідь, стан збереження - поганий	?
83	Фрагмент пластини, розміром 2,6x2,6 см.	I	к.ш., кв. А-6	3,4 м.	Бронза, стан збереження - поганий	XV-XVI ст.
84	Фрагмент пластини, довжиною 4,0 см.	I	к.ш., кв. В-6	3,4 м.	Бронза, стан збереження - поганий	XV-XVI ст.
85	Фрагмент скрученої ручки, довжиною 8,7 см.	I	к.ш., кв. Г-6	3,4 м.	Залізо, стан збереження - добрий	XV-XVI ст.
86	Фрагмент ножа, довжиною 14,0 см.	I	к.ш., кв. А-5	3,4 м.	Залізо, стан збереження - добрий	XV-XVI ст.
87	Фрагмент ножа, довжиною 11,3 см.	I	к.ш., кв. А-5	3,4 м.	Залізо, стан збереження - добрий	XV-XVI ст.
88	Фрагмент ножа, довжиною 15,0 см.	I	к.ш., кв. Б-5	3,4 м.	Залізо, стан збереження - задовільний	XV-XVI ст.
89	Зубило, довжиною 14,3 см.	I	к.ш., кв. А-10	3,4 м.	Залізо, стан збереження - добрий	XV-XVI ст.
90	Великий фрагмент амфори	I	к.ш., кв. Б-2	3,4 м	Реставрований з 4-х фрагментів	XIII-XIV ст.
91	Залізна шпора	I	к.ш., кв. Б-8	3,4 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XIII-XIV? ст.
92	Уламок дзвону, розміром 5,6x3,0 см.	I	к.ш., кв. А-6	3,4 м	Бронза, стан збереження - добрий	?
93	Залізна скоба, розміром 10,0x8,9 см.	I	к.ш., кв. А-8	3,5 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XV-XVI ст.

1	2	3	4	5	6	7
94	Залізна скоба, довжиною 5,4 см.	I	к.ш., кв. Б-7	3,4 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XV-XVI ст.
95	Металевий предмет (ключ?), довжиною 6,0 см.	I	к.ш., кв. А-5	3,4 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XV-XVI ст.
96	Фрагмент вудил, довжиною 6,5 см.	I	к.ш., кв. А-7	3,4 м	Залізо, стан збереження - добрий	XV-XVI ст.
97	Жетон з №1441, діаметром 5,0 см.	I	к.ш., кв. А-10	3,5 м	Латунь, стан збереження - добрий	XX ст.
98	Фрагмент кістки?	I	к.ш., кв. Г-4, зонд №1	4,2 м	З одного боку має горизонтальну поверхню	XIII-XIV ст.
99	Скоба залізна	I	к.ш., кв. Г-4, зонд №1	4,2 м	Залізо, стан збереження - добрий	XIII-XIV ст.
100	Ланцет залізний, довжиною 8,0 см.	I	к.ш., кв. Г-4, зонд №1	4,2 м	Залізо, стан збереження - добрий	XIII-XIV ст.
101	Фрагмент кераміки з привареним шлаком	I	к.ш., кв. Г-4, зонд №1	4,2 м	Кераміка давньоруська	XIII-XIV ст.
102	Фрагмент денця	I	к.ш., кв. Г-4, зонд №1	4,2 м	Темно-сірого кольору	XIII-XIV ст.
103	Гвіздок залізний, довжиною 7,5 см.	I	к.ш., кв. Г-4, зонд №1	4,2 м	Залізо, стан збереження - добрий	XIII-XIV ст.
104	Гвіздок залізний	I	к.ш., кв. Г-4, зонд №1	4,2 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XIII-XIV ст.
105	Фрагмент ножа	I	к.ш., кв. Г-4, зонд №1	4,2 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XIII-XIV ст.
106	Ніж бойовий, залізний, довжиною 37,5 см.	I	к.ш., кв. Г-4, зонд №1	4,2 м	Залізо, стан збереження - добрий	XIII-XIV ст.
107	Фрагмент керамічної плитки для підлоги, товщиною 1,7 см.	I	к.ш., кв. А-3, зонд №2	4,0 м	Без поливи, коричневого кольору	XIII-XIV ст.
108	Фрагмент денця з слідами клейма	I	к.ш., кв. А-3, зонд №2	4,0 м	Якість тіста - середня	XIII-XIV ст.
109	Фрагмент вінчика	I	к.ш., кв. Г-4, зонд №1, біля стіни	4,2 м	Якість тіста - середня	XIII ст.
110	Фрагмент кашинної кераміки з розписом	I	к.ш., кв. Г-4, зонд №1	4,2 м	Розпис - синьою і зеленою фарбами	XIII-XIV ст.
111	Пряжка бронзова з орнаментом, довжиною 6,5 см.	I	к.ш., кв. А-3, зонд №2	4,2 м	Орнамент у вигляді ромбів та ліній	XII-XIII ст.
112	Фрагмент амфори	I	к.ш., кв. А-3, зонд №2	4,3 м	Теракотового кольору, зі слабо вираженими канелюрами	XII-XIII ст.
113	Гвіздок залізний, довжиною 6,0 м.	I	к.ш., кв. Г-4, зонд №1	4,2 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XIII-XIV ст.

1	2	3	4	5	6	7
114	Гвіздок залізний, довжиною 6,0 см.	I	к.ш., кв.Г-4, зонд №1	4,2 м	Залізо, стан збереження - поганий	XIII-XIV ст.
115	Металевий предмет, довжиною 6,0 см.	I	к.ш., кв.Г-4, зонд №1	4,2 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XIII-XIV ст.
116	Фрагмент денця	I	к.ш., кв.Г-4, зонд №1	4,6 м	Якість тіста - середня	XIII-XIV ст.
117	Стулка енколпіону, розміром 9,5x7,0 м	I	к.ш., кв.Г-3, зонд №1	4,0 м	Мідь, деформований	XII-XIII ст.
118	Гвіздок залізний	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,2 м	Залізо, стан збереження - поганий	XIII-XIV ст.
119	Фрагмент вінчика	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,2 м	Якість тіста - добра, світлого кольору	XI ст.
120	Фрагмент вінчика	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,2 м	Якість тіста - добра, світлого кольору	XI ст.
121	Болт арбалетний, черенковий, довжиною 10,0 см.	I	к.ш., кв.Г-4	3,2 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XV-XVI ст.
122	Ключ залізний, довжиною 10,0 см.	I	к.ш., кв.А-8	3,0 м.	Залізо, стан збереження - задовільний	XVI-XVII ст.
123	Фрагмент стінки амфори	I	к.ш., кв.Б-2	3,4 м	Теракотового кольору	XII-XIII ст.
124	Фрагмент стінки амфори	I	к.ш., кв.Б-2	3,4 м	Теракотового кольору	XII-XIII ст.
125	Фрагмент стінки амфори	I	к.ш., кв.Б-2	3,4 м	Теракотового кольору	XII-XIII ст.
126	Фрагмент вінчика	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,4 м	Якість тіста - добра, темного кольору	XI ст.
127	Гвіздок , довжиною 9,0 см.	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,5 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XIII-XIV ст.
128	Гвіздок , довжиною 6,0 см.	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,5	Залізо, стан збереження - задовільний	XIII-XIV ст.
129	Гвіздок , довжиною 7,0 см.	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,5	Залізо, стан збереження - задовільний	XIII-XIV ст.
130	Фрагмент гвіздка, довжиною 6,0 см.	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,6 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XIII-XIV ст.
131	Металевий предмет (втульчатий арбалетний болт?), довжиною 6,0 см.	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,7 м	Залізо, стан збереження - поганий	XII-XIII ?ст.
132	Уламок дзвону	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	4,9 м	Мідь, стан збереження - добрий	?
133	Скоба з кільцем	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	5,0 м	Залізо, стан збереження - задовільний	XIII-XIV ст.
134	Металевий предмет	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	5,0 м	Мідь, стан збереження - добрий	XIII-XIV ст.
135	Металевий предмет	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	5,2 м	Свинець?	XIII-XIV ст.
136	Наконечник стріли, двошипний	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	5,2 м	Залізо, стан збереження - поганий	XIII ст.

1	2	3	4	5	6	7
137	Металевий предмет	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	5,3 м	Свинець, кінець розклепаний	XIII ст.
138	Металевий предмет	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	5,3 м	Залізо, стан збе- реження - задо- вільний	XIII ст.
139	Фрагмент кашинної розмальованої полив- ної кераміки	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	5,6 м	Полива зеленого кольору, розпис коричневого та жовтого	XIII-XIV ст.
140	Фрагмент кашинної поливної кераміки	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	5,6 м	Полива зеленого кольору	XIII-XIV ст.
141	Бусина пастова	I	к.ш., кв.А-3, зонд №2	5,7 м	Жовтого кольо- ру	XIII ст.
142	Шпора	I	к.ш., кв.А-4	3,6 м	Залізо, стан збе- реження - задо- вільний	XIII-XIV ст.
143	Замок від жіночої су- мочки	I	к.ш., кв.В-8 сумочка	3,6 м	Залізо, стан збе- реження - пога- ний	XX ст.
144	Карабін від жіночої су- мочки	I	к.ш., кв.В-8 сумочка	3,6 м	Залізо, стан збе- реження - пога- ний	XX ст.
145	Банка скляна, висотою 13,5 см.	I	к.ш., кв.В-8 сумочка	3,6 м	Скло	XX ст.
146	Ложка десертна, довжи- ною 13,3 см.	I	к.ш., кв.В-8 сумочка	3,6 м	Кольоровий ме- тал	XX ст.
147	Вилка десертна, довжи- ною 11,5 см.	I	к.ш., кв.В-8 сумочка	3,6 м	Кольоровий ме- тал	XX ст.
148	Ключ, довжиною 6,8 см.	I	к.ш., кв.В-8 сумочка	3,6 м	Залізо, стан збе- реження - задо- вільний	XX ст.
149	Ключ довжиною 5,3 см.	I	к.ш., кв.В-8 сумочка	3,6 м	Залізо, стан збе- реження - задо- вільний	XX ст.
150	Наперсток	I	к.ш., кв.В-8 сумочка	3,6 м	Залізо, стан збе- реження - пога- ний	XX ст.
151	Флакон для парфумів	I	к.ш., кв.В-8 сумочка	3,6 м	Скло	XX ст.
152	Мудштук, довжиною 6,0 см.	I	к.ш., кв.В-8 сумочка	3,6 м	Пластична маса	XX ст.
153	Графітовий стержень, довжиною 3,8 см	I	к.ш., кв.В-8 сумочка	3,6 м	Графіт	XX ст.
154	Графітовий стержень, довжиною 3,6 см	I	к.ш., кв.В-8 сумочка	3,6 м	Графіт	XX ст.
155	Ковпачок від футляра для графітових стерж- нів	I	к.ш., кв.В-8 сумочка	3,6 м	Метал білого ко- льору	XX ст.
156	Гудзик з чотирма отво- рами	I	к.ш., кв.В-8 сумочка	3,6 м	Кольоровий ме- тал	XX ст.
157	Гудзик	I	к.ш., кв.В-8 сумочка	3,6 м	Кольоровий ме- тал	XX ст.
158	Коліща металеве	I	к.ш., кв.В-8 сумочка	3,6 м	Кольоровий ме- тал	XX ст.
159	20 копійок СРСР	I	к.ш., кв.В-8 сумочка	3,6 м	Кольоровий ме- тал	1940р.
160	5 пфенігів	I	к.ш., кв.В-8 сумочка	3,6 м	Кольоровий ме- тал	1908 р.
161	Монета 5 ???	I	к.ш., кв.В-8 сумочка	3,6 м	Кольоровий ме- тал	XX ст.
162	Сокира залізна, ширина леза 11,0 см.	I	к.ш., кв.В-8	3,6 м	Залізо, стан збе- реження - задо- вільний	XX ст.

РОЗДІЛ II.

ДОСЛІДЖЕННЯ 2011 р.

Сергій Панишко,
Олексій Златогорський

Звіт про результати археологічних досліджень на городищі «Вали» у м. Володимирі-Волинському у 2011 році

Археологічні дослідження на території городища «Вали» м. Володимира-Волинського 2011 р. проводилися Володимир-Волинською рятівною археологічною експедицією ДП «Волинські старожитності» ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України під керівництвом кандидата історичних наук, заступника директора з наукової роботи Панишка Сергія.

У складі експедиції працювали працівники ДП «Волинські старожитності» (м. Луцьк): директор Златогорський Олексій (керівник ексгумаційних робіт), археолог Вашета Михайло, наукові співробітники Верба Тарас, Дем'янчук Дмитро, Стаднік Андрій, лаборанти Шабловський Сергій, Бутенко Михайло, Затворницький Віталій; працівники відділу біоархеології Інституту археології НАН України (м. Київ): кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Козак Олександра, лаборант Долженко Юрій та студенти історичного факультету Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Цьогорічні роботи проводилися спільно з Радою охорони пам'яті боротьби і мучеництва (Польща), від якої в експедиції працювали: професор Анджей Кола (керівник), магістр Адам Кучинські (історик), магістр Домініка Семінська (археолог), магістр Міхал Семінський (археолог) і доктор Ярослав Беднарек (антрополог).

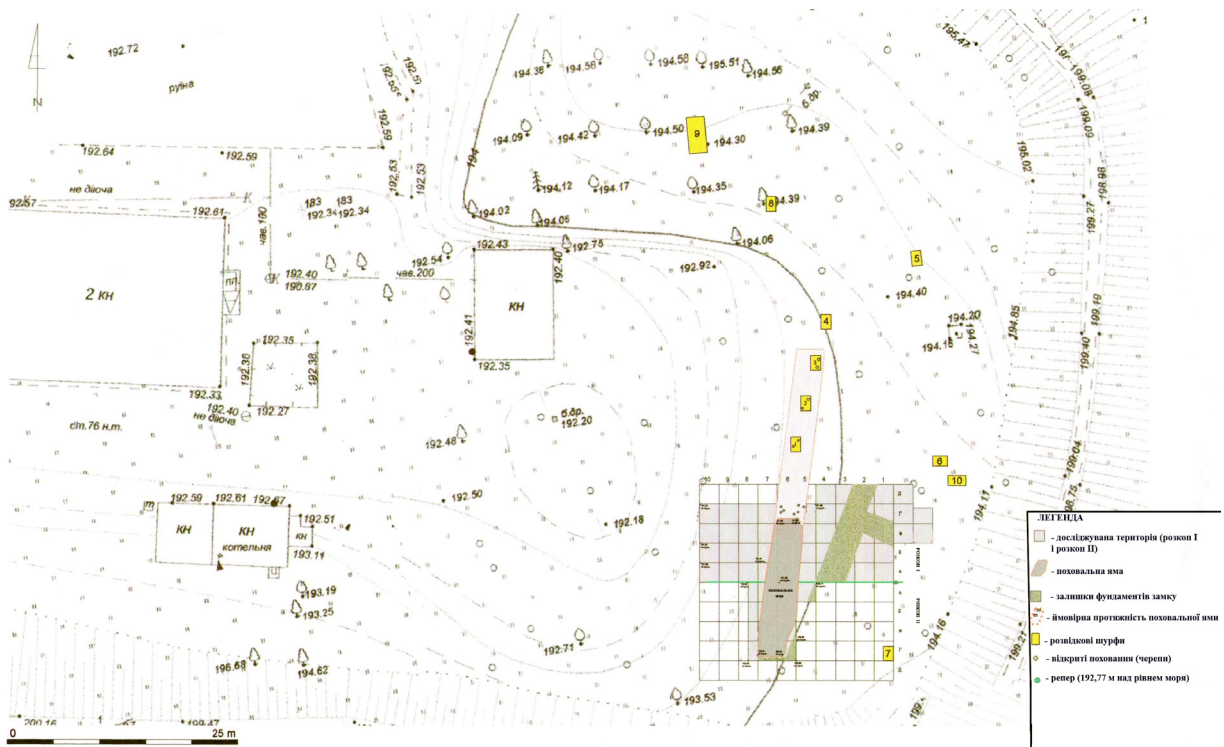
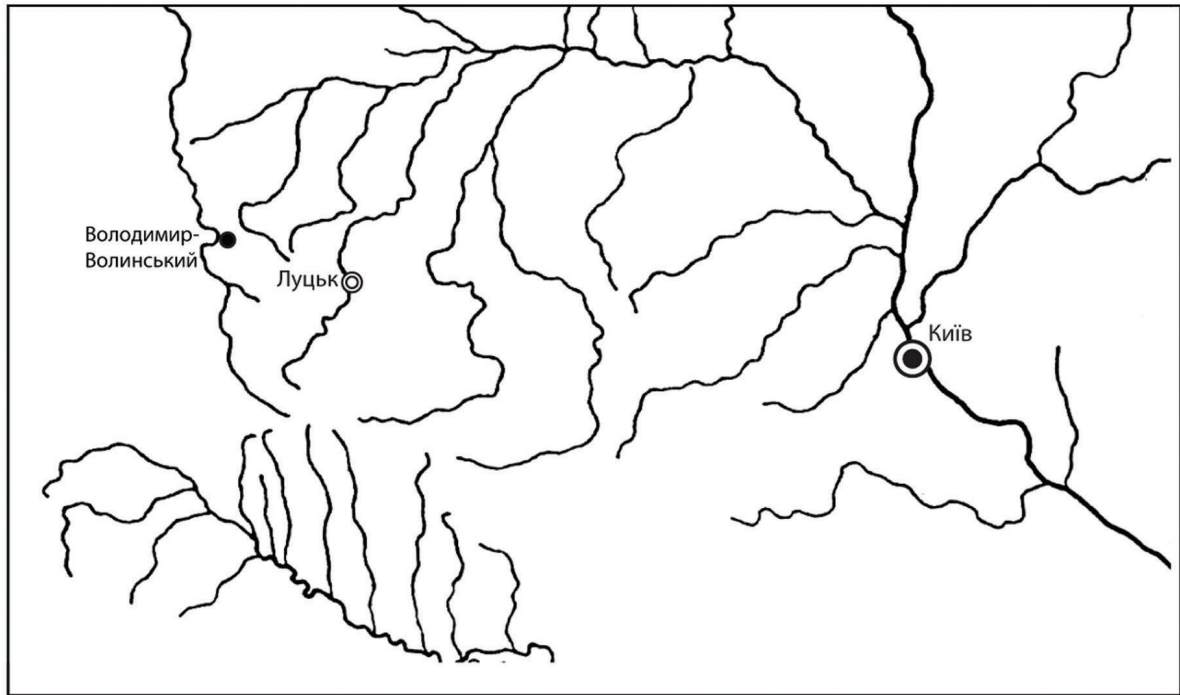
Дослідження проводилися відповідно до Відкритого листа № 092/003962 від 04 квітня 2011 р., Дозволу Державної служби з питань національної культурної спадщини Міністерства культури і туризму № 22-091/11 від 13 квітня 2011 р., виданих на ім'я Панишка С.Д. та Дозволу на здійснення ексгумації та перепоховання останків осіб, полеглих внаслідок воєн, депортацій та політичних репресій Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій Міністерства з питань житлово-комунального господарства № 75/03/01/2011 від 01 липня 2011 р.

Стаціонарні археологічні дослідження на території городища «Вали» у м. Володимирі-Волинському проводились М.Кучинком [1976]; М.В. Малевською та Є.В. Шолоховою [Малевская, Шолохова, 1976; 1977; Малевская, 1982]; О.Є. Златогорським, С.Д. Панишком, Ю.В. Лукомським [2011]. Їх результати були використані при написанні узагальнюючих праць по історії міста [Кучинко, Охріменко, Петрович, 2004; Кучинко, 2006; Терський, 2010] та мурованого замку Казимира Великого, що існував на місці городища у XIV ст. [Панишко, 2011].

Дослідження 2011 р. були продовженням сезону 2010 р. Роботи тривали у два етапи: кінець травня – початок червня та кінець серпня – початок жовтня.

Археологічні дослідження.

У сезоні 2011 року роботи на городищі «Вали» у місті Володимирі-Волинському продовжувались у двох напрямках. У розкопі №І роботи велись на ділянці кв. Б-4; В, Г, Д-3,4 з метою подальшого дослідження оборонної стіни з фундаментом та прилягаючих об'єктів. У зв'язку з необхідністю цілісного вивчення масового поховання середини ХХ ст., що було виявлене у попередньому сезоні і продовжувалось у північній та південній стінках розкопу №І, а також

Таблиця 1. Місце розташування досліджуваної ділянки:
 а – Володимир-Волинський на географічній карті України;
 б – ситуаційний план розміщення Розкопів № I та № 2.

встановлення траси оборонної стіни у південно-східному куті городища, на південь від попереднього, був закладений розкоп № II.

Розкоп № II (Табл.1), розміром 10х4м, впритул прилягав до південної стінки розкопу № I. Він, як і попередній, був розмічений на квадрати розміром 2х2м. Буквенна нумерація квадратів (А-Г) йшла з півночі на південь, а цифрова (1-10) зі сходу на захід. Репер для фіксації глибин залишався той самий, що і у попередньому році. Виймка ґрунту проводилась вручну, шарами по 0,2 м, а у разі необхідності і тоншими, з зачисткою після кожного штика.

На площі розкопу № II виймка ґрунту була розпочата у його центральній частині, на уяв-

Фото 1. Розкоп №I. Розріз «пандусу» північної стінки кв.Д-3,4.

турного шару, У розкопі №II на ділянці кв.А, Б, В, Г-4,5 при дослідженні непорушеного культурного шару було досягнуто рівня – 3,6м від репера (дно поховальної траншеї у кв. Г- 6-4м).

Розкоп № I.

У розкопі № I роботи велись на ділянці кв. Б-4; В, Г, Д-3,4 починаючи з рівня – 3,6 м від репера (від дна минулорічного розкопу) до глибини – 4,2 м. При цьому на ділянці виявленої «печі» виїмка культурного шару була проведена до глибини – 4,4м.

Про стратиграфічну ситуацію на цій ділянці уяву давав зонд №1, закладений у попередньому сезоні у кв. Г-3,4. У ньому був зафіксований потужний завал будівельного сміття (деструкція стіни), нижче якого знаходилась конструкція прямокутної форми, обмежена рядами брущатої цегли, яка, у свою чергу, лежала на культурному шарі, що підстилався завалом вапнякових брил.

Цьогорічні дослідження, дозволили встановити, що виявлений у минулому році шар будівельного сміття формує поверхню своєрідного «пандусу»(Табл. 3; Фото 2), який прилягав до внутрішньої поверхні стіни замку. Обмежена рядами цегли конструкція завдяки прирізці на ділянці кв. Д-3,4 була досліджена повністю, і виявилась об'єктом, функціональне призначення якого однозначно встановити важко. Оскільки окремі його елементи несли сліди дії вогню, для означення цього об'єкту умовно вживаємо поняття «піч», хоча аналогій цьому об'єкту поки що знайти не вдалось.

«Пандус» (Табл. 3; Фото 1-4), що складався із шару будівельного сміття (фрагменти вапняку та цегли різного розміру, у тому числі і крупні, більше половини цеглини) був досліджений на ділянці кв. Б, В, Г, Д-3,4 на глибині 3,6-4 м від репера. Його ширина на північній межі кв. Д-3,4 становила 3,05м, а потужність на ділянці кв. Д-4, де він був найкраще стратиграфічно виражений, сягала 0, 2м. Поверхня цього шару у центральній частині (Фото 3) була дещо увігнутою донизу, а у кв.Д-3, ближче до мурованої стіни, помітно підвищувалась (Фото 2), але стратиграфічна вираженість її тут ставала менш чіткою. Рівень падіння поверхні «пандусу» (Фото 4) на всьому протязі від стіни у напрямку до центру городища становив 0,4м.

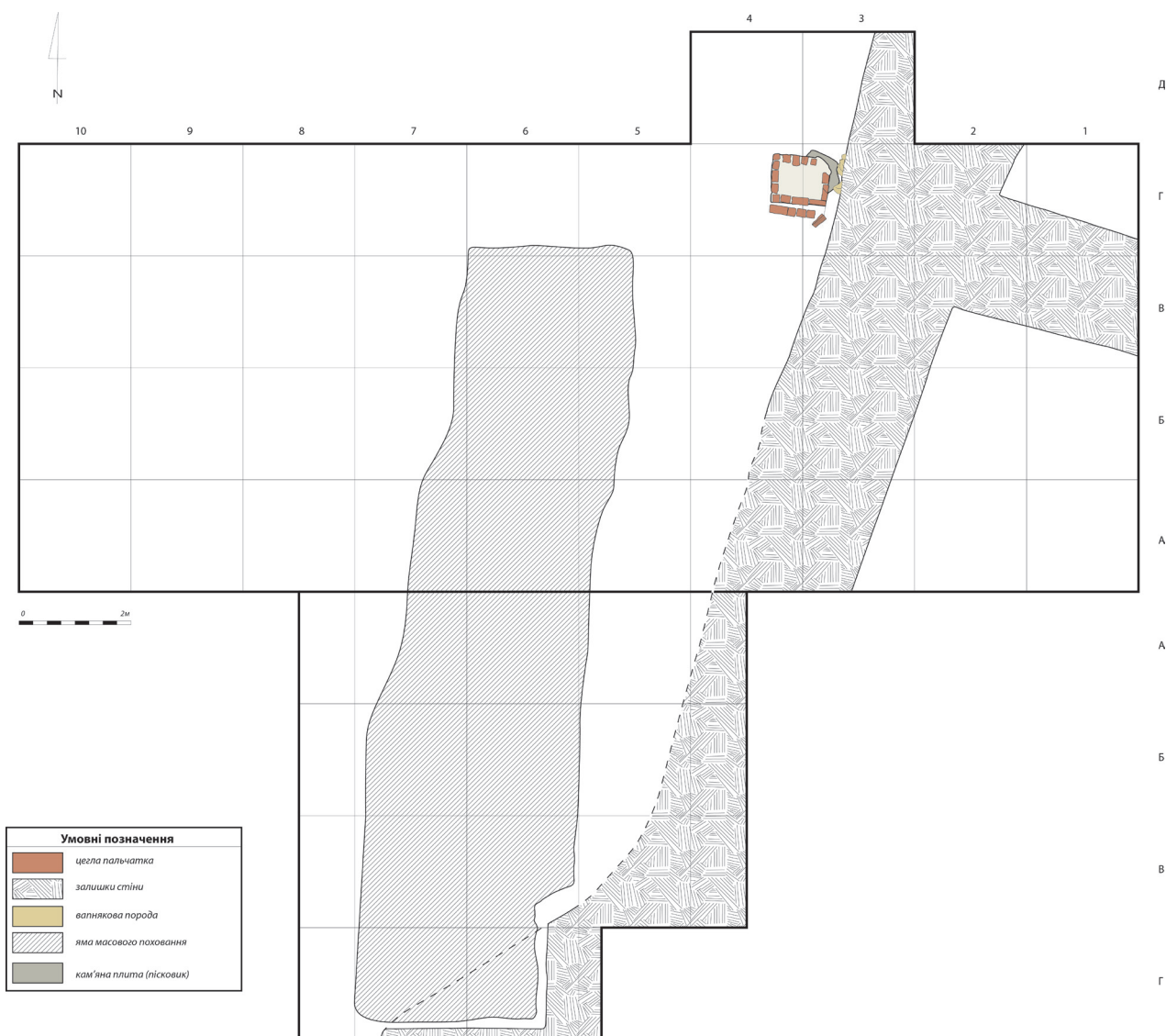
Нижче шару будівельного сміття до рівня – 4м простежувався прошарок темного ґрунту із включеннями фрагментів цегли (Фото 2-4). Оскільки зачистка дна розкопу у кв. Г, Д-4 показала, що культурний шар на цій ділянці містить багато фрагментів цегли, можна припустити, що добре стратиграфічно виражений шар вапняку із включеннями фрагментів цегли є тільки верхньою частиною якогось насипного утворення або засипки заглиблення, на дослідженій ділянці.

Із шару будівельного сміття та верстви, що знаходилась під ним було зроблено вибірку фрагментів цегли, що піддавалась промірам більше одного габариту (59 одиниць), характе-

ній лінії продовження поховальної траншеї з кістяками розстріляних у кв. А, Б, В, Г-4,5,6,7,8. Зразу ж було звернуто увагу на меншу щільність ґрунту, перемішаність культурного шару та різночасовість знахідок на цій ділянці. Такі спостереження дозволили встановити приблизні контури поховальної траншеї у розкопі № II.

Власне археологічні дослідження проводились у розкопах № I, II з внутрішнього боку фундаменту та нижньої частини Стіни № 1, яка була виявлена і частково розкрита у попередньому сезоні. Дослідження мали обмежений характер. У розкопі № I на ділянці кв. Б-4; В, Г, Д-3,4 починаючи від рівня дна минулорічного розкопу, було досліджено 0,6м куль-

Таблиця 2. Розкопи № I та № II. План.

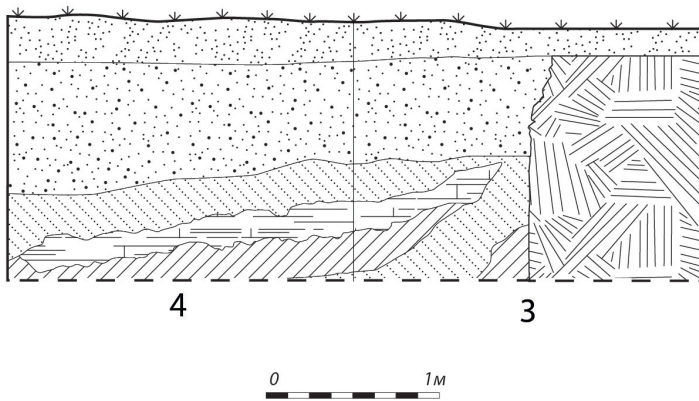
Фото 2. Розкоп № I. Положення «пандусу» щодо стіни та її фундаменту у кв. Д-3.

ристу якої буде подано нижче при описі масових знахідок (Табл. 5).

Оскільки у ході розкопок зразу ж було зроблене припущення про формування «пандусу» внаслідок руйнування стіни замку, фіксація знахідок тут проводилась не тільки по глибині їх виявлення, але і по їх положенню щодо поверхні цього похилого об'єкту. Окрім квадрату та глибини залягання спеціально відзначалось положення знахідок вище шару будівельного сміття і нижче його. Наголосимо, що нижче поверхні «пандуса» траплялись знахідки що датуються не пізніше XIVст. У самому шарі будівельного сміття знахідок практично не траплялось.

Під шаром будівельного сміття,

Умовні позначення	
	залишки стіни
	темний насипний ґрунт із домішками будівельного сміття
	дерн
	вапняк перемішаний із уламками цегли та іншим будівельним сміттям
	ґрун перемішаний із будівельним сміттям
	суглинок з домішками побутового сміття

Таблиця 3. Розкоп №I. Розріз «пандусу» (північної стінки кв. Д-3,4).

який формував поверхню «пандусу» у минулому сезоні у зонді №1 була виявлена оригінальна конструкція, яка нині була повністю досліджена, і умовно інтерпретована як піч. Стратиграфічно вона була пов'язана з шаром будівельного сміття, що вказує на їх хронологічну близькість, однак ряд ознак вказує на існування мінімального хронологічного проміжку між їх утворенням. Насамперед, це різні рівні нахилу поверхні цих об'єктів.

Фото 3. Розкоп №I. Центральна частина «пандусу».

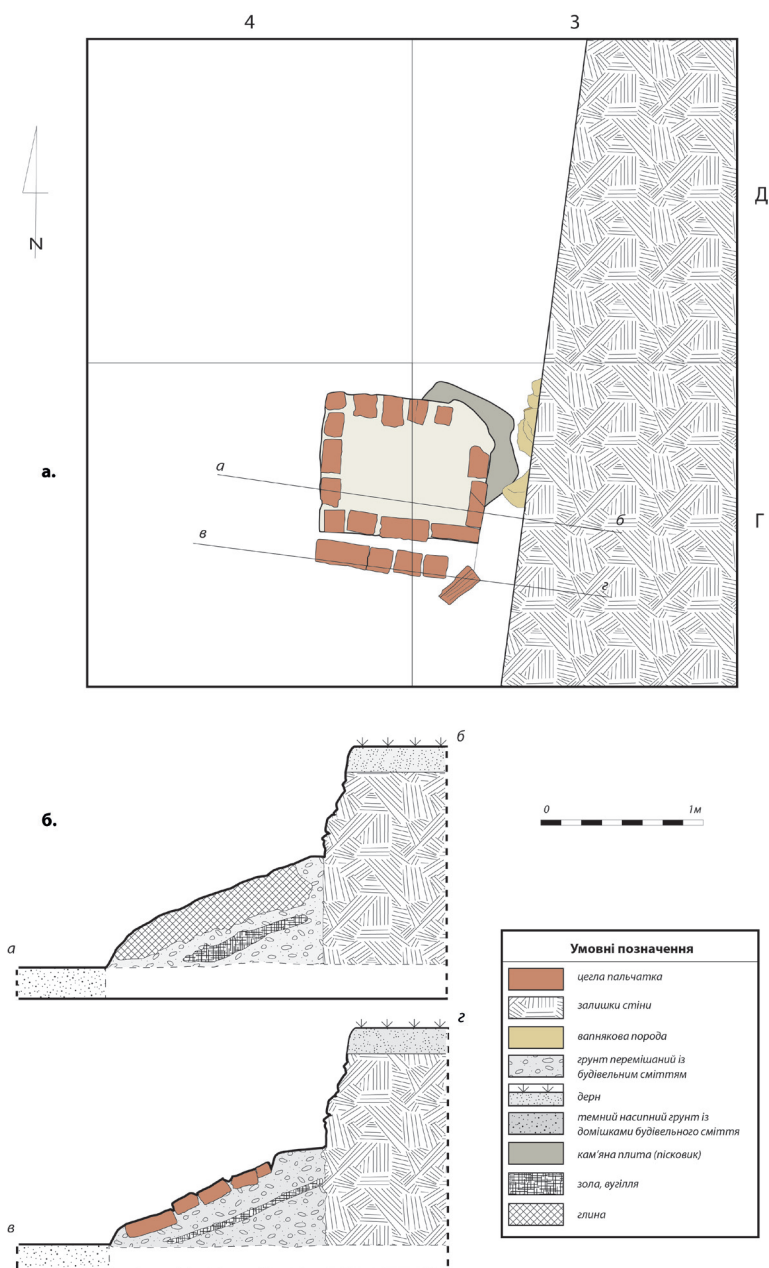
Фото 4. Розкоп №I. Західний край «пандусу».

«Піч» (Табл. 4; Фото 5-6) досліджена у кв. Г, Д-3,4 на глибині 4,0 – 4,4 м від репера. Зовнішні розміри її цегляної кладки 1,1x1,1 м. У даний час вона знаходиться у похилому (у напрямку до центру городища) вигляді, однак функціонування цього об'єкту передбачало його первинне горизонтальне положення.

«Піч» (Табл. 4; Фото 5-6) досліджена у кв. Г, Д-3,4 на глибині 4,0 – 4,4 м від репера. Зовнішні розміри її цегляної кладки 1,1x1,1 м. У даний час вона знаходиться у похилому (у напрямку до центру городища) вигляді, однак функціонування цього об'єкту передбачало його первинне горизонтальне положення.

У зонді № 1 2010 р. південно-східний кут печі у вигляді скупчення глини, вапняку та шматків цегли був виявлений на глибині – 3,8м від репера. Оскільки нинішніми розкопками встановлено, що цегляні елементи конструкції печі перекривались не власним розвалом, а шаром будівельного сміття, що формував поверхню «пандусу», з'явилась можливість точної фіксації глибини залягання цегляних елементів печі. Її східна межа у вигляді ряду цегляної кладки знаходилась на глибині – 4 м, а західна межа на глибині – 4,4 м. Тобто, перепад рівня на протязі ширини печі у 1,1 м становив 0,4 м, що набагато більше, ніж відповідна характеристика падіння рівня «пандусу». Це, очевидно, вказує на більше просідання західної сторони

Таблиця 4. Розкоп №І. Опалювальна споруда «під» у кв. Г, Д-3,4: а-план; б-розрізи.

Фото 5. Розкоп №І. «Під» у ході розчистки.

печі у порівнянні з «пандусом», а, отже, і про її більш раннє датування.

Зафіксований один ряд (нижній?) кладки печі з цілих цеглин та їх шматків різної величини, що були покладені в основному на ложок, інколи на ребро і зрідка на тичок, що обмежувала її внутрішній простір, заповнений білою глиною (Табл. 4; а, б; Фото 6). Південна стінка об'єкту складалась із двох рядів цеглин, а всі інші – з одного ряду. У період функціонування піч виходила за межі цегляної кладки, про що свідчить велике глиняне скупчення розміром 0,7х0,5м яке перекривало її цегляні елементи у північній частині і виходило за їх межі (Фото 5). Його товщина збільшувалась у північному напрямку і сягала 0,2 м. Можна говорити про дію вогню у межах цього скупчення, оскільки у його тілі простежувались невіразні випалені прошарки. Причому, інтенсивність випалу у межах цього скупчення була більшою, ніж у обмеженому цегляною кладкою просторі.

Цегляна кладка без слідів спеціального скріплюючого розчину обмежувала внутрішній простір об'єкту розміром 0,8х0,6м, який був заповнений білою глиною (Табл. 4, б; Фото 6) з слідами легкого випалу і тонким, до 0,5см шаром вугілля на поверхні.

Конструктивний зв'язок між піччю та стіною або фундаментом стіни замку не простежувався.

При зачистці культурного шару під конструкцією печі простежені паралельні рівню кладки прошарки, що також спадали у напрямку до центру городища. При цьому два ряди цегляної кладки південної стіни печі лежали на культурному шарі, у якому на відстані 0,1м нижче рівня кладки простежувався прошарок білої глини та вугілля.

Фото 6. Розкоп № I. Цегляні елементи конструкції «печі».

ля (Табл. 4, б; Фото 7). Натомість, цегляна кладка, що обмежувала піч з півночі, лежала не на культурному шарі, а на прошарку білої глини потужністю до 5 см. Очевидно, у даному випадку ми маємо справу з вирівнюванням поверхні перед спорудженням печі шаром білої глини, яка пізніше використовувалась і для заповнення простору всередині цегляної кладки.

Було зроблено проміри цегли з кладки печі (Табл. 5), її характеристики використано при описі масових знахідок.

Таблиця 5. Розкоп № I. Зведена таблиця промірів цегли з розкопу №I.
Пандус

№ п/п	Довжина	Ширина	Висота	Квадрати	Примітки
-	-	13,0	8,5	Б - 4	відбиток лапи
-	-	-	9,0	Б - 4	
-	-	13,5	8,5	Б - 4	
-	-	13,0	9,5	Б - 4	
-	-	12,0	8,5	Б - 4	
-	-	13,5	9,5	Б - 4	
-	-	13,0	9,0	В - 4	
-	-	10,4	10	В - 4	
-	-	11,0	7,5	В - 4	жовта, міцна
-	-	12,5	8,0	В - 4	
-	-	13,0	8,0	В - 4	
-	-	13,5	9,4	В - 4	
-	-	13,0	8,8	В - 4	
-	-	13,0	9,0	В - 4	
-	-	13,0	8,0	В - 4	
-	-	13,0	-	В - 4	
-	-	-	8,5	В - 4	
-	-	13,7	9,8	Г - 4	
-	-	13,3	9,4	Г - 4	
-	-	-	8,5	Г - 4	жовта, міцна
-	-	-	9,0	Г - 4	
-	-	13,3	9,4	Г - 4	
-	-	-	9,0	Г - 4	
-	-	11,3	7,0	Г - 4	міцна
-	-	13,2	9,0	Г - 4	
-	-	11,2	-	Г - 4	міцна
-	-	14,0	9,6	Г - 4	
-	-	13,5	9,8	Г - 4	
-	-	13,5	9,7	Г - 4	
-	-	13,4	9,5	Д - 3	

-	13,4	8,8	Д - 3	
-	13,2	9,5	Д - 3	
-	13,0	8,4	Д - 3	
-	10,5	7,7	Д - 3	міцна
-	12,5	8,8	Д - 3	
-	13,2	8,5	Д - 3	
-	13,0	8,5	Д - 3	
-	13,5	9,5	Д - 3	
-	13,0	9,0	Д - 3	
-	-	8,5	Д - 3	
-	13,3	9,8	Д - 3	
23,5	11,0	7,2	Д - 4	Жовта, міцна
-	13,0	8,5	Д - 4	
-	13,0	8,8	Д - 4	
-	13,0	8,0	Д - 4	міцна
-	13,0	9,4	Д - 4	
-	13,2	9,0	Д - 4	
-	13,5	9,5	Д - 4	
-	13,2	9,0	Д - 4	
-	12,3	8,5	Д - 4	
-	13,2	9,8	Д - 4	
-	13,0	8,0	Д - 4	
-	12,6	9,5	Д - 4	
-	13,5	9,0	Д - 4	
-	13,0	8,8	Д - 4	
-	13,0	8,0	Д - 4	
-	12,8	9,8	Д - 4	
-	13,6	9,5	Д - 4	
-	12,7	9,0	Д - 4	

**«Піч»
Стіна №1**

<u>№ п/п</u>	<u>Довжина</u>	<u>Ширина</u>	<u>Висота</u>	<u>Примітки</u>
1.	27,0	13,8	9,0	
2.	-	13,0	8,0	
3.	-	13,0	8,0	<u>Світлосіра</u>
4.	-	13,0	8,0	
5.	-	12,8	8,0	<u>Світлосіра</u>
6.	25,0	12,5	8,6	<u>Світлосіра</u>
7.	27,0	13,4	9,4	
8.	-	13,5	8,5	
9.	27,0	13,0	9,0	
10.	-	13,0	9,0	
11.	-	13,4	9,0	
12.	-	13,0	9,0	
13.	-	-	-	Обсипана
14.	-	13,0	9,0	
15.	-	-	9,3	
16.	-	13,2	-	
17.	27,0	13,2	8,0	

№ п/п	Довжина	Ширина	Висота	Квадрати	Примітки
1.	-	13,4	8,5	В-4	
2.	-	13,0	8,8	В-4	
3.	-	13,4	9,0	В-4	
4.	-	12,5	8,5	В-4	міцна
5.	-	12,8	8,8	Г-4	
6.	-	13,2	9,0	Г-4	
7.	-	13,0	9,5	Г-4	
8.	-	13,0	8,0	Г-4	
9.	-	-	8,6	Г-4	

У ході розчистки печі під її північно-східним кутом була виявлена вапнякова плита (Фото 9). Після розбирання печі виявилось, що плита розміром 87х66х14,5 см конструктивно з нею не пов'язана. На це вказує їх відмінна орієнтація та різний нахил.

Фото 7. Розкоп №І. Нашарування під цегляними елементами конструкції «печі».

Фото 8. Розкоп №І. Глиняне заповнення «печі».

Під піччю на глибині – 4,0м у кв. Г-4 (дещо вище розміщення нижнього кута вапнякової плити) була виявлена горизонтальна вуглиста пляма розміром 0,4х0,3м, походження якої не ясне (Фото 9). За допомогою щупа було встановлено, що культурний шар у районі розміщення печі відзначався надзвичайною рихлістю, що, можливо, вказує на наявність у минулому нижче рівня – 4,0 м пустоти.

Зачистка дна розкопу на глибині – 4,2 м на ділянці кв. Б-4; В, Г, Д-3,4 показала, що на цьому рівні знаходиться культурний шар з включенням значної кількості вугілля та дрібних фрагментів цегли. Виключно дрібні уламки вапняку тут траплялись нечасто.

У районі розміщення плити, на межі кв. Г, Д-3 у вапняковій кладці на межі фундаменту та стіни на глибині – 3,8 м від репера добре прослідковується уступ, про який мова піде нижче. Нинішнє положення плити не виключає можливості її первинного розміщення на цьому уступі та подальшого сповзання вниз внаслідок просідання ґрунту.

Стіна №1 (Табл. 2; Фото 10). У результаті виїмки 0,6м культурного шару на дослідженій ділянці розкопу №І вдалось отримати додаткові дані щодо вигляду внутрішньої площини нижньої частини стіни та верхньої частини фундаменту Стіни № 1 на протязі понад 8 м. Зачистка її поверх-

Фото 9. Розкоп № I. Вапнякова плита під конструкцією «печі».

Фото 10. Розкоп № I. Внутрішня поверхня Стіни № 1 та її фундаменту. Вигляд з південного заходу.

Фото 11. Розкоп № I. Фрагменти цегляної кладки у Стіні № I.

ні показала, що мурований моноліт стіни складений із рваних блоків різної форми крейдоподібного вапняку. Поверхстовість його кладки прослідковувалась не завжди.

На внутрішній площині кладки у кв. Б,В-4 на глибині – 4м прослідковується чіткий уступ шириною до 0,2м (Фото 10). Його чіткість дещо втрачається у кв. Г-3, а у кв. Д-3 уступ знову з'являється дещо вище, на глибині – 3,8м. Верхня межа описаної вище печі у кв.Г-3 знаходилась на рівні цього уступу. Приблизно на цьому ж рівні (– 4,1 м) із зовнішнього боку Стіни №1 у минулому сезоні добре прослідковувались сліди вирівнювання поверхні під час будівництва замку, хоча уступ фундаменту там знаходився дещо вище (– 3,5 – 3,7 м).

Слід відзначити відносно недбале, у порівнянні із дослідженою у 2010р. зовнішньою площиною фундаменту та стіни, оформлення розкритої у нинішньому сезоні ділянки кладки на її внутрішній площині, причому, як у верхній частині фундаменту, так і у нижній частині стіни. Вигляд розкритої кладки підтвердив минулорічне припущення про відкритий спосіб кладки фундаменту з внутрішнього боку стіни, на відміну від зовнішнього, де кладка велась впритул до стінки траншеї.

Такий висновок добре пояснює просідання поверхні на ділянці свіжозасипаної траншеї з внутрішнього, по відношенню до центру городища, боку фундаменту. Очевидно, внаслідок саме такого просідання описані вище об'єкти («пандус» та «піч») змінили своє положення з горизонтального на похиле.

Розчиска порівняно великої ділянки Стіни №1 дозволила виявити у ній дві ділянки цегляної кладки (Фото 11). Перша з них знаходилась у кв. Г-3 і вже розчищалась у попередньому сезоні. Нині встановлено, що за міжсезонний період, не дивлячись на консервацію стіни, з трьох рядів цегли тут зберігся тільки один нижній. Друга ділянка цегляної кладки виявлена у кв. В-3,4 (Фото 12). Вона скла-

Фото 12. Розкоп № I. Фрагмент цегляної кладки у Стіні № 1, у кв. В-3,4.

ка у моноліті її кладки, яка утворилась у ХХ ст. в результаті копання траншеї для поховання розстріляних.

Встановлено, що на ділянці розкопу №II Стіна №1 плавно повертала у західному напрямку по відношенню до своєї траси у розкопі №I. На це вказує невеликий відрізок (0,6м) фундаменту та стіни, розкритий у кв. В-6 (Фото 13-14) та край стіни, виявлений у кв. Г-7. Між цими двома точками знаходилась виїмка, що утворилась під час копання траншеї для поховання розстріляних, і відповідала південно-східному куту поховальної траншеї (Фото 15).

Виїмка у стіні, як і поховальна яма, була орієнтована по сторонам світу. Довжина її східної стінки становила 3 м, а південної 2,8 м. Глибина виїмки сягала – 4 м і відповідала дну поховальної траншеї у південній частині розкопу № II.

Фото 13. Розкоп № II. Фундамент стіни №1 та її нижня частина у кв. В-6.

Зачистка стінок виїмки дала уяву про внутрішню конструкцію моноліту вапнякової кладки фундаменту та стіни. Кладка тут практично однорідна і складається із рваних вапнякових блоків неправильної форми на вапняно-піщаному розчині. Включень цегли у кладці не виявлено (Фото 15).

У кв. В-6 була зачищена невелика (0,6м) ділянка внутрішньої поверхні фундаменту та стіни замку (Фото 13). Встановлено, що на рівні – 2,85м від репера їх розділяв уступ шириною 0,3 м (Фото 14). Пов'язування цього уступу з межею між фундаментом і власне стіною поки що є передчасним, оскільки він знаходиться набагато вище від відповідних уступів, зафіксованих у розкопі № I.

Внутрішня поверхня стіни виконана у системі поверстової кладки та оформлена більш якісно, ніж на дослідженій у розкопі №I ділянці.

Екстругаційні дослідження.

Метою екстругаційних досліджень 2011 р. було локалізація поховальної ями та дослідження, виявлених у ній поховань. У 2010 р. у межах закладеного розкопу № I в квадратах А5-Д5 на глибині 0,80 м від денної поверхні було виявлено 6 похо-

далась із чотирьох цеглин, покладених тичками до внутрішнього простору городища. На обох ділянках зроблені проміри цегли (Табл. 5), її габарити враховані при характеристиці цієї категорії масових знахідок.

Розкоп № II.

У розкопі №II власне археологічні дослідження проводились на ділянці кв. А, Б, В, Г-4,5,6,7 і були спрямовані на встановлення траси проходження тут стіни замку. На ділянці кв. А, Б, В, Г- 4,5 при дослідженні не порушеного культурного шару було досягнуто коронки стіни (– 2,55м від репера), а на ділянці кв. В-6 рівня – 3,6 м від репера (дно поховальної траншеї тут – 4м) і розкрита невелика ділянка внутрішньої площини фундаменту та стіни та велика виїмка

Фото 14. Розкоп № II. Уступ між фундаментом стіни № 1 та її нижньою частиною у кв. В-6.

см і розкрито поховання. Було встановлено, що поховальна яма має ширину близько 3 м і продовжується на північ і південь. У межах зазначених вище квадратів було ексгумовано 26 людських останків. Разом з ексгумованими 2010 р. 6 останками вони склали кількість 32 останків. Їм було присвоєно номери 1-32. Серед знахідок, виявлених при останках був ще один жетон польського поліцейського (№1099). Належав він постерунковому з Лодзя Людвіку Маловейському, що за документами також загинув у Осташкові.

З метою повного дослідження поховальної ями з південної сторони розкопу № II було закладено розкопу № 2 розмірами 5,0x8,0 м.

На площі розкопу № II виїмка ґрунту була розпочата у його центральній частині, на уявній лінії продовження поховальної траншеї з кістяками розстріляних у кв. А, Б, В, Г-4,5,6,7,8. Зразу ж було звернуто увагу на меншу щільність ґрунту, перемішаність культурного шару та різночасовість знахідок на цій ділянці. Такі спостереження дозволили встановити приблизні контури поховальної траншеї у розкопі № II.

Власне у кв. Г-5,6 розкопу №II траншея закінчувалася і впиралася у мури стіни замку Казимира. Проте вона продовжувалася у північному напрямку у кв. Г, Д-5,6. Щоправда, людські

Фото 15. Розкоп № II. Виїмка у Стіні № 1, що утворилась внаслідок копання поховальної траншеї.

останки у ній були опущені нижче від попередніх на 0,30-0,40 м. У сезоні 2011 року розкрити повністю поховальну яму не було можливості, тому було відкрито її розмірами 14,5x3,0 м та ексгумовано 367 скелетів. Закладені на північ від розкопу №I розвідкові шурфи засвідчили, що поховальна яма продовжується і далі. Розкриті поховання к ув. Г, Д-5,6 були присипані землею на наступний сезон.

Тоді ж було зазначена відмінність ґрунту у цих же квадратах, його перевідкладений характер. Саме у межах цих квадратів та сусідніх під номерами 6, 7 було вирішено провести заглиблення для локалізації поховальної ями. Варто зазначити також, що попереднього сезону у розкопі було виявлено жетон польського поліцейського (№ 1441), на зворотній частині гвинтового кріплення якого є написи: «Policja Państwowa/ Warszawa Bielanska 16/ A. Nagalski».

Пізніше було в'яснено, що належав він старшому постерунковому з Лодзя Юзефу Куліговському, що за документами загинув у Осташкові.

У межах розкопу № I в квадратах А5, А6, А7, Б5, Б6, Б7, В5, В6, В7 було вибрано шар ґрунту потужністю 0,20

У межах розкопу № I в квадратах А5, А6, А7, Б5, Б6, Б7, В5, В6, В7 було вибрано шар ґрунту потужністю 0,20

Під час досліджень людських останків було засвідчено, що вони розміщуються рядами по 10-15 чоловік. Кожен наступний ряд перекивав попередній. Скелети були розташовані вздовж лінії північ-південь, всі головою на північ. Ноги

Фото 16. Панорама розкопу з валу. Вигляд з північного сходу.

випростані, в деяких випадках – розміщені під невеликим кутом. Розстріляні були в одязі, взуті, з особистими речами та прихованими коштовностями, деякі – із золотими коронками чи мостами на зубах. Біля поховання №105 виявлено 12 золотих монет (6 монет 10-рублевих і 6 монет 5-ти рублевих). Виявлено також золоте кільце. Чисельними знахідками були пластмасові жіночі гребінці та заколки. Виявлено 8 польських монет і 22 радянські міжвоєнного періоду, емісія яких здійснена не пізніше 1940 р. Серед інших знахідок: 4 лінзи (2 в металевій оправі), 2 зубні пластмасові щітки, 2

металеві пряжки, декілька гудзиків до одягу, серед них – з військового польського одягу з орлом. В одному з поховань було виявлено приховане люстерко з портретом маршала польського Едварда Ридз-Сміглого. Цікава знахідка була виявлена на грудях одного з розстріляних – це матерчата сумка з великою кількістю бойових набоїв до гвинтівки. Ще одна з жертв мала окислені чорнилом зуби, мабуть тримала у роті перед страотою, записку.

З метою визначення протяжності поховальної ями було закладено на північ від розкопу № I розвідкові шурфи (№№ 1-4) розмірами 1,0x1,5 м. Також у різних кутах східної частини городища було закладено розвідкові шурфи з метою пошуку ще ймовірних поховань. Шурфи № 5-7, 8, 10 мали розміри 1,0x1,5 м, а шурф № 9 – відповідно розміри 4,0x2,0 м.

Шурф № 1 закладено за 6 м на північ від розкопу № I. У ньому було виявлено людські останки та дві срібні запонки до сорочки. На одній вигравійовано літери «КМ», на іншій – «29 VIII 39».

Шурф № 2 закладено за 3 м на північ від шурфа №1. У ньому також було виявлено людські останки. Шурф № 3 закладено за 3 м на північ від шурфа № 2. І в ньому також були виявлені людські останки. У шурфі №4, закладено за 3 м на північ від шурфа № 3 нічого виявлено не було. Таким чином було в'ясовано протяжність поховальної ями – 30-35 м.

Шурф №5 закладено за 10 м на північний схід від шурфа №4. Шурф №8 закладено за 16 м на північний захід від шурфа № 4. Шурф № 9 закладено за 10 м на північний захід від шурфа № 8. У всіх згаданих розвідкових шурфах людських останків не виявлено.

Шурф № 6 було закладено за 4 м на північний схід від розкопу № I (кв. Д1). У ньому виявлено рештки двох погонів польських поліцейських, гудзик з орлом, пряжку від військової шапки. Шурф № 10 закладено за 2 м на південь від шурфа № 2. У ньому не було виявлено людських останків.

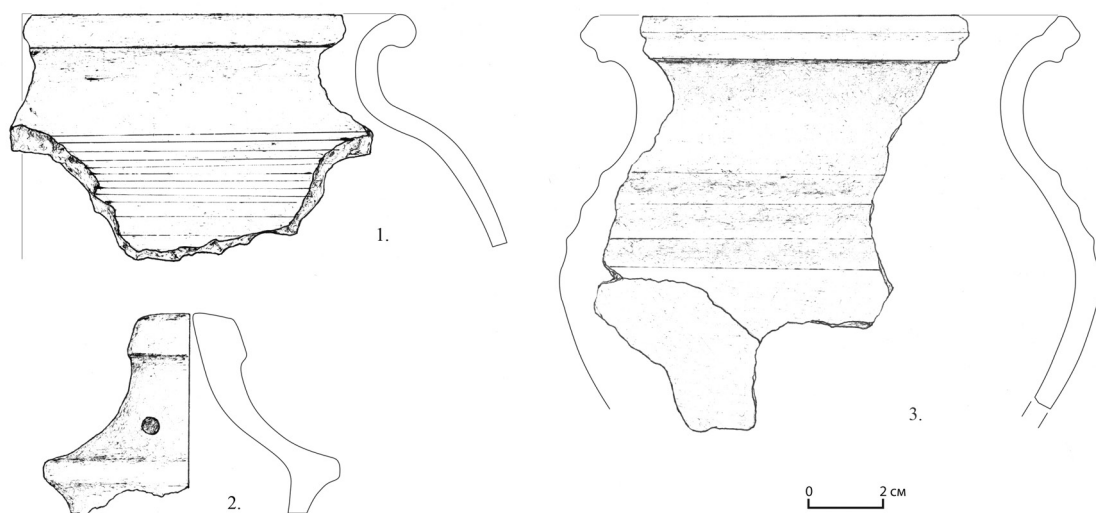
Шурф № 7 закладено за 10 м на схід від розкопу № II (кв. Г5). У ньому виявлено людські останки.

Після закінчення робіт досліджені частини Стіни №1 та поховальної траншеї були законсервовані – засипані ґрунтом, а стіна додатково вкрита поліетиленовою плівкою (Фото 100). 13 жовтня 2011 р. на комунальному кладовищі м. Володимира-Волинського відбулося урочисте перепоховання 367 жертв, ексгумованих у поточному році.

Опис знахідок

Масові знахідки

Основною категорією масових знахідок з розкопу №I була брущата цегла та її фрагменти а також дрібні фрагменти кераміки.

Таблиця 6. Розкоп № I. Знахідки з культурного шару. Кераміка.

Брущата цегла та її фрагменти траплялись по всій дослідженій площі, але місцем найбільшої концентрації їх був «пандус» при внутрішній площині оборонної стіни та фундаменту під нею. Цілі цеглини виявлені у кладці печі та оборонної стіни. Всього було проміряно та проаналізовано понад вісімдесят зразків цегли та її фрагментів (Табл. 5). Зважаючи на те, що практично вся ця цегла однотипна, подаємо її загальну характеристику.

Проаналізована цегла належала до типу брущатої, багато зразків на поверхні мали поздовжні канелюри. За кольором та характером випалу вона поділялась на дві групи. Перша – цегла темночервоного і темноцеглястого кольорів, середньої міцності, становила основну частину вибірки. Друга – цегла жовтого або сірого кольору, дуже міцна, траплялась значно рідше і становила близько восьмої частини вибірки.

Стосовно габаритів цегли, то відзначимо, що її довжина фіксувалась тільки у кладці печі. Тут із п'яти цілих цеглин чотири мали однакову довжину – 27 см, і тільки одна була коротшою – 25 см.

Ширина проміряних цеглин коливалась у значних межах, від 12 до 14 см, однак у переважній більшості випадків вона становила 13–13,5 см. Цегла темночервоного і темноцеглястого кольорів була ширшою за жовту або сіру. Якщо максимальна ширина останньої сягала 13 см, то з цієї величини масові знахідки цегли темночервоного і темноцеглястого кольорів тільки розпочинались.

На відміну від ширини, характеристика висоти проміряних цеглин більш розмита, але тут також простежуються менші розміри у жовтої та сірої цегли (7–8,5 см) на відміну від цегли темночервоного і темноцеглястого кольорів (8–10 см).

Аналіз брущатої цегли як категорії масових знахідок приводить до висновку, що а) ширина проаналізованої брущатої цегли тяжіє до 13–13,5 см; б) міцна жовта та сіра цегла мала дещо менші габарити ніж цегла темночервоного і темноцеглястого кольорів.

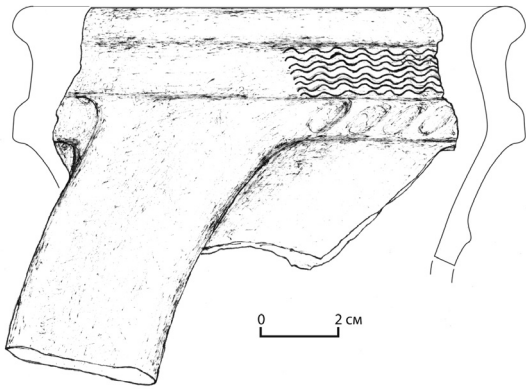
Кераміка із розкопів за формою вінець і технологічними ознаками виробництва представлена трьома основними типами.

До першого типу відносяться фрагменти вінчиків з валиком (Табл. 6, 1). За ступенем розтягнутості такого валика від стінки вінчика тип варіюється від класичного округлого валика до відтягнутого перпендикулярно стінці. Помітною є також серія уламків від горщиків з валикоподібним вінчиком, які мали дуже коротку шийку.

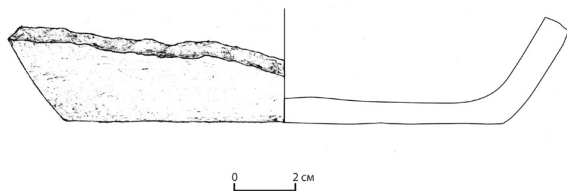
Серед фрагментів цього типу представлені посудини темного кольору, зрідка сіро- та білоглиняні. На зламі така кераміка однорідна, часом тришарова. Кераміка цього типу орнаментована переважно врізними паралельними лініями на плічках і тулубі горщика. Основна частина такої кераміки за формою вінець і технологічними ознаками виготовлення може бути датована XII–XIII ст.

Другий тип представлений керамікою, в котрої із внутрішнього боку вінця зроблено заглиблення різної вираженості під покрішку а його верх дещо відігнутий назовні (Табл. 6, 3).

Таблиця 7. Розкоп № I. Фрагмент верхньої частини амфори, знайдений у кв. Г-4 на глибині 4,2 м.

Таблиця 8. Розкоп № I. Дно із клеймом, знайдене у кв. Г-4 на глибині 4 м.

Фрагменти однорідно темні, чорні або сірі. Тісто містить домішку крупного кварцового піску. Орнаментована часто хвилястими лініями. Така кераміка датується XIV ст. Серед такої кераміки зустрічаються уламки оригінальних амфор (Табл. 7).

Вищеописана кераміка траплялась в основному нижче рівня «пандуса».

У третього типу фрагментів вінчиків заглиблення з внутрішнього боку виражене слабше, зверху валик горизонтально зрізаний. Із зовнішнього боку вінця оформлені заціпами, зустрічається додаткова орнаментация лінією нижче заціпів. Така кераміка якісна, добре випалена. Час її функціонування XV-XVI ст., і зустрічалась вона виключно вище рівня «пандуса».

Якщо у розкопі № I фрагменти кераміки добре стратифіковані, то у розкопі № II, майже всю площу якого займала поховальна траншея, масові знахідки були сильно перемішані у ході їх засипання. Тут траплялись поодинокі знахідки дрібних фрагментів брущатої цегли, які за зовнішнім виглядом та розмірами були аналогічними виявленим у розкопі № I та охарактеризованими вище. Щодо керамічного матеріалу з розкопу № II, то тут окрім матеріалів XII-XVI ст. зустрічались і пізніші знахідки, включаючи і період XX ст.

Індивідуальні знахідки

У ході досліджень виявлено кілька цікавих індивідуальних знахідок.

Черенковий наконечник арбалетної стріли (№ 196), (Табл. 9, 1), знайдений у розкопі № I, кв. Г-4 на глибині 3,8 м. Довжина наконечника – 12 см. (бойової частин – 5,3 см, черенка – 6,7 см. Бойова частина оформлена у вигляді чотиригранника.

Скарб бронзової сировини (№ 193), (Табл. 11), знайдений у розкопі № I, кв. А-5 на глибині 3,6 м. Складається із 12 фрагментів бронзової ємкості, один з яких скріплений із двох частин заклепками, та двох шматків бронзи. На кількох фрагментах простежуються сліди їх контакту із залізом у вигляді іржі, та вугіллям. Склепаний фрагмент ємкості складається із двох відносно товстих пластин, з'єднаних із напуском у 3,4 см і склепаних 4-ма заклепками.

Заклепки тонкі (близько 0,3 см) та довгі (близько 2 см). З одного боку вони мають поперечно сформовану голівку, а з іншої у процесі заклепування були спочатку скручені, потім загнуті і тільки тоді приклепані. Судячи із згину фрагменту заклепування проводилось із зовнішньої сторони ємкості.

Окрім фрагментів ємкості до складу скарбу входило два масивних шматки бронзи, зовнішній вигляд яких свідчить, що вони утворились внаслідок розламування (розколювання) масивного виробу з товщиною стінок близько 1 см.

Фрагмент бронзової клепаної ємкості (№ 197), (Табл. 12), знайдений у розкопі № I, кв. Г-4 на глибині 4 м. Фрагмент складається з двох пластин, з'єднаних у накладку з напуском 2 см. і склепаних двома заклепками. Характеристики заклепок приблизно такі ж як і на фрагмен-

Таблиця 9. Розкоп №I. Знахідки з культурного шару: 1 – залізо; 2,4 – кераміка; 3 – свинець.

ті, охарактеризованому вище, однак товщина з'єднаних пластин значно менша, що вказує на походження цього фрагменту з іншого виробу.

Фрагмент дна з клеймом (№198), (Табл. 8), знайдений у розкопі №I, кв. Г-4, на глибині 4м. Діаметр дна – 13,5 см. На його поверхні прослідковуються два графічні елементи: з одного боку – Т-подібний знак, з протилежного – знак у вигляді трьох променевих ліній, що виходять з одної точки (тризуб?). Фрагмент дна виготовлений з тіста середньої якості, добре випалений, сірого кольору.

Свинцева пломба (№ 204), (Табл. 10, 2), знайдена у розкопі №I, кв.Г-4, на глибині 4м. Плombo має овальну форму,

Таблиця 10. Розкоп №I. Знахідки з культурного шару: 1 – кістка; 2 – свинець.

розміром 2,2x1,9см. На поверхні прослідковуються три широкі поздовжні лінії.

Фрагмент кашинної розписної кераміки (№ 206), (Табл. 9,4), знайдений у розкопі №I, кв. В-4, на глибині 4 м. Фрагмент покритий поливою і розписом з обох сторін. Розпис виконаний зеленою та синьою фарбами.

Кістяна втулка (№ 209), (Табл. 10,1), знайдена у розкопі №I, кв.Г-4, на глибині 4м. Втулка довжиною 4,8 см виготовлена з порожнистої кістки має овальну у перерізі форму. Її краї обпиляні і зашліфовані. З одного боку на поверхні є скол, що утворився, можливо у процесі обробки кістки. Темна пляма на поверхні свідчить про дію вогню на виріб.

Фрагмент керамічної плитки для підлоги (№ 210), (Табл. 9,2), знайдений у розкопі № I, кв. Г-4, на глибині 4м. Товщина плитки становить 2,3 см. Вона виготовлена з тіста високої якості, добре випалена, цеглястого кольору. На поверхні, особливо по краях плитки, збереглися сліди поливи.

Свинцевий зливok (№ 216), (Табл. 9,3), знайдений у розкопі № I, кв. В-4, на глибині 4 м.

Таблиця 11. Розкоп № I. Скарб бронзової сировини, знайдений у кв. А-5 на глибині 3,6 м.

Зливки має випуклу шерохувату з одного боку і плоску рівну з іншого поверхню. Така форма вказує на утворення зливку у результаті виливання розплавленого свинцю у заглиблення у сипучому матеріалі (землі, піску).

Таблиця 13. Розкоп № I. Кістяна гральна фішка, знайдена у кв. Г-4 на глибині 4,2 м.

Гральна фішка (шашка?, шахматна фігура?), (№ 217), (Табл. 13), знайдена у розкопі № I, кв. Г-4, на глибині 4,2 м. Фішка має прямокутну форму із довжиною сторін 2,7 см. У перерізі пірамідальної форми. При вершині оформлена чотирма солярними знаками, а по краях заглибленими лініями.

Вапнякова плита (№ 217), (Фото 9), знайдена у розкопі № I, кв. В-5, на глибині 4-4,4 м. Моноліт плити зберігся з відколотими двома кутами, один з яких був знайдений у кв. Г-4 на глибині 4,2 м. Загальні розміри плити – 87х66х14,5 см. Плита виготовлена із немісцевого вапняку. Будь які системні знаки на її поверхні не прослідковуються.

Наукова інтерпретація отриманих матеріалів

Матеріали, отримані у результаті власне археологічних досліджень з внутрішньої сторони Стіни № 1 (оборонної стіни мурованого замку Казимира Великого) дозволяють зробити кілька попередніх висновків щодо процесу її спорудження та зовнішнього вигляду.

Розкриття значної по довжині ділянки стіни у розкопах № I та № II дозволяє говорити про плавність її повороту у південно-східному куті замку на відміну від опублікованих на сьогоднішній день реконструкцій [Терський, 2010, с. 73; рис. 34]. Така округлість укріплень характерна для періоду, що передуює масовому поширенню вогнепальної зброї, що відповідає часу спорудження мурованого замку Казимира Великого у Володимирі.

У розкопі № I отримане підтвердження минулорічному припущенню про спорудження фундаменту для стіни у викопаній траншеї, де його кладка із зовнішнього боку (по відношенню до центру городища) велась при самій стінці траншеї, а з внутрішнього – відкритим спосо-

Таблиця 12. Розкоп № I. Фрагмент клепаної бронзової ємкості, знайдений у кв. Г-4 на глибині 4 м.

Фрагмент покритки з двома отворами (№ 217), (Табл. 6,4), знайдений у розкопі № I, кв. В-5, на глибині 4 м. Цікавою деталлю цієї покритки є наявність двох отворів діаметром 0,5 см. Один із них знаходиться на вершині ручки, а другий на поверхні самої покритки. Оформлення обох отворів вказує на те, що вони були зроблені вже на готовому виробі після його випалювання. Даний елемент може вказувати на специфічне використання покритки.

Покритка виготовлена з тіста високої якості, добре випалена. Її поверхня темного, сірого та цеглястого кольору, із-зовні підлощена.

бом у траншеї, яка була ширшою за фундамент. Про більшу ширину траншеї свідчить значне просідання ґрунту з внутрішнього боку стіни, внаслідок чого пізніші об'єкти тут похилились у напрямку до центру городища. Нерівномірність просідання по всій ширині траншеї може бути пояснена наявністю нижче досягнутого у цьому році рівня сверідного талусу фундаменту, зафіксованого на дослідженій ділянці у попередньому сезоні у зонді №1.

Зачистка внутрішньої поверхні стіни і фундаменту під нею показала її гірше оформлення у порівнянні із зовнішньою. У комплексі із описаним вище способом мурування фундаменту це може свідчити про увагу будівельників до екстер'єрного вигляду замку.

Досліджений «пандус» виступає стратиграфічним репером для датування знахідок, що потрапили у культурний шар до часу розбирання стіни (1370 рік) і після цього.

«Пандус» утворився у результаті розбирання стіни замку у 1370 році, а не її будівництва впродовж трьох попередніх років. На це вказує наявність у ньому великої кількості крупних уламків цегли, які могли бути використані у ході спорудження стіни.

Наявність невеликих фрагментів цегляної кладки у моноліті стіни та великої кількості її фрагментів у «пандусі», що утворився у ході її розбирання, вказує на широке застосування цегли у ході її будівництва.

Виконані проміри фрагментів цегли з «пандуса» дають виразну серію виробів шириною 13 – 13,5 см. При цьому характеристика висоти промірних цеглин розмита. За характеристикою ширини цегла з «пандусу» входить у межі відповідного габариту цегли з печі для випалювання цегли, дослідженій у Володимирі на вул. Драгоманова, 19а, хоча відповідна характеристика останньої ширша. Судячи з розмірів, досліджена піч призначалась для масштабного виробництва і гіпотетично її діяльність може бути пов'язана з будівництвом замку. Отримані результати поки що не суперечать цьому.

Серед знахідок, що пов'язуються з періодом будівництва муруваного замку слід вказати на гральну кістяну фішку та скарб бронзової сировини у вигляді фрагментів бронзової клепаної ємності. Ці речі ілюструють виробництво та побут того часу.

Разом з цим, отримані у ході досліджень матеріали поставили ряд проблем. Насамперед, потребує пояснення розміщення уступів, які сприймаються як перехід від фундаменту до власне стіни, на дуже відмінних рівнях у розкопах №I та №II. Окрім цього виникають труднощі з інтерпретацією споруди, умовно названої «піччю». Вирішенню цих проблем будуть сприяти подальші дослідження.

Стосовно проведення ексгумаційних досліджень, то вони, нажаль, не дали ствердної відповіді на питання, хто був жертвою і хто був катом на городищі у 1940-х роках. Однозначно одне: жертви були тривалий час інтерновані, оскільки мали при собі особисті речі і приховані коштовності, одяг та взуття. Ймовірно, мали можливість виходити у місто. Відсутність характерних для іудеїв супровідних речей при жертвах, виключає можливість їхньої приналежності до єврейської національності. Час страти: не пізніше 1941 року, визначено за монетами (остання емісія 1940 р.) та виявленими гільзами (1941 р.).

Зрозумілим для дослідників залишається той факт, що дослідження археологічно-ексгумаційні необхідно продовжувати і наступного сезону і поєднувати їх з пошуками в архівах.

Висновки щодо використання пам'ятки

Городище «Вали» у місті Володимирі-Волинському є зосередженням пам'яток археології та історії, які мають ключове значення для розуміння історичних процесів на теренах Центральної та Східної Європи впродовж середньовіччя, нового та новітнього часів.

По-перше, дослідження залишків мурів замку Казимира Великого, якій проіснува лише декілька років у XIV ст., може «пролити світло» на історію будівництва в Європі в середньовічну добу. Замок є своєрідним еталоном для подібних західноєвропейських споруд. Подальше археологічно-архітектурне дослідження повинно передбачати і музеєфікацію пам'ятки.

Дослідження масових поховань на території городища, може дати відповідь на багато питань політичної історії середини ХХ ст. Хто були жертви і хто були кати? Які методи археологічних досліджень масових поховань (у поєднанні з архівними пошуками) є найбільш результативними? Досліджений комплекс поховань також має бути гідно пошанований сучасниками.

Запропонований Володимир-Волинською міською радою комплекс заходів стосовно створення рекреаційного комплексу заповідника на території городища «Вали» не відповідає ви-

могам часу та моральним імперативам. Поки не будуть виконані повні комплексні дослідження замкових мурів, масових поховань, на території пам'ятки проводити будь-які земляні роботи згідно чинного законодавства заборонено.

Література

1. Златогорський О.Є., Панишко С.Д., Лукомський Ю.В. Дослідження архітектурних об'єктів XIV – XV ст. у м. Володимир-Волинський // Археологічні дослідження в Україні – 2010. – К. – Полтава, 2011. – С. 139–140.
2. Кучинко М.М. Раскопки древнего Владимира-Волынского // АО – 1975. – М., 1976. – С. 349–350.
3. Кучинко М.М. Володимир середньовічний. Історико-археологічні нариси. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 144с.
4. Кучинко М.М., Охріменко Г.В., Петрович В.В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини ХХ ст. (у світлі соціотопографії). – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – 260с.
5. Малевская М.В. Архитектурно-археологические исследования на Волыни // АО 1982 года. – М.: Наука, 1984. – С. 291.
6. Малевская М.В., Шолохова Е.В. Раскопки архитектурных памятников в Любомле и Владимире-Волынском // АО 1975 года. – М.: Наука, 1976. – С.354–355.
7. Малевская М.В., Шолохова Е.В. Архитектурно-археологические исследования во Владимире-Волынском // АО 1976 года. – М.: Наука, 1977. – С.327–328.
8. Панишко С.Д. Мурований замок Казимира Великого у Володимирі // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип. VII. – Луцьк, ВМА «Терен»: 2011. – С. 323–327.
9. Терський С. Княже місто Володимир: Монографія. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – 320с.

Звіт про антропологічне дослідження 2011 року решток людей, розстріляних у 1940-х роках на городищі «Вали»

Ексгумаційні роботи на городищі Вали біля м. Володимира-Волинського проводилися спільною українсько-польською експедицією ДП «Волинські старожитності» (керівник Олексій Златогорський) та Інституту археології університету ім. М. Коперніка з Торуні (керівник Анджей Кола). У межах розкопів I і II досліджено поховальну яму розмірами 16x4/5 м, в якій виявлено і вивчено 367 поховань жертв масового розстрілу 1940-х рр.

Знайдені поховання були досліджені на місці основними антропологічними методами: визначені стать та вік, подекуди, де це було можливо, виміряно довжину кісток, описані основні передсмертні травми на черепі та іноді – на посткраніальному скелеті.

Жінок від 16 до 70 років серед загиблих було більшість: 148 індивідів (38,4%), чверть (98) становили чоловіки (25,8%). Нажаль, в 10% випадках стать визначити точно не вдалося (13 дорослих та 24 підлітки).

За отриманими даними частка дітей до 14 років складала 25,4%: діти до 2 років становили лише 1,6% (6 індивідів), від 2 до 7 років – 8,8% (33), 7-14 років – 15% (57). Підлітків знайдено 11,1% (42 індивіди). Загальна кількість дітей та підлітків до 18 (20) років становила 138 індивідів.

Найбільше жінок, як і чоловіків загинуло у віці 30-40 та 20-30 років (рис. 1). Загалом, ми отримали два піки смертності – у 20-40 та у 7-14 років (рис. 2).

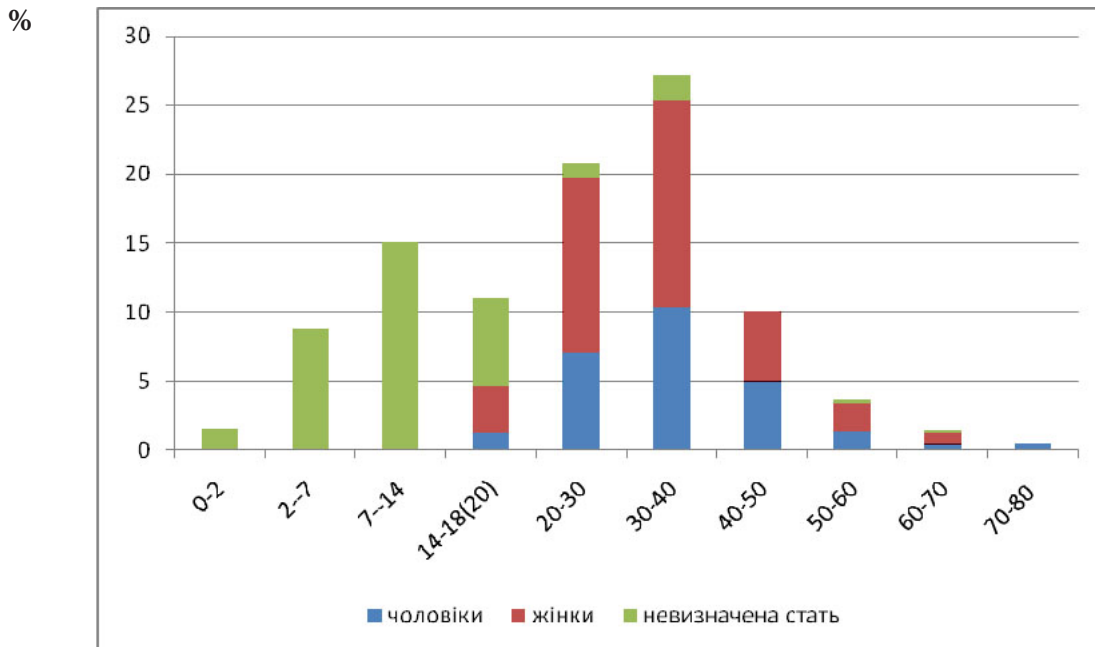

Рисунок 1. Статеві-віковий розподіл загиблих. Городище Вали, 1940-ві рр.

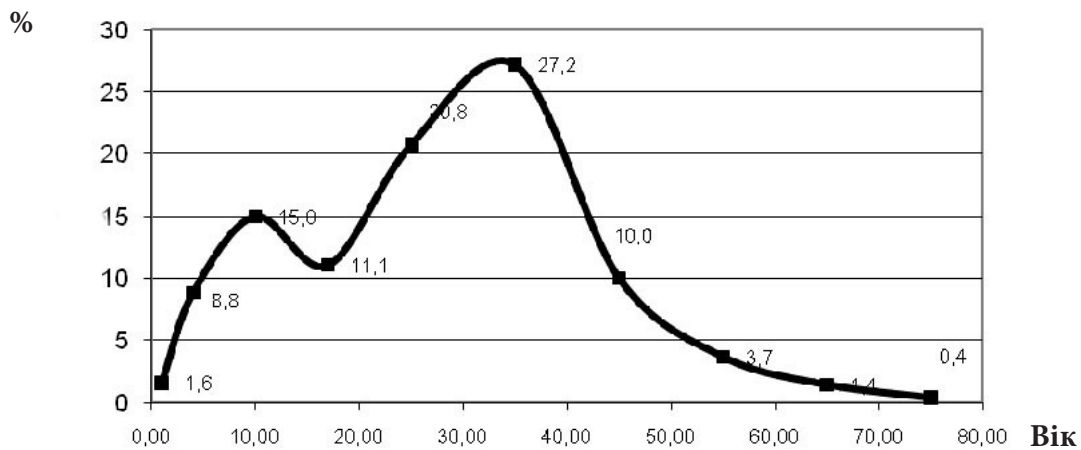

Рисунок 2. Відносна частка померлих (dx). Городище Вали, 1940-ві рр..

Нажаль, лише у 6 чоловіків та у 25 жінок було виміряно довжину стегнової або/та плечової кістки. Зріст, розрахований за формулами Брайтінгера (1938) та Баха (1965) становить в середньому у 6 чоловіків 163,5 см (коливається від 157 до 170 см), у 25 жінок – в середньому - 161,4 см (коливається від 155 до 180 см). Таке розподілення не відображає реальної картини вніслідок екстремально малої вибірки. Ми вважаємо за необхідне в подальшому вимірювання якомога більшої кількості довгих кісток за для отримання більш точних та повних даних щодо сучасного населення Волині, а також визначення етнічної приналежності загиблих.

Потрібно відзначити, що визначення майнового статусу розстріляних грає неабияку роль у ідентифікації жертв масових розстрілів. Стан зубної системи (а саме, використані методики лікування зубів, наявність вставних щелеп, коронок зі звичайних або дорогоцінних металів або, навпаки, повна відсутність лікування) може вказати на соціальне положення загиблих. Окрім того, прояв та поширення серед розстріляних зубних захворювань, характерних для регіону, допоможе з'ясувати відсоток місцевого населення та мігрантів серед них.

За отриманими нами даними (нажаль, неповними), карієсом страждали, в основному, жінки. Це захворювання знайдено навіть у дітей 4-6 років.

Помічена досить мала кількість зубного каменю. Однак, пародонтопатії знайдені у багатьох як жінок так і чоловіків. Окрім того, декілька індивідів мали абсцеси на нижній та верхній щелепах. На цьому тлі досить значною є кількість індивідів з втраченими прижиттєво зубами. У більшості випадків зуби втрачені задовго до загибелі – альвеоли вже встигли облітеруватись.

Фото 17. Ексгумаційні дослідження у травні 2011 р.

Така ситуація трапляється не лише в літніх людей, а й у достатньо молодих. Наймолодшою є дитина 2,5-4 років (пох. 148), у якої вже видалені несправжні моляри, вірогідно внаслідок карієсу.

Очевидно, що такий стан – ранній карієс та екстенсивне випадіння зубів, могли бути спровоковані особливостями харчування або якістю місцевої питної води.

При цьому, у частини загиблих знайдені вставні щелепи або мости (як мінімум - 1 чоловік та 4 жінки), пломби та коронки (золоті – як мінімум у 4 осіб та металічні (залізні?) - у більш ніж 10, й, в основному – в жінок. Таким чином, можна припустити, що хоча б декілька розстріляних могли

Фото 18. Ексгумаційні дослідження у травні 2011 р.

ти про травму, хворобу Бехтерева тощо.

Фото 19. Ексгумаційні дослідження у травні 2011 р.

У чотирьох жінок ми можемо підозрювати перенесений у дитинстві рахіт. У двох випадках

Фото 20. Ексгумаційні дослідження у травні 2011 р.

собі дозволити, вставні щелепи, подекуди, з золотими зубами, та навіть іноземного виробництва.

Стан скелету та сліди травм та патологій на кістках можуть також свідчити про умови життя людей.

У двох чоловіків 25-35 та 40-55 років помічено остеохондроз поперекового відділу хребта з утворенням синдесмофітів та кісткових містків між хребцями, що вказує на значні навантаження на осьовий скелет. У літнього чоловіка (65-75 років) 4 нижньогрудних хребці злилися в один блок, що могло бути наслідком травми або компенсацією остеохондрозу. Також, у чоловіка 35-50 років присутній правосторонній анкілоз крижо-клубового суглоба, що може свідчи-

Загоєний перелом носових кісток та загоєну поверхневу травму правої лобної кістки знайдено у іншого чоловіка 35-45 років.

Вочевидь, серед загиблих були присутні люди, які страждали на тяжкі захворювання. Зокрема, біля скелету чоловіка 35-40 років (нажаль, не відзначено, у якому місці скелету) було знайдено уламок осифікованих (кальцинованих) м'яких тканин. Вірогідніше за все – це може бути ділянка легенів. Такі осифікації трапляються при тривалому захворюванні на Туберкульоз. Підозра туберкульозу виникла у нас також при дослідженні скелету жінки 30-35 років – у неї спостерігається анкілоз кісток стопи (однак потрібно врахувати, що подібні зміни можуть також трапитися при травмі та деяких статевих інфекціях).

У чотирьох жінок ми можемо підозрювати перенесений у дитинстві рахіт. У двох випадках – у жінок 20-25 та 30-40 років кістки передпліччя короткі та викривлені. Те саме – у жінки 50-60 років, однак викривленими у неї є ще й стегнові кістки. І, так само права стегнова кістка має вигляд дуги у іншої жінки 40-50 років. Однак, такі зміни можуть бути спровоковані ще й остеомаляцією (нестача вітаміну Д та порушення обміну кальцієм у дорослих) або погано загоєним дитячим переломом по типу зеленої гілки.

З загоєних травм потрібно відзначити можливий забій м'яких тканин правого стегна з утворенням доброякісної пухлини у жінки 20-35 років, перелом середини діафізу лівої ліктьової кістки (так званий парируючий перелом, який найчастіше зустрічається внаслідок захисту від удару по голові)

у жінки 40-50 (60) років, та перелом зі зміщенням дистальної третини правої гомілкової кістки у дівчини 18-25 років. В останньої спостерігається також посттравматичний анкілоз (зростання) куприкової кістки з крижами, що могло призвести до неможливості природних родів...

Очевидно, що серед розстріляних були цілі родини. Про це свідчать як краніоскопічні дані, так і досить висока повторюваність певних ознак на скелетах, зокрема, незростання дуг атланту, персистуючий метопічний шов, отвір у тілі грудини, сакралізація 5 поперекового хребця тощо. У чоловіка 30-35 років та жінки 25-30 років знайдено мікроцефалію – дуже рідку генетичну аномалію, при якій череп є непропорційно малим по відношенню до посткраніального скелету.

Звернемося тепер до обставин загибелі даної групи людей.

Кістки лежали у великому рові, розташовані віялом у декілька шарів. Скелети знаходились, в основному на животі в різних позах.

Положення черепів лицьовим відділом вниз могло спричинити більшість посмертних ушкоджень кісток обличчя, які досить просто сплутати з перімортальними ушкодженнями. Тому кількість переломів кісток обличчя може бути переоціненою або недооціненою. Нажаль, відсутність часу та неможливість адекватної фіксації (кістки не чистились, огляд як і фотографування проводилось на забруднених та заповнених ґрунтом кістяках) не дають нам можливості провести статистичні аналізи та докладно описати картину загибелі цих людей.

Потрібно відзначити, що поранення були знайдені в основному на черепі, досить рідко – на кістках тазу, лопатках та у хребті.

Окрім кульових поранень різної ступені важкості були знайдені також сліди ударів прикладом, багнетом, можливо іншими предметами з округлим тупим ударним кінцем. Більшість таких слідів знайдено на жіночих кістяках. Потрібно відзначити, що на кістках ми можемо бачити лише ті поранення, які сягають скелету (голова та , випадково – таз, лопатки, хребет та довгі кістки кінцівок). Окрім того, у даному випадку, кістки були лише умовно почищені, тому певна частина травм лишилася поза увагою .

У чоловіків (загалом 98 індивідів) нами зафіксовано загалом 72 травми у 57 індивідів (у деяких – по 2-3 травми). З них – 45 кульових поранень (у 38 індивідів), 5 слідів ран від штика (багнета), та у 19 осіб – травми від удару прикладом або іншим тупим предметом.

За локалізацією сліди поранень розподілились наступним чином :

Кількість травм / індивідів	Потилична кістка	Потиличний отвір	Права частина склепіння	Ліва частина склепіння	Лобна кістка	Кістки обличчя	Посткраніальний скелет : таз	Посткраніальний скелет : лопатка	Хребет
Куля	18/18	12/12	2/2	1/1	7/6	3*/3	1/1	3/3	1/1
Багнет	1/1	-	1/1	2*/1	-	-	-	-	-
Приклад	1/1	-	1/1	1/1	1/1	16/16	-	-	-
Т р а в м и загалом	20/20	12/12	4/4	4/3	8/7	19/19	1/1	3/3	1/1

* Рублені рани. ** Одна з куль була направлена під нижню щелепу.

Особи невизначеної статі (13 індивідів) мають 8 травм у 7 чоловік. З них – 6 кульових поранень, 1 – гострим предметом (багнет), 1 – приклад. 1 куля попала в потилицю, 5 – у потиличний отвір, у одній особи знайдено слід удару багнетом ? у праву скроню, ще у одній – перімортальне ушкодження кісток обличчя (очевидно, прикладом).

У жінок (148 осіб) кількість травм є більшою. З упевненістю можна фіксувати 104 перімортальні травми у 88 жінок. З них 79 кульових поранень у 66 осіб, два – удари гострим предметом, припустимо, багнетом, та 25 поранень нанесено тупим предметом, наприклад, прикладом. Локалізація травм є наступною:

Кількість травм / індивідів	Потилічна кістка	Потилічний отвір	Права частина склепіння	Ліва частина склепіння	Лобна кістка	Кістки обличчя	Посткраніальний скелет : таз	Посткраніальний скелет : лопатка	Хребет
Куля	27/25	19/18	4/4	2/2	5/4	10*/10	4/3	1/1	3/1
Багнет	1/1	-	-	-	-	-	-	-	1/1
Приклад	2/2	-	5/5	1/1	2/2	15/15	-	-	-
Трауми загалом	30/28	19/18	9/9	3/3	7/6	25/23	4/3	1/1	4/2

* Одна з куль направлена під нижню щелепу.

У дітей (загалом, 138 осіб) знайдено 38 поранення у 30 індивідів. З них 33 кульових поранень у 27 осіб, 4 – удари гострим предметом, припустимо, багнетом або ножом, та 3 поранення нанесено тупим предметом, вірогідно, прикладом. Локалізація травм наступна:

Кількість травм / індивідів	Потилічна кістка	Потилічний отвір	Права частина склепіння	Ліва частина склепіння	Лобна кістка	Кістки обличчя	Посткраніальний скелет : таз	Посткраніальний скелет : лопатка	Хребет
Куля	11/9	3/3	12/9	2/2	1/1	1/1	4/4	-	-
Багнет	1/1	-	1/1	1/1	-	-	1/1	-	-
Приклад	-	-	-	-	1*/1	2/2	-	-	-
Трауми загалом	12/9	-	13/10	3/3	2/2	3/3	5/5	-	-

* Удар очевидно нанесено кінцем ствола.

Проаналізувавши 222 травми у 183 індивідів ми отримали таке розподілення:

Найбільше травм (рис. 3) мало вогнестрільне походження, й більшість з них були знайдені

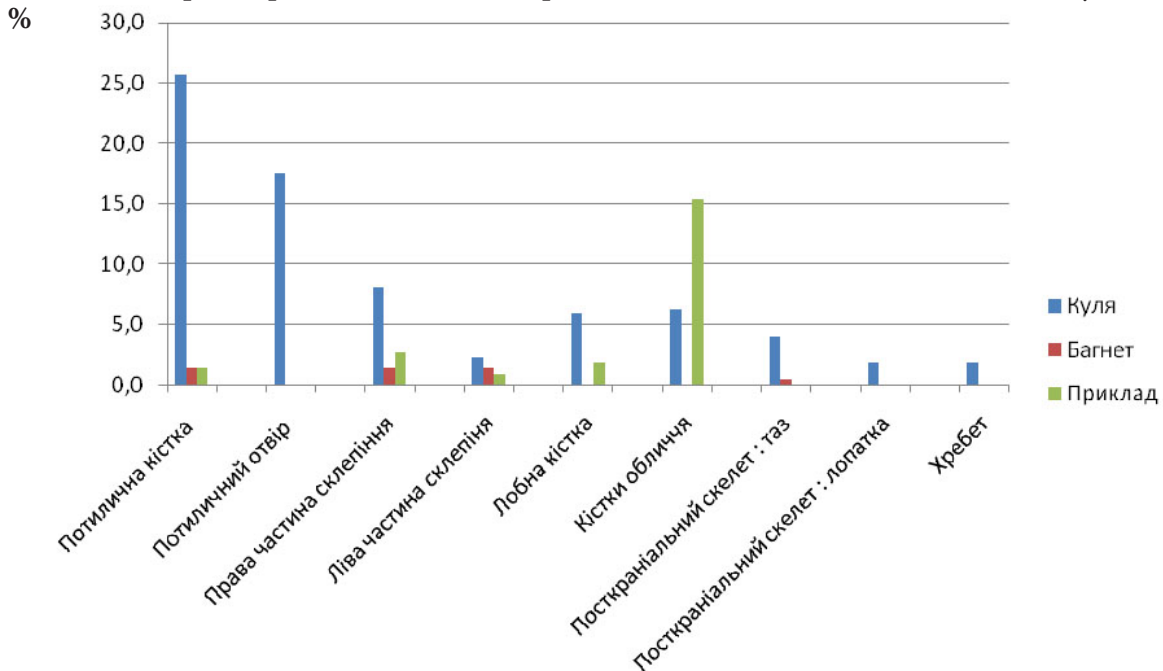

Рисунок 3. Локалізація та характер травм (загальна група).

на потилиці та в районі потиличного отвору. Окрім того – досить багато вогнестрільних поранень розташовувались справа на склепінні (зокрема, у правій скроні). Досить часто трапились переломи кісток обличчя. У певній кількості випадків ми можемо з упевненістю стверджувати їх перимортальне (у час смерті) походження.

У чоловіків (рис. 4) максимальна кількість кульових поранень знайдена на потилиці та навколо потиличного отвору, окрім того – на лобній кістці. Додатково, як вже було сказано, досить багато чоловіків мають сліди травм, нанесених тупою зброєю в обличчя.

У жінок (рис. 5) відсоток кульових поранень, знайдених на потилиці та в районі потилич-

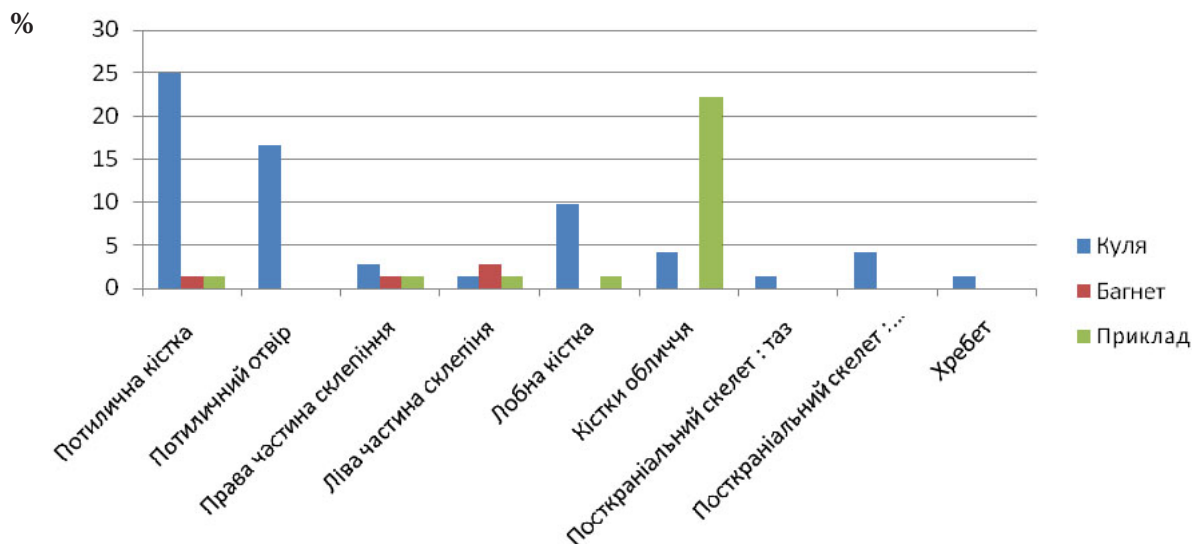

Рисунок 4. Чоловіки. Локалізація та походження травм, %.
Загальна кількість травм становить 72 у 57 індивідів.

ного отвору дещо більший, окрім того, вхідні отвори куль знайдено в кістках обличчя. Потрібно відзначити, що певна кількість їх зафіксована в районі тазу, при чому, у більшості випадків, очевидно, стріляли в живіт жінкам (особливо, це стосується молодих жінок та підлітків). В одному випадку три кульових поранення знайдені у хребті дорослої жінки, при чому всі вони направлені точно в середину спини (хребта) і зверху-вниз. Два з них знаходиться у поперековому, один – в шийному відділі. В одному випадку в спину жінки увіткнутий залізний штир (уламок багнета?). Також багато травм обличчя нанесено тупою зброєю (прикладом?).

У дітей картина дещо відрізняється (рис. 6). Поширення та локалізація травм у підлітків

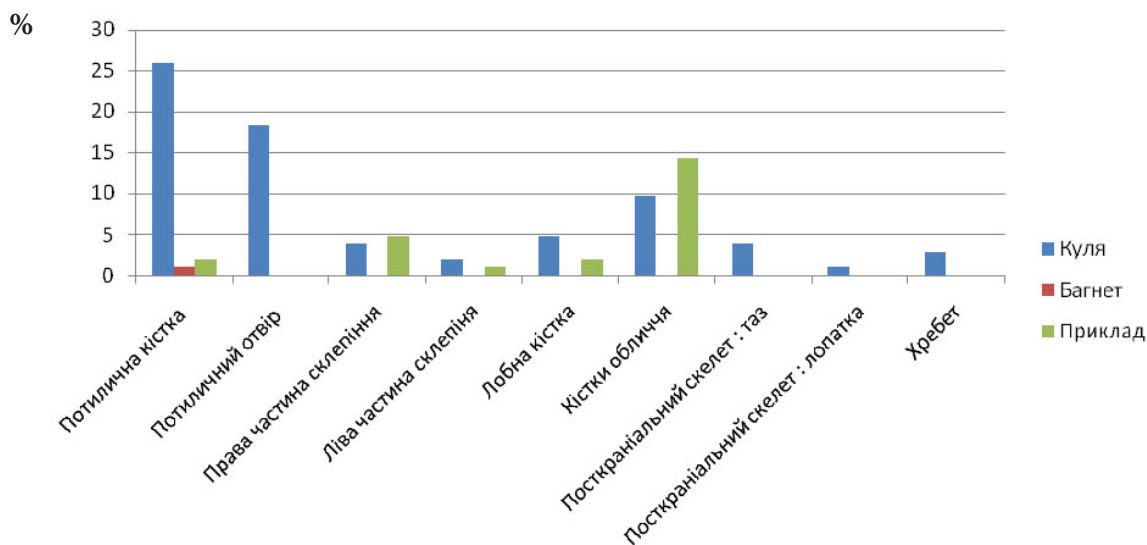

Рисунок 5. Жінки. Локалізація та походження травм, %. Загальна кількість травм становить 104 у 88 індивідів.

(14-18 років) подібні на таке у дорослих, однак, кількість травм на одну людину відносно більша. Однак, у малих дітей відносно більшість травм нанесена очевидно прикладом та багнетом. Кульові поранення знайдені на потилиці та у правій частині склепіння.

Загалом, з отриманих даних можна підсумувати наступне:

Розстрілювали досить змішану в етнічному плані групу людей. Нажаль, неможливість кра-

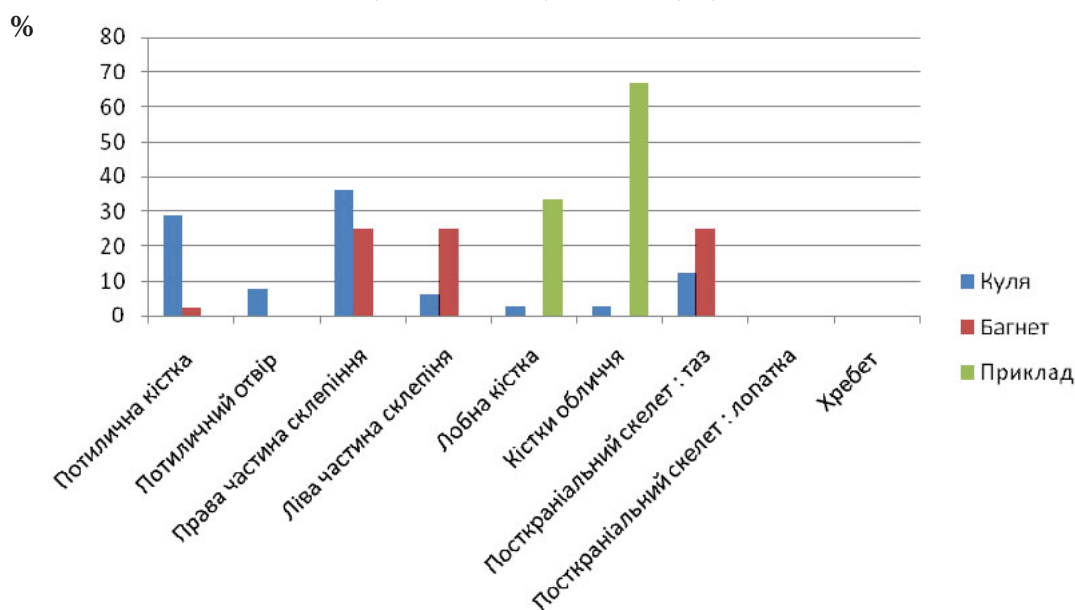

Рисунок 6. Діти та підлітки до 18 років. Локалізація та походження травм, %. Загальна кількість травм становить 38 у 30 індивідів.

ніологічного або генетичного налізу не дає змоги стверджувати напевне приналежність даної групи або її членів до певної національності (етносу). Судячи з патологій, які вдалося зафіксувати на скелетах, ці люди належали також до різних соціальних класів, однак, більшості з них, вочевидь, проживали на даній території достатньо тривалий час (про що може свідчити одноманітність та інтенсивність зубних захворювань). За даними етнічної краніоскопії, ймовірність того, що в даному розкопі знаходились виключно поляки, вкрай мала. У цілому на сьогодні етнічна належність серії не визначена у зв'язку з малою кількістю порівняльного матеріалу, зокрема єврейського та польського, тому робота над цим питанням продовжується. В подальшому ми запланували зробити краніометрію в другій серії із Володимира-Волинського розкопки якого заплановані на 2012-2013 рр.

Складалася дана група, вочевидь, з цілих родин. Більшість з розстріляних виявились жінками, присутня була також досить велика частка дітей різного віку – від 1-1,5 – до 14-18 років.

Фото 21. Одне із поховань в траншеї № 1.

При розстрілі люди стояли, повернувшись спиною до розстрільної команди – більшість пострілів зроблено ззаду. Однак, не всі сліди кульових поранень можна побачити на кістках. Присутність великої кількості поранень обличчя, як кульових, так і нанесених тупою зброєю свідчить про те, що очевидно страта проходила в декілька етапів. Людей добивали зблизька. У багатьох чоловіків та жінок присутні сліди вистрелів у потиличний отвір. Таке поранення можна нанести лише зблизька або навіть впритул. Окрім того, біля декількох кістяків малих дітей знайдені

були гільзи від патронів, що також свідчить про те, що стріляли зблизька. Діаметр вхідних отворів коливається між 5 та 13 мм. Більшість – 8-10 мм.

Потрібно також відзначити, що у розстріляних залишилися особисті речі (гребінці, хрестики тощо) та, зокрема, золоті зуби.

Фото 22. Розчищені жертви у траншеї №1.

Фото 23. Ексгумація поховань у травні 2011 р.

Фото 24. Одне із поховань з траншеї №1.

Фото 25. Шурф № 9.

Фото 26. Ексгумаційні дослідження у вересні 2011 р.

Література

1. Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. — М.: Наука, 1966. — 251 с.
2. Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М.: Наука, 1964. — 127 с.
3. Гинзбург В.В. Элементы антропологии для медиков. — Л.: ГИМЛ, 1963. — 72 с.
4. Пашкова В.И. Определение пола и возраста по черепу. — Ставрополь, 1958.
5. Рохлин Д.Г. Болезни древних людей. — М.; Л.: Наука, 1965. — 302 с.
6. Томашевич Т.В. Закономерности распределения частот подглазничных каналов черепа человека // ВА. — М., 1988. Вып. 80. — С. 119-128.
7. Bach H. Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen weiblicher Skelette // Antrop. Anz. — Jg.29. — 1965. — S.12-21.
8. Breitinger E. Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen // Antrop. Anz. — Jg.14. — 1938. — S.249-274.
9. Brooks S.T., Suchey L.M. Skeletal Age Determination Based on the Os Pubis: A Comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks Methods // Human Evolution. — 1990. — № 5. — P. 227-238.
10. Dodo Y., Ishida H. Incidences of nonmetric cranial variants in several population samples from East Asia and North America / Y. Dodo // JASN. — 1987. Vol. 95, N 2. P. 161—177.
11. Dupertuis C.W.J., Hadden A. On the Reconstruction of Stature from Long Bones / Amer. J. Phys. Anthropol. — Vol.9. — N1. — 1951. — P.15-54.
12. Fazekas Is.G., Kósa F. Forensic Fetal Osteology. — Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978. — 413 p;
13. Kozintsev A. Homo. Ethnic epigenetics: A new approach Ethnische Epigenetik: vol. 43/3, — Jena, New York, 1992, pp. 213-244.
14. Lovejoy C.O., Meindl R.S., Pryzbeck T.R., Mensforth R.P. Chronological Metamorphosis of the Auricular Surface of the Illium: A New Method for the Determination of Adult Skeletal Age of Death // American Journal of Physical Anthropology. — 1985. — Vol. 68. — P. 15-28.
15. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. — Jena, 1928. — 578 s.
16. Saunders S.R. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains: Proceedings of a Seminar at the Field Museum of Natural History / Arkansas Archeological Survey Research Series Number 44 // American Journal of Physical Anthropology. — 1996. — Vol. 99 (3). — P. 499—501
17. Scheuer L., Black S. Developmental Juvenile Osteology. — New York: Academic Press, 2000. — 587 p.
18. Stewart T.D. Essentials in Forensic Anthropology: Especially as Developed in the United States. — Springfield, Illinois: C.C. Thomas, 1979. — 300 p.
19. Trotter M. Estimation of stature from intact long limb bones / In: Stewart T.D. (ed.) Personal identification in mass disasters. — Smithsonian Institution. — 1970. — P.71-83.
20. Ubelaker D.H. Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation. — Chicago: Aldine Publishing Company, 1978. — 166 p.
21. Vallois H.V. La duree de la vie chez l'homme fossile // L'Anthropologie. — 1937. — № 47. — P. 499-532.

ПОЛЬОВИЙ ОПИС №1
знахідок Володимир-Волинської рятівної
археологічної експедиції 2011 року

№ п/п	Назва артефакту	№ за КО № 1	Роз-коп №	Об'єкт	Глибина, м	Примітки	Датування
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Фрагмент дроту	1	1	Культурний шар Кв. Б - 6	3,80 м	В одному місці. Розмір: 10,05x4,00 см.	
2	Гребінець пласт-масовий	2	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	В одному місці. Розмір: 12,05 см.	
3	Лінза	3	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	В одному місці. Розмір: 4,00x4,00 см.	
4	Лінза	4	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	В одному місці. Розмір: 3,08x3,08 см.	
5	Кришка металева	5	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	В одному місці. Розмір: 3,07x3,07 см.	
6	Монета білого кольору «Один полтинник» 1924 р.	6	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір: 2,07x2,07 см.	1924 р.
7	Монета (польська), номінал ?	7	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір: 2,07x2,07 см.	
8	Монета «5 Groszy»	8	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір: 2,00x2,00 см.	
9	Монета номінал ?	9	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір: 2,00x2,00 см.	
10	Монета «20 коп.» 1937 р.	10	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір: 2,00x2,00 см.	1937 р.
11	Монета «20 коп.» 1935 р.	11	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір: 2,01x2,01 см.	1935 р.
12	Монета «20 коп.» 1940 р.	12	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір: 2,01x2,01 см.	1940 р.
13.	Монета «20 коп.»	13	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір: 2,01x2,01 см.	
14	Монета «15 коп.» 1935 р.	14	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір: 2,00x2,00 см.	1935 р.
15	Монета «15 коп.» 1940 р.	15	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір: 2,00x2,00 см.	1940 р.

1	2	3	4	5	6	7	8
16	Монета «10 коп.» 1940 р.	16	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір: 1,07x1,07 см.	1940 р.
17	Ґудзик	17	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір: 1,00x1,00 см.	
18	Ґудзик	18	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір: 1,00x1,00 см.	
19	Фрагмент тканини	19	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір: 2,05x2,00 см	
20	Гострий наконечник	20	1	Культурний шар Кв. А - 6	4,00 м	Розмір: 28,05 см.	
21	Гільза	21	1	Культурний шар Кв. Б - 7	4,00 м	Р о з м і р : 0,09x1,08 см.	
22	Гільза	22	1	Культурний шар Кв. Б - 7	4,00 м	Р о з м і р : 0,09x1,08 см.	
23	Ґудзик	23	1	Культурний шар Кв. Г - 9	3,80 м	Р о з м і р : 1,06x1,06 см.	
24	Пряжка	24	1	Культурний шар Кв. Б - 7	4,00 м	Р о з м і р : 7,05x7,05 см.	
25	Патрон	25	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,40 м	Р о з м і р : 1,02x6,09 см.	
26	Кістка з вмістом свинцю	26	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,40 м	Р о з м і р : 3,00x3,00 см.	
27	Металевий фрагмент	27	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,40 м	Р о з м і р : 40,7x3,00 см.	
28	Металевий фрагмент	28	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,40 м	Р о з м і р : 5,00x4,00 см.	
29	Металевий фрагмент	29	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,40 м	Р о з м і р : 6,04x6,00 см.	
30	Сплюснута чарка білого кольору	30	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,40 м	Р о з м і р : 3,07x3,00 см.	
31	Монета номінал?	31	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,40 м	Р о з м і р : 1,05x1,05 см.	
32	Монета «15 коп.» 1939 р.	32	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,40 м	Р о з м і р : 2,00x2,00 см.	
33	Цвях	33	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,60 м	Розмір: 7,00 см.	

1	2	3	4	5	6	7	8
34	Гільза	34	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,60 м	Р о з м і р : 1,01x5,06 см.	
35	Гільза	35	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,60 м	Р о з м і р : 1,03x5,00см.	
36	Гільза	36	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,60 м	Р о з м і р : 1,01x5,06 см.	
37	Гільза	37	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,60 м	Р о з м і р : 0,09x2,04 см.	
38	Гільза	38	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,60 м	Р о з м і р : 0,09x2,04 см.	
39	Гільза	39	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,60 м	Р о з м і р : 0,09x2,04 см.	
40	Куля	40	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,60 м	Розмір: 1,02 см.	
41	Металевий предмет	41	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,60 м	Р о з м і р : 4,05x4,05 см.	
42	Деталь механізму	42	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,80 м	Р о з м і р : 3,04x3,04 см.	
43	Гудзик	43	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,80 м	Біля кістяка. Розмір: 1,01x1,01см.	
44	Гудзик	44	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,80 м	Біля кістяка. Розмір: 1,0x1,01 см.	
45	Наконечник стріли	45	2	Культурний шар Кв. Б - 6	3,60 м	Розмір: 7,01 см.	
46	Металевий предмет	46	2	Культурний шар Кв. Б - 6	3,60 м	Р о з м і р : 8,05x9,00 см.	
47	Частина від жетона	47	2	Культурний шар Кв. Б - 6	3,60 м	Р о з м і р : 2,05x2,05 см.	
48	Частина жетона «POLIWA PANSTWOWA» № 1099	48	2	Культурний шар Кв. Б - 6	3,60 м	Р о з м і р : 4,05x4,05 см.	
49	Фрагмент кераміки	49	2	Культурний шар Кв. В - 6	3,60 м	Р о з м і р : 3,05x5,03 см.	
50	Гудзик	50	2	Культурний шар Кв. А - 8	3,20 м	Р о з м і р : 2,02x2,02 см.	
51	Гудзик	50	2	Культурний шар Кв. А - 8	3,20 м	Р о з м і р : 2,00x2,00 см.	

1	2	3	4	5	6	7	8
52	Наконечник стріли	52	2	Культурний шар Кв. Б - 6	3,60м	Розмір: 6,08	
53	Тарілка надбита (глиняна) з надписом: «Товариства ПС Кузнецова»	53	2	Культурний шар Кв. Б - 6	3,80 м	В одному місці. Розмір: 15,05x15,05 см.	
54	Фрагмент тарілки	54	2	Культурний шар Кв. Б - 6	3,80 м	В одному місці. Розмір: 8,00 см.	
55	Виделка металева	55	2	Культурний шар Кв. Б - 7	3,80 м	Розмір: 14,07 см.	
56	Металевий предмет з надписом: «WIEK»	56	2	Культурний шар Кв. Б - 6	3,60 м	Р о з м і р : 2,03x2,03 см.	
57	Гудзик	57	2	Культурний шар Кв. Б - 6	3,80 м	Р о з м і р : 1,04x1,04 см.	
58	Пляшка скляна з написом «KLAWE WARCZAWA»	58	2	Культурний шар Кв. Б - 7	3,80 м	В одному місці. Розмір: 8,00 см.	
59	Пляшка скляна	59	2	Культурний шар Кв. Б - 7	3,80 м	В одному місці. Розмір: 9,00 см.	
60	Перстень. Жовтого металу	60	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,80 м	В одному місці. Розмір: 1,07x1,07 см.	
61	Монета жовтого кольору «10 рубль 1899 г.»	61	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 20,3x2,03 см.	1899 р.
62	Монета жовтого кольору «10 рубль 1899 г.»	62	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 20,3x2,03 см.	1899 р.
63	Монета жовтого кольору «10 рубль 1899 г.»	63	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 20,3x2,03 см.	1899 р.
64	Монета жовтого кольору «10 рубль 1900 г.»	64	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 20,3x2,03 см.	1900 р.
65	Монета жовтого кольору «10 рубль 1901 г.»	65	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 20,3x2,03 см.	1901 р.
66	Монета жовтого кольору «10 рубль 1897 г.»	66	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 20,3x2,03 см.	1897 р.
67	Монета жовтого кольору «5 рубль 1897 г.»	67	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 1,08x1,08 см.	1897 р.
68	Монета жовтого кольору «5 рубль 1897 г.»	68	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 1,08x1,08 см.	1897 р.
69	Монета жовтого кольору «5 рубль 1897 г.»	69	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 1,08x1,08 см.	1897 р.

1	2	3	4	5	6	7	8
70	Монета жовтого кольору «5 рублей 1898 г.»	70	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 1,08x1,08 см.	1898 р.
71	Монета жовтого кольору «5 рублей 1898 г.»	71	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 1,08x1,08 см.	1898 р.
72	Монета жовтого кольору «10 рублей 1902 г.»	72	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 1,08x1,08 см.	1902 р.
73	Фрагмент тканини	73	1	Культурний шар Кв. Б - 6	3,80 м	Кістяк № 30.	
74	Фрагмент тканини	74	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Кістяк № 91	
75	Фрагмент тканини	75	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Кістяк № 74	
76	Фрагмент тканини	76	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Кістяк № 105	
77	Гільза	77	1	Культурний шар Кв. Б - 7	4,00 м	Біля голови № 101. Розмір 1,08 см.	
78	Куля	78	1	Культурний шар Кв. Б - 7	4,00 м	В грудній клітці кістяка № 101. Розмір: 1,06 см.	
79	Куля	79	1	Культурний шар Кв. Б - 7	4,00 м	В грудній клітці кістяка № 101. Розмір: 1,06 см.	
80	Куля	80	1	Культурний шар Кв. Б - 7	4,00 м	В грудній клітці кістяка № 101. Розмір: 1,06 см.	
81	Гільза	81	1	Культурний шар Кв. В - 7	4,00 м	Біля голови № 71. Розмір: 1,08 см.	
82	Гільза	82	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Біля лівої руки № 108. Розмір: 1,08 см.	
83	Куля	83	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Між ребром № 108. Розмір: 1,02 см.	
84	Куля	84	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Між ребром № 96. Розмір: 1,06 см.	
85	Гільза	85	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Під лівою ногою № 96. Розмір: 1,08 см.	
86	Гільза	86	1	Культурний шар Кв. Б - 7	4,00 м	Під коліном правої ноги № 101. Розмір: 1,08 см.	

1	2	3	4	5	6	7	8
87	Куля	87	1	Культурний шар Кв. А - 6	4,00 м	Між ребром № 136. Розмір: 1,06 см.	
88	Надбита склянка ампула	88	1	Культурний шар Кв. А - 6	4,00 м	Біля голови № 136. Розмір: 3,00 см.	
89	Гільза	89	1	Культурний шар Кв. А - 6	4,00 м	Біля лівої руки № 120. Розмір: 1,08 см.	
90	Гільза	90	1	Культурний шар Кв. А - 6	4,00 м	Біля голови № 120. Розмір: 2,04 см.	
91	Куля	91	1	Культурний шар Кв. В - 7	4,00 м	Між ребром № 59. Розмір: 1,06	
92	Лінза в металевій оправі	92	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Біля № 118. Розмір: 5,00x3,04 см.	
93	Металева коробка з написом «ДО ОДКАЗАНІА»	93	1	Культурний шар Кв. Б - 7	4,00 м	Біля кістяка № 100. Розмір: 7,00x7,00 см.	
94	Гудзик з ниток	94	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	На грудях кістяка № 104. Розмір: 2,02x2,02 см.	
95	Гудзик з ниток	94	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	На грудях кістяка № 104. Розмір: 2,02x2,02 см.	
96	Гудзик з ниток	94	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	На грудях кістяка № 104. Розмір: 2,02x2,02 см.	
97	Свинцева пломба з написом: «ПОЧТ. ТЕЛ. КОНТОРА-КОВЕЛЬСКАЯ»	97	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 104. Розмір: 2,02x2,02 см.	
98	Свинцева пломба з надписом: «ПОЧТ. ТЕЛ. КОНТОРА-КОВЕЛЬСКАЯ»	98	1	Культурний шар Кв. В - 7	4,00 м	Біля кістяка № 59. Розмір: 2,00x2,00 см.	
99	Свинцева пломба з надписом: «ПОЧТ. ТЕЛ. КОНТОРА-КОВЕЛЬСКАЯ»	99	1	Культурний шар Кв. В - 7	4,00 м	Біля кістяка № 59. Розмір: 2,00x2,00 см.	
100	Свинцева пломба з надписом: «ПОЧТ. ТЕЛ. КОНТОРА-КОВЕЛЬСКАЯ»	100	1	Культурний шар Кв. В - 7	4,00 м	Біля кістяка № 59. Розмір: 2,00x2,00 см.	
101	Гудзик	101	1	Культурний шар Кв. В - 6	4,00 м	Біля кістяка № 58. Розмір: 1,06x1,06 см.	
102	Гудзик	102	1	Культурний шар Кв. В - 6	4,00 м	Біля кістяка № 58. Розмір: 1,06x1,06 см.	

1	2	3	4	5	6	7	8
103	Фрагмент кераміки	103	1	Культурний шар Кв. В - 6	4,00 м	Р о з м і р : 5,00x3,00 см.	
104	Металевий предмет	104	1	Культурний шар Кв. В - 7	4,00 м	Розмір: 2,03 см.	
105	Патрон з тканиною	105	2	Культурний шар Кв. В - 6	3,80 м	Біля лівого плеча № 283.	
106	Бритва для безпечного гоління	106	2	Культурний шар Кв. В - 6	3,80 м	Біля лівого плеча № 283. Розмір: 4,05x4,05 см.	
107	Фото в склі	107	2	Культурний шар. Кв. В - 6	3,80 м	Біля лівого плеча кістяка № 283. Розмір: 4,00x6,00 см.	
108	Металевий предмет	108	2	Культурний шар. Кв. В - 7	3,80 м	Між ребрами № 276. Розмір: 2,02 см.	
109	Куля	109	2	Культурний шар. Кв. Б - 6	3,80 м	В спинному хребці № 216. Розмір: 1,06 см.	
110	Гільза	110	2	Культурний шар. Кв. А - 7	4,00 м	Біля голови № 180. Розмір: 1,08 см.	
111	Куля	111	2	Культурний шар. Кв. Б - 7	3,80 м	Біля голови № 234. Розмір: 1,06 см.	
112	Куля	112	2	Культурний шар. Кв. В - 6	3,80 м	В голові № 261. Розмір: 1,00 см.	
113	Гільза	113	2	Культурний шар. Кв. Г - 6	3,80 м	Біля таза № 308. Розмір: 1,08 см.	
114	Куля	114	2	Культурний шар. Кв. Г - 6	3,60 м	Між ребрами № 295. Розмір: 1,06 см.	
115	Гільза	115	2	Культурний шар. Кв. А - 6	4,00 м	Біля голови № 174. Розмір: 1,08 см.	
116	Гільза	116	2	Культурний шар. Кв. Г - 7	4,00 м	Біля ноги № 287. розмір: 1,08 см.	
117	Гільза	117	2	Культурний шар. Кв. Г - 6	3,80 м	На хребті. Розмір: 5,00 см.	
118	Фрагмент металевого ланцюжка	118	2	Культурний шар. Кв. Г - 7	3,80 м	Біля № 303. Розмір: 19,00 см.	
119	Пляшка скляна	119	2	Культурний шар. Кв. В - 7	3,80 м	Біля № 277. Розмір: 12,05 см.	
120	Металевий предмет	120	2	Культурний шар. Кв. В - 7	3,80 м	Біля ніг № 278. Розмір: 6,00 см.	

1	2	3	4	5	6	7	8
121	Металевий предмет складної форми	121	2	Культурний шар. Кв. В - 6	3,80 м	Біля лівої руки № 265. Розмір: 9,00x7,05 см.	
122	Запонка до сорочки	122	2	Культурний шар. Кв. Г - 7	3,80 м	Р о з м і р : 1,06x1,06 см.	
123	Металевий предмет	123	2	Культурний шар. Кв. Г - 7	4,00 м	Біля лівої ноги № 285. Розмір: 4,00 см.	
124	Металевий предмет	124	2	Культурний шар. Кв. В - 7	4,00 м	Під лівою ногою № 277. Розмір: 3,05 см.	
125	Зубна щітка, пластмасова	125	2	Культурний шар. Кв. В - 7	3,80 м	Біля № 278. Розмір: 14 см.	
126	Зубна щітка, пластмасова	126	2	Культурний шар. Кв. Г - 7	3,80 м	Розмір: 13,05 см.	
127	Жіночий гребінець, пластмасовий	127	2	Культурний шар. Кв. В - 7	3,80 м	На голові № 286. Розмір 10 см.	
128	Шпилька для волосся	128	2	Культурний шар. Кв. В - 7	3,80 м	Біля тазу № 260. Розмір 8 см.	
129	Виделка зігнута	129	2	Культурний шар. Кв. А - 8	3,80 м	Біля тазу № 260. Розмір 8,00x8,00 см.	
130	Шпилька до волосся	130	2	Культурний шар. Кв. А - 7	3,80 м	На голові № 139. Розмір 7 см.	
131	Металевий предмет	131	2	Культурний шар. Кв. Г - 7	4,00 м	Біля лівої ноги № 284. Розмір 10 см.	
132	Металевий предмет	132	2	Культурний шар. Кв. Г - 7	4,00 м	На грудях № 285. Розмір 3,00x2,05 см.	
133	Металевий предмет з написами: «FIRST AID PACKET»	133	2	Культурний шар. Кв. В - 7	3,80 м	Розмір 10,05 см.	
134	Металевий предмет з написом: «... RING»	134	2	Культурний шар. Кв. Г - 7	3,80 м	Р о з м і р 5,00x4,00 см.	
135	Гудзик	135	2	Культурний шар. Кв. В - 7	3,80 м	Біля № 264. Розмір 1,05x1,05 см.	
136	Фрагменти взуття	136	2	Культурний шар. Кв. Г - 6	3,80 м	На ногах № 294.	
137	Фрагменти взуття	137	2	Культурний шар. Кв. В - 7	3,80 м	На носі № 289.	
138	Рештки гвинтівки	138	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,80 м	В спинному хребці № 244. Розмір 93,00 см.	

1	2	3	4	5	6	7	8
139	Куля	139	2	Культурний шар. Кв. Б - 6	4,00 м	В спинному хребці № 244. Розмір 1,06 см.	
140	Фрагмент ремня	140	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,80 м	На поясі № 160.	
141	Частина запонки білого металу «КМ»	141	2	Культурний шар. Шурф № 1	1,40		
142	Частина запонки білого металу з гравіюванням «29 VIII 39 г»	142	2		1,40		
143	Частина прикраси кульової форми, огранена зі штучного матеріалу	143	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,60 м	Біля голови № 160. Розмір 1,05x1,05 см.	
144	Частина прикраси...	144	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,60 м	Біля голови № 160. Розмір 1,00x1,00 см.	
145	Частина прикраси...	145	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,60 м	Біля голови № 160. Розмір 1,00x1,00 см.	
146	Частина прикраси...	146	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,60 м	Біля голови № 160. Розмір 0,05x0,05 см.	
147	Перстень білого металу	147	1	Культурний шар. Кв. Б - 6	4,00 м	Біля № 96. Розмір 2,00x2,00 см.	
148	Фрагменти складного ножа	148	2	Культурний шар. Кв. Г - 6	3,80 м	На поясі № 294. Розмір 9,00 см.	
149	Гудзик	149	2	Культурний шар. Кв. Г - 6	3,80 м	На поясі № 294 (в одному місці). Розмір 1,07x1,07 см.	
150	Гудзик	150	2	Культурний шар. Кв. Г - 6	3,80 м	На поясі № 294 (в одному місці). Розмір 1,07x1,07 см.	
151	Гудзик	151	2	Культурний шар. Кв. Г - 6	3,80 м	На поясі № 294 (в одному місці). Розмір 1,07x1,07 см.	
152	Гудзик	152	2	Культурний шар. Кв. Г - 6	3,80 м	На поясі № 294 (в одному місці). Розмір 1,07x1,07 см.	
153	Жіноча сережка з каменем по центру	153	2	Культурний шар. Кв. Б - 6	4,00 м	Біля ніг № 294. Розмір 1,04x1,04 см.	
154	Фрагмент від сережки	154	2	Культурний шар. Кв. Б - 6	4,00 м	Біля ніг № 294. Розмір 1,07 см.	
155	Металевий предмет	155	2	Культурний шар. Кв. Г - 7	3,80 м	Розмір 6,02 см.	

1	2	3	4	5	6	7	8
156	Пряжка	156	2	Культурний шар. Кв. Г - 6	3,80 м	Під тазом № 296. Розмір 5,05x5,05 см.	
157	Гребінець пласт-масовий	157	2	Культурний шар. Кв. А - 7	4,00 м	На голові № 185. Розмір 7,07 см.	
158	Гребінець пласт-масовий	158	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,80 м	На голові № 326. Розмір 7,00 см.	
159	Металевий предмет	159	2	Культурний шар. Кв. В - 6	4,00 м	На голові № 326. Розмір 7,05 см.	
160	Монета «2 Grosze 1938»	160	2	Культурний шар. Кв. Б - 7	4,00 м	На голові № 326. Розмір 1,07x1,07 см.	1938
161	Куля	161	2	Культурний шар. Кв. А - 7	4,00 м	На голові № 326. Розмір 1,07 см.	
162	Фрагмент виробу із шкіри	162	1	Культурний шар. Кв. Б - 6	4,00 м	Біля голови № 95. Розмір 7,03 см.	
163	Гребінець пласт-масовий	163	1	Культурний шар. Кв. Б - 6	4,00 м	На голові № 92. Розмір 11 см.	
164	Гребінець пласт-масовий	164	1	Культурний шар. Кв. Б - 7	4,00 м	На голові № 55. Розмір 9 см.	
165	Лінза	165	1	Культурний шар. Кв. В - 6	4,00 м	Біля ніг № 33. Розмір 4,00x4,00 см.	
166	Монета номінал ?	166	1	Культурний шар. Кв. В - 6	4,00 м	Р о з м і р 2,02x2,02 см.	
167	Монета	167	1	Культурний шар. Кв. В - 6	4,00 м	Р о з м і р 1,06x1,06 см.	
168	Фрагмент тканини	168	1	Культурний шар. Кв. В - 7	4,00 м	Біля правої ноги кістяка № 66.	
169	Монета номінал ?	169	1	Культурний шар. Кв. В - 7	4,00 м	Біля правої ноги кістяка № 66. Розмір 1,07x1,07 см.	
170	Монета «10 коп.»	170	1	Культурний шар. Кв. В - 7	4,00 м	Біля правої ноги кістяка № 66. Розмір 1,07x1,07 см.	
171	Монета «15 коп. 1940»	171	1	Культурний шар. Кв. В - 7	4,00 м	Біля правої ноги кістяка № 66. Розмір 2,00x2,00 см.	1940
172	Монета «20 коп.»	172	1	Культурний шар. Кв. В - 7	4,00 м	Біля правої ноги кістяка № 66. Розмір 2,02x2,02см.	

1	2	3	4	5	6	7	8
173	Монета «20 коп. 1939»	173	1	Культурний шар. Кв. В - 7	4,00 м	Біля правої ноги кістяка № 66. Розмір 2,02x2,02см.	1939
174	Шпилька для волосся	174	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,80 м	На голові № 177. Розмір 8,05 см.	
175	Гребінець	175	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,80 м	На голові № 177. Розмір 9,00 см.	
176	Прикраса для волосся	176	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,80 м	На голові кістяка № 170. Розмір 7,00 см.	
177	Гребінець	177	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,80 м	На голові кістяка № 170. Розмір 8,00 см.	
178	Гребінець	178	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,80 м	На голові кістяка № 170. Розмір 9,05 см.	
179	Гребінець	179	2	Культурний шар. Кв. А - 6	4,00 м	Біля ніг № 170. Розмір 8,00 см.	
180	Гребінець	180	2	Культурний шар. Кв. А - 7	3,80 м	Біля голови № 139. Розмір 10,05 см.	
181	Шпилька для волосся	181	2	Культурний шар. Кв. А - 7	3,80 м	Біля голови № 139. Розмір 8,00 см.	
182	Сокира	182	2	Культурний шар. Кв. А - 6	4,10 м	В нерушеному шарі. Розмір 1705x13,05 см.	
183	Фрагмент взуття	183	1	Культурний шар. Кв. В - 6	4,00 м	Біля ніг № 39.	
184	Фрагмент взуття	184	1	Культурний шар. Кв. В - 6	4,00 м	Біля ніг № 36.	
185	Фрагмент взуття	185	1	Культурний шар. Кв. В - 6	4,00 м	Біля ніг № 36.	
186	Металевий предмет	186	1	Культурний шар. Кв. А - 7	4,00 м	Біля ніг № 108. Розмір 6,00x6,00 см.	
187	Гудзик	187	1	Культурний шар. Шурф № 6	1,80 м	Р о з м і р 1,05x1,05 см.	
188	Рештки погона	188	1	Культурний шар. Шурф № 6	1,80 м		
189	Рештки погона	189	1	Культурний шар. Шурф № 6	1,80 м		
190	Металева чашка	190	1	Культурний шар. Шурф № 6	1,80 м	Р о з м і р 9,05x11,00 см.	

1	2	3	4	5	6	7	8
191	Пряжка від військової шапки	191	1	Культурний шар. Шурф № 6	1,80 м	Розмір 4,5х3,2 см.	
192	Фрагмент кераміки	192	1	Культурний шар. Кв. В - 4	3,80 м	Вище пандуса.	XIVст.
193	Скарб бронзової сировини	193	1	Культурний шар. Кв. А - 5	3,60 м	Нижче пандуса	XIVст.
194	Металевий предмет	194	1	Культурний шар. Кв. В - 4	3,80 м	Вище пандуса. Довжина 19,5 см.	XIVст.
195	Ніж	195	1	Культурний шар. Кв. В - 4	3,80 м	Вище пандуса. Довжина 20,0 см.	XIVст.
196	Черенковий накопичувач арбалетної стріли	196	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	3,80 м	Вище пандуса. Довжина 12,00 см.	XIVст.
197	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.В-4	3,80 - 4,00 м	Відбиток лапи тварини. Розміри - х13,0х8,5 см.	XIVст.
198	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.В-4	3,80 - 4,00 м	Розміри - х - х9,0 см.	XIVст.
199	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.В-4	3,80 - 4,00 м	Розміри - х13,5х8,5 см.	XIVст.
200	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.В-4	3,80 - 4,00 м	Розміри - х13,0х9,5 см.	XIVст.
201	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.В-4	3,80 - 4,00 м	Розміри - х 12,0х8,5 см.	XIVст.
202	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.В-4	3,80 - 4,00 м	Розміри - х 13,5х9,5 см.	XIVст.
203	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.В-4	3,80 - 4,00 м	Розміри - х13,0х9,0 см.	XIVст.
204	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.В-4	3,80 - 4,00 м	Розмір - х10,4х10,0 см.	XIVст.
205	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.В-4	3,80 - 4,00 м	Жовта, міцна. Розміри - х11,0х7,5 см.	XIVст.
206	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.В-4	3,80 - 4,00 м	Розміри - х 12,5х8,0 см.	XIVст.
207	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.В-4	3,80 - 4,00 м	Розміри - х13,0х8,0 см.	XIVст.
208	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.В-4	3,80 - 4,00 м	Розміри - х13,5х9,4 см.	XIVст.

1	2	3	4	5	6	7	8
209	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.В-4	3,80 – 4,00 м	Розміри - x13,0x8,8 см.	XIVст.
210	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.В-4	3,80 – 4,00 м	Розміри - x13,0x9,0 см.	XIVст.
211	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.В-4	3,80 – 4,00 м	Розміри - x13,0x8,0 см.	XIVст.
212	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.В-4	3,80 – 4,00 м	Розміри - x13,0x - см.	XIVст.
213	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.В-4	3,80 – 4,00 м	Розміри - x – x8,5 см.	XIVст.
214	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Г-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x13,7x9,8 см.	XIVст.
215	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Г-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x13,3x9,4 см.	XIVст.
216	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Г-4	4,00 – 4,20 м	Жовта, міцна. Розміри - x – x8,5 см.	XIVст.
217	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Г-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x – x9,0 см.	XIVст.
218	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Г-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x13,3x9,4 см.	XIVст.
219	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Г-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x – x9,0 см.	XIVст.
220	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Г-4	4,00 – 4,20 м	Міцна. Розміри - x11,3x7,0 см.	XIVст.
221	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Г-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x13,2x9,0 см.	XIVст.
222	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Г-4	4,00 – 4,20 м	Міцна. Розміри - x11,2x - см.	XIVст.
223	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Г-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x14,0x9,6 см.	XIVст.
224	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Г-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x13,5x9,8 см.	XIVст.
225	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Г-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x13,5x9,7 см.	XIVст.
226	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-3	3,80 – 4,00 м	Розміри - x13,4x9,5 см.	XIVст.

1	2	3	4	5	6	7	8
227	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-3	3,80 – 4,00 м	Розміри - x13,4x8,8 см.	XIVст.
228	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-3	3,80 – 4,00 м	Розміри - x13,2x9,5 см.	XIVст.
229	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-3	3,80 – 4,00 м	Міцна. Розміри - x13,0x8,4- x10,5x7,7 см.	XIVст.
230	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-3	3,80 – 4,00 м	Розміри - x12,5x8,8 см.	XIVст.
231	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-3	3,80 – 4,00 м	Розміри - x13,2x8,5 см.	XIVст.
232	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-3	3,80 – 4,00 м	Розміри - x13,09x8,5 см.	XIVст.
233	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-3	3,80 – 4,00 м	Розміри - x13,5x9,5 см.	XIVст.
234	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-3	3,80 – 4,00 м	Розміри - x13,0x9,0 см.	XIVст.
235	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-3	3,80 – 4,00 м	Розміри - x – x8,5 см.	XIVст.
236	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-3	3,80 – 4,00 м	Розміри - x13,3x9,8 см.	XIVст.
237	Цеглина	-	1	Пандус Кв.Д-4	4,00 – 4,20 м	Жовта, міцна. Розміри 23,5x11,0x7,2 см.	XIVст.
238	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x13,0x8,5 см.	XIVст.
239	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x13,0x8,8 см.	XIVст.
240	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-4	4,00 – 4,20 м	Міцна. Розміри - x13,0x8,0 см.	XIVст.
241	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x13,0x9,4 см.	XIVст.
242	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x13,2x9,0 см.	XIVст.
243	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x13,5x9,5 см.	XIVст.
244	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x13,2x9,0 см.	XIVст.

1	2	3	4	5	6	7	8
245	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x12,3x8,5 см.	XIVст.
246	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x13,2x9,8 см.	XIVст.
247	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x13,0x8,0 см.	XIVст.
248	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x12,6x9,5 см.	XIVст.
249	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x13,5x9,0 см.	XIVст.
250	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x13,0x8,8 см.	XIVст.
251	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x13,0x8,0 см.	XIVст.
251	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x12,8x9,8 см.	XIVст.
252	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x13,6x9,5 см.	XIVст.
253	Фрагмент цегли	-	1	Пандус Кв.Д-4	4,00 – 4,20 м	Розміри - x12,7x9,0 см.	XIVст.
254	Фрагмент клепа- ної бронзової єм- ності	197	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,00 м	Нижче пан- дуса. Розмір 4,00x4,5 см.	XIVст.
255	Фрагмент дна з клеймом	198	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,00 м	Нижче пан- дуса. Розмір 17,5x14,5 см.	XIVст.
256	Металевий пред- мет	199	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,00 м	Нижче пан- дуса. Розмір 6,00x5,5 см.	XIVст.
257	Фрагмент шлаку	200	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,00 м	Нижче пан- дуса. Розмір 6,00x7,00 см.	XIVст.
258	Фрагмент кераміч- ної плитки	201	1	Культурний шар. Кв. В - 4	4,00 м	Нижче пан- дуса. Розмір 8,00x6,00 см.	XIVст.
259	Фрагмент дна	202	1	Культурний шар. Кв. Б - 4	3,80 м	Вище пандуса.	XIVст.
260	Металевий пред- мет	203	1	Культурний шар. Кв. В - 4	4,00 м	Нижче панду- са. Розмір 5,5 см.	XIVст.
261	Свинцева плomba	204	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,00 м	Нижче пан- дуса. Розмір 2,2x1,9 см.	XIVст.

1	2	3	4	5	6	7	8
262	Цвях зігнутий	205	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,00 м	Нижче пандуса. Розмір 8,00 см.	XIVст.
263	Фрагмент кашинної кераміки	206	1	Культурний шар. Кв. В - 4	4,00 м	Нижче пандуса. Розмір 2,05x2,00 см.	XIVст.
264	Фрагмент кераміки	207	1	Культурний шар. Кв. В - 4	4,00 м	Нижче пандуса.	XIVст.
265	Фрагмент кераміки	208	1	Культурний шар. Кв. В - 4	4,00 м	Нижче пандуса.	XIII ст.
266	Кістяна втулка	209	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,00 м	Нижче пандуса. Довжина 4,8см.	XIVст.
267	Фрагмент керамічної плитки	210	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,00 м	Нижче пандуса. Розмір 11,5x6,00 см.	XIVст.
268	Фрагмент кераміки	211	1	Культурний шар. Кв. В - 4	4,00 м	Нижче пандуса.	XIVст.
269	Фрагмент кераміки	212	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,00 м	Нижче пандуса.	XIII ст.
270	Фрагмент кераміки	213	1	Культурний шар. Кв. В - 4	4,00 м	Нижче пандуса.	XIVст.
271	Цеглина	-	1	Піч	4,00 - 4,40 м	Розміри 27,0x13,8x9,0 см.	XIVст.
272	Фрагмент цегли	-	1	Піч	4,00 - 4,40 м	Розміри - x13,0x8,0 см.	XIVст.
273	Фрагмент цегли	-	1	Піч	4,00 - 4,40 м	Світлосіра. Розміри - x13,0x8,0	XIVст.
274	Фрагмент цегли	-	1	Піч	4,00 - 4,40 м	Розміри - x13,0x8,0	XIVст.
275	Фрагмент цегли	-	1	Піч	4,00 - 4,40 м	Світлосіра. Розміри - x12,8x8,0 см.	XIVст.
276	Цеглина	-	1	Піч	4,00 - 4,40 м	Світлосіра. Розміри 25,0x12,5x8,6 см.	XIVст.
277	Цеглина	-	1	Піч	4,00 - 4,40 м	Розміри 27,0x13,4x9,4 см.	XIVст.
278	Фрагмент цегли	-	1	Піч	4,00 - 4,40 м	Розміри - x13,5x8,5 см.	XIVст.
279	Цеглина	-	1	Піч	4,00 - 4,40 м	Розміри 27,0x13,0x9,0 см.	XIVст.

1	2	3	4	5	6	7	8
280	Фрагмент цегли	-	1	Піч	4,00 – 4,40 м	Розміри - x13,0x9,0 см.	XIVст.
281	Фрагмент цегли	-	1	Піч	4,00 – 4,40 м	Розміри - 13,4x9,0 см.	XIVст.
282	Фрагмент цегли	-	1	Піч	4,00 – 4,40 м	Розміри - x13,0x9,0 см.	XIVст.
283	Фрагмент цегли	-	1	Піч	4,00 – 4,40 м	Обсипана. Розміри - x – x - см.	XIVст.
284	Фрагмент цегли	-	1	Піч	4,00 – 4,40 м	Розміри - x13,0x9,0 см.	XIVст.
285	Фрагмент цегли	-	1	Піч	4,00 – 4,40 м	Розміри - x – x9,3 см.	XIVст.
286	Фрагмент цегли	-	1	Піч	4,00 – 4,40 м	Розміри - x13,2x – см.	XIVст.
287	Цеглина	-	1	Піч	4,00 – 4,40 м	Розміри 27,0x13,2x8,0 см.	XIVст.
288	Фрагмент верхньої частини амфори	214	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,20 м	Нижче пандуса.	XIVст.
289	Кістка оброблена	215	1	Культурний шар. Кв. В - 4	4,20 м	Нижче пандуса. Розмір 11,00x10,00 см.	XIVст.
290	Свинцевий зливоч	216	1	Культурний шар. Кв. В - 4	4,20 м	Нижче пандуса. Розмір 3,8x3,4 см.	XIVст.
291	Фрагмент покришки з двома отворами	217	1	Культурний шар. Кв. В - 5	4,20 м	Нижче пандуса. Розмір 6,5 см.	XIVст.
292	Гральна фішка	218	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,20 м	Нижче пандуса. Розмір 2,7x2,7 см.	XIVст.
293	Вапнякова плита	219	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,00 – 4,40 м	Нижче пандуса. Розмір 87,0x66,0x14,5 см.	XIVст.
294	Цеглина	-	1	Стіна №1. Кв.В-4	3,30 м	Розміри - x13,4x8,5 см.	XIVст.
295	Цеглина	-	1	Стіна №1. Кв.В-4	3,30 м	Розміри - x13,0x8,8 см.	XIVст.
296	Цеглина	-	1	Стіна №1. Кв.В-4	3,30 м	Розміри - x13,4x9,0 см.	XIVст.
297	Цеглина	-	1	Стіна №1. Кв.В-4	3,30 м	Світлосіра, міцна. Розміри - x12,5x8,5 см.	XIVст.

298	Цеглина	-	1	Стіна Кв.Г-4	№1.	3,30 м	Розміри - x12,8x8,8 см.	XIVст.
299	Цеглина	-	1	Стіна Кв.Г-4	№1.	3,30 м	Розміри - x13,2x9,0 см.	XIVст.
300	Цеглина	-	1	Стіна Кв.Г-4	№1.	3,30 м	Розміри - x13,0x9,5 см.	XIVст.
301	Цеглина	-	1	Стіна Кв.Г-4	№1.	3,30 м	Розміри - x13,0x8,0 см.	XIVст.
302	Цеглина	-	1	Стіна Кв.Г-4	№1.	3,30 м	Розміри - x - x8,6 см.	XIVст.

**КОЛЕКЦІЙНИЙ ОПИС №1
знахідок Володимир-Волинської рятівної
археологічної експедиції 2011 року**

№ п/п	Назва артефакту	Роз-коп №	Об'єкт	Гли-бина, м	Примітки	Дату-вання
1	2	3	4	5	6	7
1	Фрагмент дроту	1	Культурний шар Кв. Б - 6	3,80 м	В одному місці. Розмір: 10,05x4,00 см.	
2	Гребінець пласт-масовий	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	В одному місці. Розмір: 12,05 см.	
3	Лінза	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	В одному місці. Розмір: 4,00x4,00 см.	
4	Лінза	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	В одному місці. Розмір: 3,08x3,08 см.	
5	Кришка металева	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	В одному місці. Розмір: 3,07x3,07 см.	
6	Монета білого ко-льору «Один пол-тинник» 1924 р.	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаман-ця? Розмір: 2,07x2,07 см.	1924 р.
7	Монета (польсь-ка), номінал ?	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаман-ця? Розмір: 2,07x2,07 см.	
8	Монета «5 Groszy»	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаман-ця? Розмір: 2,00x2,00 см.	
9	Монета номінал ?	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаман-ця? Розмір: 2,00x2,00 см.	

1	2	3	4	5	6	7
10	Монета «20 коп.» 1937 р.	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір: 2,00x2,00 см.	1937 р.
11	Монета «20 коп.» 1935 р.	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір: 2,01x2,01 см.	1935 р.
12	Монета «20 коп.» 1940 р.	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір: 2,01x2,01 см.	1940 р.
13.	Монета «20 коп.»	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір: 2,01x2,01 см.	
14	Монета «15 коп.» 1935 р.	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір: 2,00x2,00 см.	1935 р.
15	Монета «15 коп.» 1940 р.	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір 2,00x2,00 см.	1940 р.
16	Монета «10 коп.» 1940 р.	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір: 1,07x1,07 см.	1940 р.
17	Гудзик	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір: 1,00x1,00 см.	
18	Гудзик	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір: 1,00x1,00 см.	
19	Фрагмент тканини	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Вміст гаманця? Розмір: 2,05x2,00 см	
20	Гострий наконечник	1	Культурний шар Кв. А - 6	4,00 м	Розмір: 28,05 см.	
21	Гільза	1	Культурний шар Кв. Б - 7	4,00 м	Розмір: 0,09x1,08 см.	
22	Гільза	1	Культурний шар Кв. Б - 7	4,00 м	Розмір: 0,09x1,08 см.	
23	Гудзик	1	Культурний шар Кв. Г - 9	3,80 м	Розмір: 1,06x1,06 см.	
24	Пряжка	1	Культурний шар Кв. Б - 7	4,00 м	Розмір: 7,05x7,05 см.	
25	Патрон	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,40 м	Розмір: 1,02x6,09 см.	
26	Кістка з вмістом свинцю	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,40 м	Розмір: 3,00x3,00 см.	
27	Металевий фрагмент	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,40 м	Розмір: 40,7x3,00 см.	

1	2	3	4	5	6	7
28	Металевий фрагмент	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,40 м	Розмір: 5,00x4,00 см.	
29	Металевий фрагмент	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,40 м	Розмір: 6,04x6,00 см.	
30	Сплюснута чарка білого кольору	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,40 м	Розмір: 3,07x3,00 см.	
31	Монета номінал?	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,40 м	Розмір: 1,05x1,05 см.	
32	Монета «15 коп.» 1939 р.	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,40 м	Розмір: 2,00x2,00 см.	
33	Цвях	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,60 м	Розмір: 7,00 см.	
34	Гільза	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,60 м	Розмір: 1,01x5,06 см.	
35	Гільза	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,60 м	Розмір: 1,03x5,00см.	
36	Гільза	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,60 м	Розмір: 1,01x5,06 см.	
37	Гільза	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,60 м	Розмір: 0,09x2,04 см.	
38	Гільза	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,60 м	Розмір: 0,09x2,04 см.	
39	Гільза	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,60 м	Розмір: 0,09x2,04 см.	
40	Куля	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,60 м	Розмір: 1,02 см.	
41	Металевий предмет	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,60 м	Розмір: 4,05x4,05 см.	
42	Деталь механізму	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,80 м	Розмір: 3,04x3,04 см.	
43	Гудзик	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,80 м	Біля кістяка. Розмір: 1,01x1,01см.	
44	Гудзик	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,80 м	Біля кістяка. Розмір: 1,0x1,01 см.	
45	Наконечник стріли	2	Культурний шар Кв. Б - 6	3,60 м	Розмір: 7,01 см.	
46	Металевий предмет	2	Культурний шар Кв. Б - 6	3,60 м	Розмір: 8,05x9,00 см.	
47	Частина від жетона	2	Культурний шар Кв. Б - 6	3,60 м	Розмір: 2,05x2,05 см.	
48	Частина жетона «POLIWA PANST-WOWA» № 1099	2	Культурний шар Кв. Б - 6	3,60 м	Розмір: 4,05x4,05 см.	
49	Фрагмент кераміки	2	Культурний шар Кв. В - 6	3,60 м	Розмір: 3,05x5,03 см.	
50	Гудзик	2	Культурний шар Кв. А - 8	3,20 м	Розмір: 2,02x2,02 см.	
51	Гудзик	2	Культурний шар Кв. А - 8	3,20 м	Розмір: 2,00x2,00 см.	
52	Наконечник стріли	2	Культурний шар Кв. В - 6	3,60м	Розмір: 6,08	

1	2	3	4	5	6	7
53	Тарілка надбита (глиняна) з надписом: «Товариства ПС Кузнецова»	2	Культурний шар Кв. Б - 6	3,80 м	В одному місці. Розмір: 15,05x15,05 см.	
54	Фрагмент тарілки	2	Культурний шар Кв. Б - 6	3,80 м	В одному місці. Розмір: 8,00 см.	
55	Виделка металева	2	Культурний шар Кв. Б - 7	3,80 м	Розмір: 14,07 см.	
56	Металевий предмет з надписом: «WIEK»	2	Культурний шар Кв. Б - 6	3,60 м	Розмір: 2,03x2,03 см.	
57	Гудзик	2	Культурний шар Кв. Б - 6	3,80 м	Розмір: 1,04x1,04 см.	
58	Пляшка скляна з написом «KLAWE WARCZAWA»	2	Культурний шар Кв. Б - 7	3,80 м	В одному місці. Розмір: 8,00 см.	
59	Пляшка скляна	2	Культурний шар Кв. Б - 7	3,80 м	В одному місці. Розмір: 9,00 см.	
60	Перстень. Жовтого металу	2	Культурний шар Кв. А - 7	3,80 м	В одному місці. Розмір: 1,07x1,07 см.	
61	Монета жовтого кольору «10 рублей 1899 г.»	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 20,3x2,03 см.	1899 р.
62	Монета жовтого кольору «10 рублей 1899 г.»	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 20,3x2,03 см.	1899 р.
63	Монета жовтого кольору «10 рублей 1899 г.»	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 20,3x2,03 см.	1899 р.
64	Монета жовтого кольору «10 рублей 1900 г.»	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 20,3x2,03 см.	1900 р.
65	Монета жовтого кольору «10 рублей 1901 г.»	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 20,3x2,03 см.	1901 р.
66	Монета жовтого кольору «10 рублей 1897 г.»	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 20,3x2,03 см.	1897 р.
67	Монета жовтого кольору «5 рублей 1897 г.»	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 1,08x1,08 см.	1897 р.
68	Монета жовтого кольору «5 рублей 1897 г.»	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 1,08x1,08 см.	1897 р.
69	Монета жовтого кольору «5 рублей 1897 г.»	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 1,08x1,08 см.	1897 р.
70	Монета жовтого кольору «5 рублей 1898 г.»	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 1,08x1,08 см.	1898 р.

1	2	3	4	5	6	7
71	Монета жовтого кольору «5 рублей 1898 г.»	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 1,08x1,08 см.	1898 р.
72	Монета жовтого кольору «10 рублей 1902 г.»	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 105. Розмір: 1,08x1,08 см.	1902 р.
73	Фрагмент тканини	1	Культурний шар Кв. Б - 6	3,80 м	Кістяк № 30.	
74	Фрагмент тканини	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Кістяк № 91	
75	Фрагмент тканини	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Кістяк № 74	
76	Фрагмент тканини	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Кістяк № 105	
77	Гільза	1	Культурний шар Кв. Б - 7	4,00 м	Біля голови № 101. Розмір 1,08 см.	
78	Куля	1	Культурний шар Кв. Б - 7	4,00 м	В грудній клітці кістяка № 101. Розмір: 1,06 см.	
79	Куля	1	Культурний шар Кв. Б - 7	4,00 м	В грудній клітці кістяка № 101. Розмір: 1,06 см.	
80	Куля	1	Культурний шар Кв. Б - 7	4,00 м	В грудній клітці кістяка № 101. Розмір: 1,06 см.	
81	Гільза	1	Культурний шар Кв. В - 7	4,00 м	Біля голови № 71. Розмір: 1,08 см.	
82	Гільза	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Біля лівої руки № 108. Розмір: 1,08 см.	
83	Куля	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Між ребром № 108. Розмір: 1,02 см.	
84	Куля	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Між ребром № 96. Розмір: 1,06 см.	
85	Гільза	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Під лівою ногою № 96. Розмір: 1,08 см.	
86	Гільза	1	Культурний шар Кв. Б - 7	4,00 м	Під коліном правої ноги № 101. Розмір: 1,08 см.	
87	Куля	1	Культурний шар Кв. А - 6	4,00 м	Між ребром № 136. Розмір: 1,06 см.	
88	Надбита склянка ампула	1	Культурний шар Кв. А - 6	4,00 м	Біля голови № 136. Розмір: 3,00 см.	

1	2	3	4	5	6	7
89	Гільза	1	Культурний шар Кв. А - 6	4,00 м	Біля лівої руки № 120. Розмір: 1,08 см.	
90	Гільза	1	Культурний шар Кв. А - 6	4,00 м	Біля голови № 120. Розмір: 2,04 см.	
91	Куля	1	Культурний шар Кв. В - 7	4,00 м	Між ребром № 59. Розмір: 1,06	
92	Лінза в металевій оправі	1	Культурний шар Кв. А - 7	4,00 м	Біля № 118. Розмір: 5,00x3,04 см.	
93	Металева коробка з написом «DO ODKAZANIA»	1	Культурний шар Кв. Б - 7	4,00 м	Біля кістяка № 100. Розмір: 7,00x7,00 см.	
94	Гудзик з ниток	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	На грудях кістяка № 104. Розмір: 2,02x2,02 см.	
95	Гудзик з ниток	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	На грудях кістяка № 104. Розмір: 2,02x2,02 см.	
96	Гудзик з ниток	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	На грудях кістяка № 104. Розмір: 2,02x2,02 см.	
97	Свинцева пломба з написом: «ПОЧТ. ТЕЛ.КОНТОРА-КОВЕЛЬСКАЯ»	1	Культурний шар Кв. Б - 6	4,00 м	Біля кістяка № 104. Розмір: 2,02x2,02 см.	
98	Свинцева пломба з надписом: «ПОЧТ.ТЕЛ.КОНТОРА-КОВЕЛЬСКАЯ»	1	Культурний шар Кв. В - 7	4,00 м	Біля кістяка № 59. Розмір: 2,00x2,00 см.	
99	Свинцева пломба з надписом: «ПОЧТ.ТЕЛ.КОНТОРА-КОВЕЛЬСКАЯ»	1	Культурний шар Кв. В - 7	4,00 м	Біля кістяка № 59. Розмір: 2,00x2,00 см.	
100	Свинцева пломба з надписом: «ПОЧТ.ТЕЛ.КОНТОРА-КОВЕЛЬСКАЯ»	1	Культурний шар Кв. В - 7	4,00 м	Біля кістяка № 59. Розмір: 2,00x2,00 см.	
101	Гудзик	1	Культурний шар Кв. В - 6	4,00 м	Біля кістяка № 58. Розмір: 1,06x1,06 см.	
102	Гудзик	1	Культурний шар Кв. В - 6	4,00 м	Біля кістяка № 58. Розмір: 1,06x1,06 см.	
103	Фрагмент кераміки	1	Культурний шар Кв. В - 6	4,00 м	Розмір: 5,00x3,00 см.	

1	2	3	4	5	6	7
104	Металевий предмет	1	Культурний шар Кв. В - 7	4,00 м	Розмір: 2,03 см.	
105	Патрон з тканиною	2	Культурний шар Кв. В - 6	3,80 м	Біля лівого плеча № 283.	
106	Бритва для безпечного гоління	2	Культурний шар Кв. В - 6	3,80 м	Біля лівого плеча № 283. Розмір: 4,05x4,05 см.	
107	Фото в склі	2	Культурний шар. Кв. В - 6	3,80 м	Біля лівого плеча кістяка № 283. Розмір: 4,00x6,00 см.	
108	Металевий предмет	2	Культурний шар. Кв. В - 7	3,80 м	Між ребрами № 276. Розмір: 2,02 см.	
109	Куля	2	Культурний шар. Кв. Б - 6	3,80 м	В спинному хребці № 216. Розмір: 1,06 см.	
110	Гільза	2	Культурний шар. Кв. А - 7	4,00 м	Біля голови № 180. Розмір: 1,08 см.	
111	Куля	2	Культурний шар. Кв. Б - 7	3,80 м	Біля голови № 234. Розмір: 1,06 см.	
112	Куля	2	Культурний шар. Кв. В - 6	3,80 м	В голові № 261. Розмір: 1,00 см.	
113	Гільза	2	Культурний шар. Кв. Г - 6	3,80 м	Біля таза № 308. Розмір: 1,08 см.	
114	Куля	2	Культурний шар. Кв. Г - 6	3,60 м	Між ребрами № 295. Розмір: 1,06 см.	
115	Гільза	2	Культурний шар. Кв. А - 6	4,00 м	Біля голови № 174. Розмір: 1,08 см.	
116	Гільза	2	Культурний шар. Кв. Г - 7	4,00 м	Біля ноги № 287. розмір: 1,08 см.	
117	Гільза	2	Культурний шар. Кв. Г - 6	3,80 м	На хребті. Розмір: 5,00 см.	
118	Фрагмент металевого ланцюжка	2	Культурний шар. Кв. Г - 7	3,80 м	Біля № 303. Розмір: 19,00 см.	
119	Пляшка скляна	2	Культурний шар. Кв. В - 7	3,80 м	Біля № 277. Розмір: 12,05 см.	
120	Металевий предмет	2	Культурний шар. Кв. В - 7	3,80 м	Біля ніг № 278. Розмір: 6,00 см.	
121	Металевий предмет складної форми	2	Культурний шар. Кв. В - 6	3,80 м	Біля лівої руки № 265. Розмір: 9,00x7,05 см.	
122	Запонка до сорочки	2	Культурний шар. Кв. Г - 7	3,80 м	Розмір: 1,06x1,06 см.	

1	2	3	4	5	6	7
123	Металевий предмет	2	Культурний шар. Кв. Г - 7	4,00 м	Біля лівої ноги № 285. Розмір: 4,00 см.	
124	Металевий предмет	2	Культурний шар. Кв. В - 7	4,00 м	Під лівою ногою № 277. Розмір: 3,05 см.	
125	Зубна щітка, пластмасова	2	Культурний шар. Кв. В - 7	3,80 м	Біля № 278. Розмір: 14 см.	
126	Зубна щітка, пластмасова	2	Культурний шар. Кв. Г - 7	3,80 м	Розмір: 13,05 см.	
127	Жіночий гребінець, пластмасовий	2	Культурний шар. Кв. В - 7	3,80 м	На голові № 286. Розмір 10 см.	
128	Шпилька для волосся	2	Культурний шар. Кв. В - 7	3,80 м	Біля тазу № 260. Розмір 8 см.	
129	Виделка зігнута	2	Культурний шар. Кв. А - 8	3,80 м	Біля тазу № 260. Розмір 8,00x8,00 см.	
130	Шпилька до волосся	2	Культурний шар. Кв. А - 7	3,80 м	На голові № 139. Розмір 7 см.	
131	Металевий предмет	2	Культурний шар. Кв. Г - 7	4,00 м	Біля лівої ноги № 284. Розмір 10 см.	
132	Металевий предмет	2	Культурний шар. Кв. Г - 7	4,00 м	На грудях № 285. Розмір 3,00x2,05 см.	
133	Металевий предмет з написами: «FIRST AID PACKET»	2	Культурний шар. Кв. В - 7	3,80 м	Розмір 10,05 см.	
134	Металевий предмет з написом: «...RING»	2	Культурний шар. Кв. Г - 7	3,80 м	Розмір 5,00x4,00 см.	
135	Гудзик	2	Культурний шар. Кв. В - 7	3,80 м	Біля № 264. Розмір 1,05x1,05 см.	
136	Фрагменти взуття	2	Культурний шар. Кв. Г - 6	3,80 м	На ногах № 294.	
137	Фрагменти взуття	2	Культурний шар. Кв. В - 7	3,80 м	На нозі № 289.	
138	Рештки гвинтівки	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,80 м	В спинному хребці № 244. Розмір 93,00 см.	
139	Куля	2	Культурний шар. Кв. Б - 6	4,00 м	В спинному хребці № 244. Розмір 1,06 см.	
140	Фрагмент ремня	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,80 м	На поясі № 160.	
141	Частина запонки білого металу «КМ»	2	Культурний шар. Шурф № 1	1,40		

1	2	3	4	5	6	7
142	Частина запонки білого металу з гравіюванням «29 VIII 39 Г»	2		1,40		
143	Частина прикраси кульової форми, огранена зі штучного матеріалу	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,60 м	Біля голови № 160. Розмір 1,05x1,05 см.	
144	Частина прикраси...	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,60 м	Біля голови № 160. Розмір 1,00x1,00 см.	
145	Частина прикраси...	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,60 м	Біля голови № 160. Розмір 1,00x1,00 см.	
146	Частина прикраси...	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,60 м	Біля голови № 160. Розмір 0,05x0,05 см.	
147	Перстень білого металу	1	Культурний шар. Кв. Б - 6	4,00 м	Біля № 96. Розмір 2,00x2,00 см.	
148	Фрагменти складного ножа	2	Культурний шар. Кв. Г - 6	3,80 м	На поясі № 294. Розмір 9,00 см.	
149	Гудзик	2	Культурний шар. Кв. Г - 6	3,80 м	На поясі № 294 (в одному місці). Розмір 1,07x1,07 см.	
150	Гудзик	2	Культурний шар. Кв. Г - 6	3,80 м	На поясі № 294 (в одному місці). Розмір 1,07x1,07 см.	
151	Гудзик	2	Культурний шар. Кв. Г - 6	3,80 м	На поясі № 294 (в одному місці). Розмір 1,07x1,07 см.	
152	Гудзик	2	Культурний шар. Кв. Г - 6	3,80 м	На поясі № 294 (в одному місці). Розмір 1,07x1,07 см.	
153	Жіноча сережка з каменем по центру	2	Культурний шар. Кв. Б - 6	4,00 м	Біля ніг № 294. Розмір 1,04x1,04 см.	
154	Фрагмент від сережки	2	Культурний шар. Кв. Б - 6	4,00 м	Біля ніг № 294. Розмір 1,07 см.	
155	Металевий предмет	2	Культурний шар. Кв. Г - 7	3,80 м	Розмір 6,02 см.	
156	Пряжка	2	Культурний шар. Кв. Г - 6	3,80 м	Під тазом № 296. Розмір 5,05x5,05 см.	
157	Гребінець пластмасовий	2	Культурний шар. Кв. А - 7	4,00 м	На голові № 185. Розмір 7,07 см.	

1	2	3	4	5	6	7
158	Гребінець пласт-масовий	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,80 м	На голові № 326. Розмір 7,00 см.	
159	Металевий предмет	2	Культурний шар. Кв. В - 6	4,00 м	На голові № 326. Розмір 7,05 см.	
160	Монета «2 Grosze 1938»	2	Культурний шар. Кв. Б - 7	4,00 м	На голові № 326. Розмір 1,07x1,07 см.	1938
161	Куля	2	Культурний шар. Кв. А - 7	4,00 м	На голові № 326. Розмір 1,07 см.	
162	Фрагмент виробу із шкіри	1	Культурний шар. Кв. Б - 6	4,00 м	Біля голови № 95. Розмір 7,03 см.	
163	Гребінець пласт-масовий	1	Культурний шар. Кв. Б - 6	4,00 м	На голові № 92. Розмір 11 см.	
164	Гребінець пласт-масовий	1	Культурний шар. Кв. Б - 7	4,00 м	На голові № 55. Розмір 9 см.	
165	Лінза	1	Культурний шар. Кв. В - 6	4,00 м	Біля ніг № 33. Розмір 4,00x4,00 см.	
166	Монета номінал ?	1	Культурний шар. Кв. В - 6	4,00 м	Розмір 2,02x2,02 см.	
167	Монета	1	Культурний шар. Кв. В - 6	4,00 м	Розмір 1,06x1,06 см.	
168	Фрагмент тканини	1	Культурний шар. Кв. В - 7	4,00 м	Біля правої ноги кістяка № 66.	
169	Монета номінал ?	1	Культурний шар. Кв. В - 7	4,00 м	Біля правої ноги кістяка № 66. Розмір 1,07x1,07 см.	
170	Монета «10 коп.»	1	Культурний шар. Кв. В - 7	4,00 м	Біля правої ноги кістяка № 66. Розмір 1,07x1,07 см.	
171	Монета «15 коп. 1940»	1	Культурний шар. Кв. В - 7	4,00 м	Біля правої ноги кістяка № 66. Розмір 2,00x2,00 см.	1940
172	Монета «20 коп.»	1	Культурний шар. Кв. В - 7	4,00 м	Біля правої ноги кістяка № 66. Розмір 2,02x2,02см.	
173	Монета «20 коп. 1939»	1	Культурний шар. Кв. В - 7	4,00 м	Біля правої ноги кістяка № 66. Розмір 2,02x2,02см.	1939
174	Шпилька для волосся	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,80 м	На голові № 177. Розмір 8,05 см.	

1	2	3	4	5	6	7
175	Гребінець	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,80 м	На голові № 177. Розмір 9,00 см.	
176	Прикраса для волосся	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,80 м	На голові кістяка № 170. Розмір 7,00 см.	
177	Гребінець	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,80 м	На голові кістяка № 170. Розмір 8,00 см.	
178	Гребінець	2	Культурний шар. Кв. А - 6	3,80 м	На голові кістяка № 170. Розмір 9,05 см.	
179	Гребінець	2	Культурний шар. Кв. А - 6	4,00 м	Біля ніг № 170. Розмір 8,00 см.	
180	Гребінець	2	Культурний шар. Кв. А - 7	3,80 м	Біля голови № 139. Розмір 10,05 см.	
181	Шпилька для волосся	2	Культурний шар. Кв. А - 7	3,80 м	Біля голови № 139. Розмір 8,00 см.	
182	Сокира	2	Культурний шар. Кв. А - 6	4,10 м	В нерушеному шарі. Розмір 1705x13,05 см.	
183	Фрагмент взуття	1	Культурний шар. Кв. В - 6	4,00 м	Біля ніг № 39.	
184	Фрагмент взуття	1	Культурний шар. Кв. В - 6	4,00 м	Біля ніг № 36.	
185	Фрагмент взуття	1	Культурний шар. Кв. В - 6	4,00 м	Біля ніг № 36.	
186	Металевий предмет	1	Культурний шар. Кв. А - 7	4,00 м	Біля ніг № 108. Розмір 6,00x6,00 см.	
187	Гудзик	1	Культурний шар. Шурф № 6	1,80 м	Розмір 1,05x1,05 см.	
188	Рештки погона	1	Культурний шар. Шурф № 6	1,80 м		
189	Рештки погона	1	Культурний шар. Шурф № 6	1,80 м		
190	Металева чашка	1	Культурний шар. Шурф № 6	1,80 м	Розмір 9,05x11,00 см.	
191	Пряжка від військової шапки	1	Культурний шар. Шурф № 6	1,80 м	Розмір 4,5x3,2 см.	
192	Фрагмент кераміки	1	Культурний шар. Кв. В - 4	3,80 м	Вище пандуса.	XIVст.
193	Скарб бронзової сировини	1	Культурний шар. Кв. А - 5	3,60 м	Нижче пандуса Табл. 11	XIVст.
194	Металевий предмет	1	Культурний шар. Кв. В - 4	3,80 м	Вище пандуса. Довжина 19,5 см.	XIVст.

1	2	3	4	5	6	7
195	Ніж	1	Культурний шар. Кв. В - 4	3,80 м	Вище пандуса. Довжина 20,00 см.	XIVст.
196	Черенковий нако- нечник арбалетної стріли	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	3,80 м	Вище пандуса. Довжина 12,00 см. Табл. 9,1	XIVст.
197	Фрагмент клепаної бронзової ємності	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,00 м	Нижче пан- дуса. Розмір 4,00x4,5 см. Табл. 12	XIVст.
198	Фрагмент дна з клеймом	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,00 м	Нижче пан- дуса. Розмір 17,5x14,5 см. Табл. 8	XIVст.
199	Металевий пред- мет	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,00 м	Нижче пан- дуса. Розмір 6,00x5,5 см.	XIVст.
200	Фрагмент шлаку	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,00 м	Нижче пан- дуса. Розмір 6,00x7,00 см.	XIVст.
201	Фрагмент керамічної плитки	1	Культурний шар. Кв. В - 4	4,00 м	Нижче пан- дуса. Розмір 8,00x6,00 см.	XIVст.
202	Фрагмент дна	1	Культурний шар. Кв. Б - 4	3,80 м	Вище пандуса.	XIVст.
203	Металевий пред- мет	1	Культурний шар. Кв. В - 4	4,00 м	Нижче панду- са. Розмір 5,5 см.	XIVст.
204	Свинцева пломба	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,00 м	Нижче пан- дуса. Розмір 2,2x1,9 см. Табл. 10,2	XIVст.
205	Цвях зігнутий	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,00 м	Нижче панду- са. Розмір 8,00 см.	XIVст.
206	Фрагмент кашинної кераміки	1	Культурний шар. Кв. В - 4	4,00 м	Нижче пан- дуса. Розмір 2,5x2,00 см. Табл. 9,4	XIVст.
207	Фрагмент кераміки	1	Культурний шар. Кв. В - 4	4,00 м	Нижче панду- са.	XIVст.
208	Фрагмент кераміки	1	Культурний шар. Кв. В - 4	4,00 м	Нижче панду- са. Табл. 6, 1	XIII ст.
209	Кістяна втулка	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,00 м	.Нижче пан- дуса. Довжина 4,8см. Табл. 10,1	XIVст.
210	Фрагмент керамічної плитки	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,00 м	Нижче пан- дуса. Розмір 11,5x6,00 см. Табл. 9,2	XIVст.

1	2	3	4	5	6	7
211	Фрагмент кераміки	1	Культурний шар. Кв. В - 4	4,00 м	Нижче пандуса.	XIVст.
212	Фрагмент кераміки	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,00 м	Нижче пандуса.	XIII ст.
213	Фрагмент кераміки	1	Культурний шар. Кв. В - 4	4,00 м	Нижче пандуса. Табл. 6, 3	XIVст.
214	Фрагмент верхньої частини амфори	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,20 м	Нижче пандуса. Табл. 7	XIVст.
215	Кістка оброблена	1	Культурний шар. Кв. В - 4	4,20 м	Нижче пандуса. Розмір 11,00x10,00 см.	XIVст.
216	Свинцевий зливоч	1	Культурний шар. Кв. В - 4	4,20 м	Нижче пандуса. Розмір 3,8x3,4 см. Табл. 9,3	XIVст.
217	Фрагмент покришки з двома отворами	1	Культурний шар. Кв. В - 5	4,20 м	Нижче пандуса. Розмір 6,5 см. Табл. 6, 2	XIVст.
218	Гральна фішка	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,20	Нижче пандуса. Розмір 2,7x2,7 см. Табл. 13	XIVст.
219	Вапнякова плита	1	Культурний шар. Кв. Г - 4	4,00 – 4,40м	Нижче пандуса. Розмір 87,0x66,0x14,5 см. Фото 9	XIVст.

Фото 27. Ек্সгумаційні дослідження у вересні 2011 р.

Фото 28. Ек্সгумаційні дослідження у вересні 2011 р.

Фото 29. Експедиційні дослідження у вересні 2011 р.

Фото 30. Виявлення золотих монет при жертві.

Фото 31. Виявлення золотих монет при жертві.

Фото 32. Виявлення золотих монет при жертві.

Фото 33. Виявлення золотих монет при жертві.

Фото 34. Виявлення золотих монет при жертві.

Фото 35. Виявлення золотих монет при жертві.

Фото 36. Ексгумаційні дослідження у вересні 2011 р.

Фото 37. Ряди жертв у поховальній траншеї.

Фото 38. Ексгумаційні дослідження у вересні 2011 р.

Фото 39. Ексгумаційні дослідження у вересні 2011 р.

Фото 40. Розкоп №2. Зачистка на рівні виявлених поховань.

Фото 41. Працюють антропологи.

Фото 42. Гвинтівка Мосіна, виявлена у поховальній траншеї.

Фото 43. Гвинтівка Мосіна, виявлена у поховальній траншеї.

Фото 44. Тарілка, виявлена у поховальній траншеї.

Фото 45. Портрет Ридз-Смігло, виявлений при похованих.

Фото 46. Портрет Ридз-Смігло, виявлений при похованих.

Фото 47. Патрони радянського зразка, виявлені при похованих.

Фото 48. Патрони радянського зразка, виявлені при похованих.

Фото 49. Патрони радянського зразка, виявлені при похованих.

Фото 50. Ексгумаційні дослідження у вересні 2011 р.

Фото 51. Ексгумаційні дослідження у вересні 2011 р.

Фото 52. Поховальна яма.

Фото 53. Експедиційні роботи у вересні 2011 р.

Фото 54. Одне із поховань з гребенем.

Фото 55. Поховальна траншея.

Фото 56. Поховальна траншея.

Фото 57. Шурф №1.

Фото 58. Шурф №1.

Фото 59. Людські останки у шурфі № 1.

Фото 60. Шурф № 2 з людськими останками.

Фото 61. Шурф № 3 з людськими останками.

Фото 62. Шурф № 4.

Фото 63. Шурф № 5.

Фото 64. Шурф № 6.

Фото 65. Шурф № 7.

Фото 66. Шурф № 8.

Фото 67. Шурф № 10.

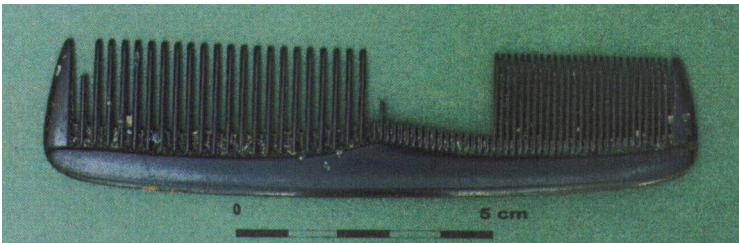

Фото 68. Чоловічий гребінь, виявлений при похованому (КО № 2).

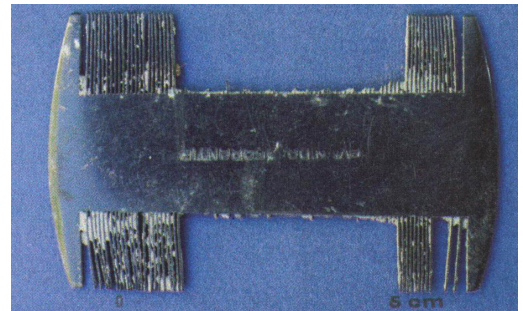

Фото 69. Чоловічий гребінь, виявлений при похованому (КО № 157).

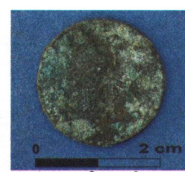
Фото 70. Польський поліцейський жетон.

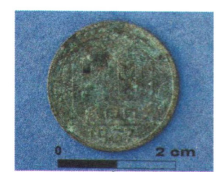
Фото 71. Польський поліцейський жетон. Зворот.

1 Розкоп I монета 6. Опан. металург. 1924. КВА-7, Г-400

2 Розкоп I монета 9. Навіска, ? КВА-7, Г-400

3 Розкоп I монета 10. Монета 20 см 1937. КВА-7, Г-400

4 Розкоп I монета 11. 20 см 1935р. КВА-7, Г-400

5 Розкоп I монета 12. 20 см 1940р. КВА-7, Г-400

6 Розкоп I монета 13. 20 см. КВА-7, Г-400

7 Розкоп I монета 14. 15 см 1935р. КВА-7, Г-400

8 Розкоп I монета 15. 15 см 1940р. КВА-7, Г-400

9 Розкоп I монета 16. 40 см 1940р. КВА-7, Г-400

Фото 72. Монети з розкопу.

Фото 73. Польський військовий гудзик зразка 1928 р., виявлений при похованих (КО №50).

Фото 74. Польський військовий гудзик зразка 1920-х рр., виявлений при похованих..

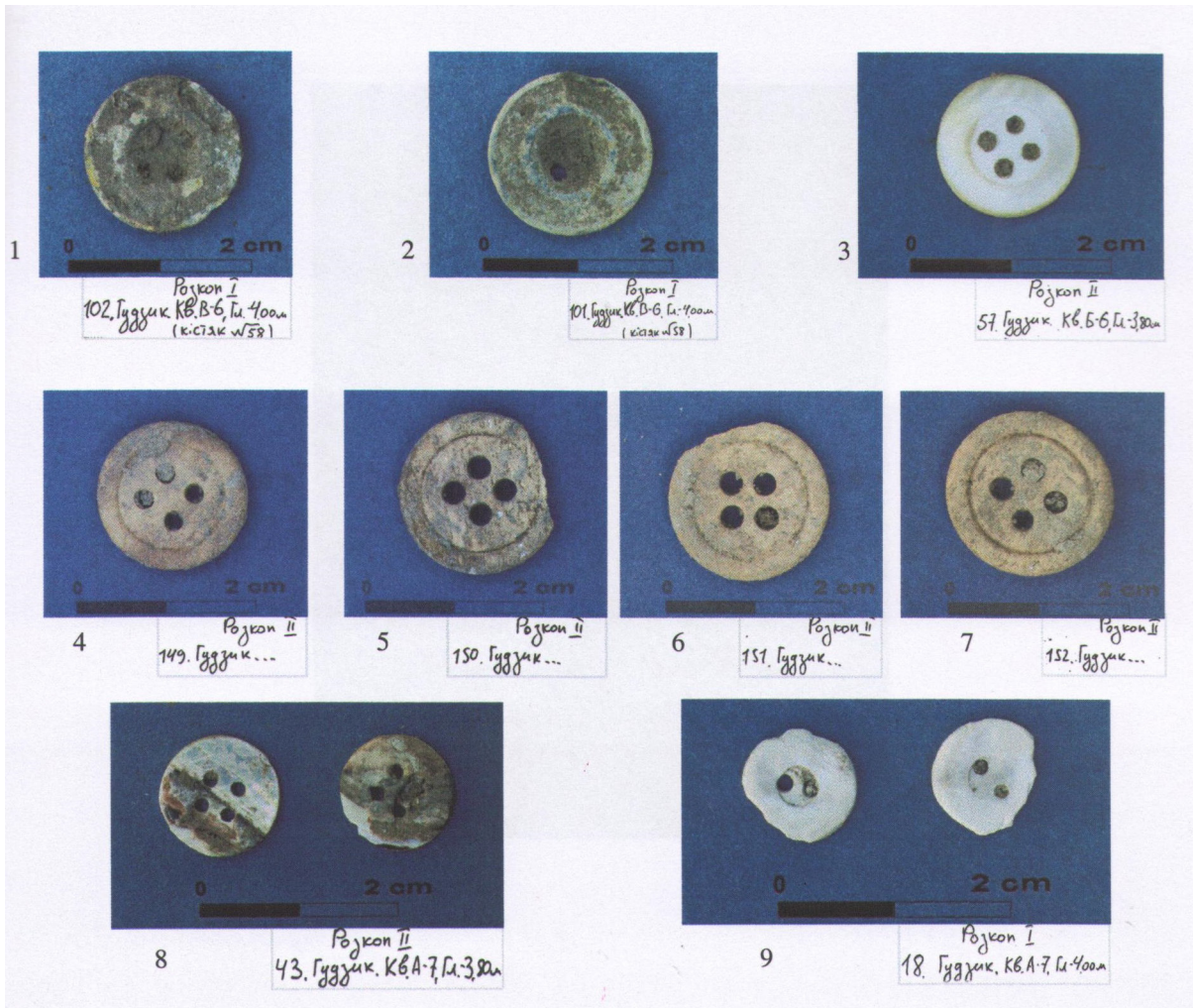
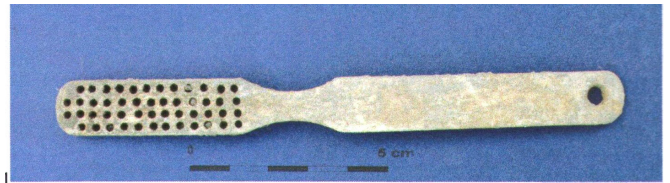

Фото 75. Гудзики, виявлені при похованих.

Фото 76. Польський військовий гудзик.

Розкоп II
Збірка інвентаря
125. підземельні КСВ-76-780
4578

Розкоп II.
Збірка інвентаря
126. підземельні КСВ-76-780
4578

Фото 77. Зубні щітки, виявлені при жертвах.

Фото 78. Польський поліцейський погон, виявлений у шурфі № 6.

Фото 79. Консервація розкопу.

РОЗДІЛ ІІІ.

ДОСЛІДЖЕННЯ 2012 р.

Сергій Панишко,
Олексій Златогорський,
Михайло Вашета

Звіт про результати археологічних досліджень на городищі «Вали» у м. Володимирі-Волинському у 2012 році

Пам'яткоохоронні роботи на території городища «Вали» м. Володимира-Волинського 2012 р. проводилися Володимир-Волинською рятівною археологічною експедицією ДП «Волинські старожитності» ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України під керівництвом кандидата історичних наук, заступника директора з наукової роботи Панишка Сергія відповідно до Договору № 3692-Ф/8/12 від 07 грудня 2012 р. з Фондом розвитку Волинського національного університету імені Лесі Українки. Роботи передбачали проведення рятівних археологічних досліджень, консервацію розкопу та дослідження, консервацію та реконструкцію історичної тканини на давньоруському городищі, замку Казимира Великого та у поховальних ямах жертв тоталітаризму.

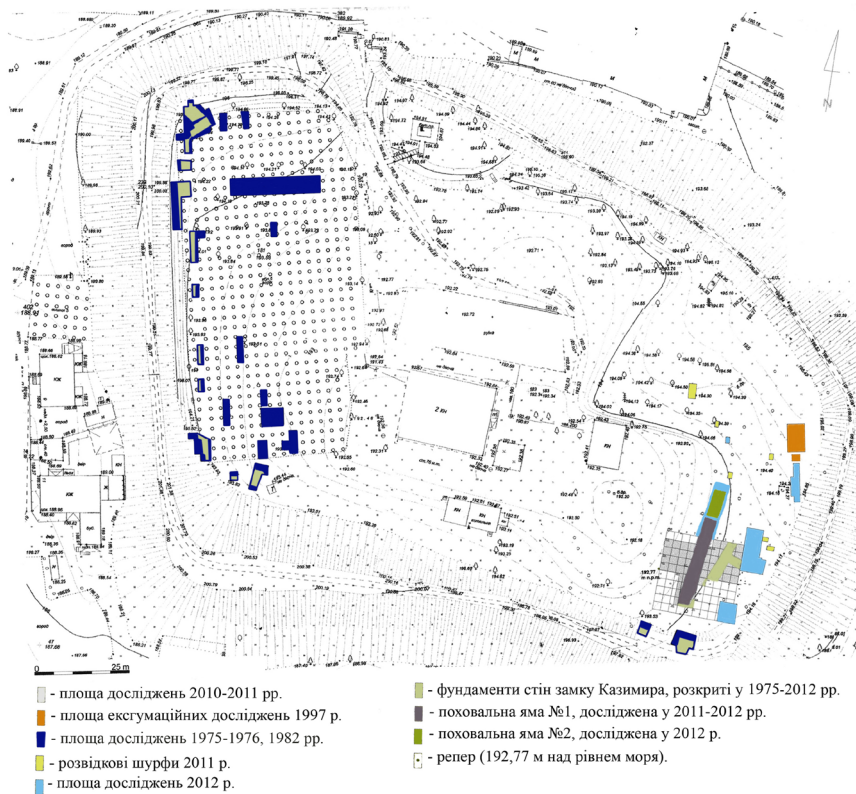
У складі експедиції працювали працівники ДП «Волинські старожитності» (м. Луцьк): директор Златогорський Олексій (керівник ексгумаційних робіт), археологи Вашета Михайло (начальник розкопу) та Баяк Віктор, наукові співробітники Верба Тарас, Дем'янчук Дмитро, Демедюк Сергій, Ліщук Борис, Охріменко Василь, Собуцький Микола, Бардецький Андрій (кресляр), заступник директора з організаційних питань Лук'янчук Інна, лаборанти Чоп'юк Володимир, Казаков Олександр, Затворницький Віталій, Новак Назар, Данилюк Анастасія, Шабловський Сергій, Фурманюк Руслан, Бутенко Михайло, Златогорська Антоніна, Стрільчук Дмитро, Шкоропад Наталія, Філюк Руслана, Демедюк Ірина, Масловський Юрій, Штець Юрій, Юзефович Назар, Балик Олексій, Шишела Михайло, Левчук Іван, Ромашковець Олександр; працівники ДП «Рівненська старовина» (м. Рівне): Войтюк Олексій (реставратор керамічних та залізних виробів), Гольонка Володимир, Ткач Віталій; працівники відділу біоархеології Інституту археології НАН України (м. Київ): кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Козак Олександра, лаборант Долженко Юрій; завідувача реставраційної майстерні Музею археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету ім. В.Каразіна (м. Харків) Крупа Тетяна (реставратор тканини). Також участь у дослідженні першої поховальної траншеї приймали працівники ТзОВ «Спеціалізована установа «Військові меморіали»» (м. Дніпропетровськ) під керівництвом Олега Захарова.

Спостереження за виконанням археологічно-ексгумаційних робіт на городищі здійснювала польська сторона від Ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва: доктор, археолог Семінська Домініка (керівник), магістр, історик Кучинські Адам, магістр, археолог Семінські Міхал, магістр, антрополог Іванек Беата.

Дослідження проводилися відповідно до Відкритого листа № 303/00661 від 24 травня 2012 р. та Дозволу міністерства культури України № 22-364/12 від 23 липня 2012 р., виданих на ім'я Панишка Сергія та Дозволу на здійснення ексгумації та перепоховання останків осіб, полеглих внаслідок воєн, депортацій та політичних репресій Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій № 75/03/01/2011 від 01.07.2011 р., виданих на ім'я Златогорського Олексія.

Фахові археологічні дослідження на території городища розпочалися у 1975 році двома

Таблиця 1. Плани розкопів на городищі у Володимирі-Волинському.

104 кв. м. виявлено і досліджено два житла, господарську яму XI ст. та господарську споруду XII-XIII ст. Загін М.Малевської-Малевич переслідував мету пошуку церкви Св. Іоакима та Анни 1291 р. В результаті робіт цього загону було виявлено фундаменти стіни замку Казимира Великого, закладено 3 розкопи, 7 траншей та 3 шурфи, проведено трасування вздовж північно-західного, західного та південно-західного країв валів городища. В результаті трасування виявлено 12 ділянок стіни замку Казимира, 2 з яких (ділянка № 1 та ділянка № 9) виявилися залишками кутових оборонних веж. Серед цікавих знахідок експедиції М.Малевської-Малевич 1976 р. – дерев'яна таріль з надглазурним розписом кобальтом та написом на борту. За визначеннями схдознавців А.Іванова та О.Акімушкіна – це золотоординська таріль середини XV ст. з написом віршів Сааді. Загін М. Малевської-Малевич 1976 р. провів також дослідження на південно-східному краю дитинця, де на ділянці №12 було виявлено також залишки фундаментів стіни замку Казимира.

У 1982 р. загін М.Малевської-Малевич продовжив роботи на дитинці городища. Метою її досліджень було якнайповніше вивчення решток замок Казимира та подальші пошуки церкви Св. Іоакима та Анни, які, однак, так і не увінчались успіхом. Проте на ділянці №13 у південно-східному куті городища, поруч із ділянкою №12 1976 р. було також розкрито залишки фундаментів стін замку [Малевская, 1984].

Наступні дослідження на території городища, пов'язані з пошуком та ексгумацією масових поховань жертв війни та репресій. Роботи тривали з 26 липня по 19 серпня 1997 року. Проводили їх Володимир-Волинський історичний музей та Львівське обласне товариство «Пошук» під керівництвом археолога Інституту українознавства ім. І.П.Крип'якевича (м. Львів) О. Овчиннікова [Акт..., 1997]. Роботи проводилися у північно-східній та східній частинах дитинця. У північно-східній частині пошуковці натрапили на залишки фундаментів стіни Казимира і припинили роботи. Проте, у східній частині, під самим валом городища, у шурфі розмірами 1,5x1,5 м виявлено останки 97 людей. Більшість жертв склали воїни польської армії, хоча були і цивільні особи. Наявність у них не вилучених ременів, грошей, особистих речей дало підстави О. Овчиннікову вважати, що це були не в'язні, а інтерновані особи. Відсутність монет емісії 1941 р. та нацистського режиму дозволило припустити, що розстріли

експедиціями: Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки під керівництвом М. Кучинка [Кучинко Звіт..., 1976] та Любомльським загоном архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом М. Малевської-Малевич [Малевская-Малевич Отчет..., 1976]. Наступного року ці дві експедиції продовжили роботи на городищі (щоправда загін М. Малевської-Малевич був переіменований у Волинський) [Кучинко Звіт..., 1977; Малевская-Малевич Отчет..., 1977]. Експедиції працювали у західній частині дитинця городища. В розкопі М. Кучинка, розташованому під валом північно-західної частини дитинця, площею

здійснювало НКВС.

Відсутність фінансування та фахових дослідників на Волині на тривалий період призупинили дослідження городища. Лише у 2010 р. на городищі розпочала роботу експедиція ДП «Волинські старожитності» під керівництвом О. Златогорського [Златогорський, Панишко, Лукомський, 2010]. Метою досліджень було обрано виявлення та вивчення фундаментів стіни замку Казимира. Враховуючи можливість виявлення під час робіт масових поховань і з метою запобігання такого виявлення для розкопок було обрано південно-східну частину дитинця, поруч із дослідженнями М.Малевської-Малевиц 1976 та 1982 рр. (ділянки №№ 12, 13). Для розкопу була намічена ділянка розміром 50,0x20,0 м, орієнтована довшою стороною по лінії північ-південь, але віддалена від ексгумаційних досліджень 1997 р. Зважаючи на її великі розміри та перспективу багаторічних досліджень роботи розпочалися у південній частині розкопу на ділянці розміром 10,0x8,0 м. В результаті робіт було виявлено фундаменти стіни замку Казимира. Цікавими знахідками експедиції була імпортна візантійська та золотоординська кераміка, стулка енколпіону, ротаційні жорна, залізний бойовий ніж XIII-XIV ст., монети XIV-XVIII ст.

Проте у розкопі було виявлено і масове поховання. У сезоні 2010 р. експедицією було досліджено лише 6 поховань. Поруч із похованими виявлено монети (не пізніше 1940 р.), польські військові гудзики та жетон польського поліцейського №1441. Пізніше було в'яснено, що жетон належав постерунковому Юзефу Куліговському. Відповідно і виявлені жертви були ідентифіковані як розстріляні польські громадяни органами НКВС.

У сезоні 2011 р. експедиція ДП «Волинські старожитності» продовжила роботи у двох напрямках: дослідження фундаментів стіни Казимира (під керівництвом С. Панишка) та дослідження та ексгумація жертв з поховальної ями (під керівництвом О. Златогорського) [Панишко, Златогорський, 2012]. До експедиції приєдналися колеги з Торунського університету (керівник – професор А. Кола), метою яких було проведення спільних ексгумаційних досліджень [Badania..., 2011]. Також у складі експедиції працювали українські антропологи з Інституту археології НАН України: О. Козак та Ю. Долженко. У зв'язку з необхідністю цілісного вивчення масового поховання середини XX ст., що продовжувалось у північній та південній стінках розкопу №I, а також встановлення траси оборонної стіни у південно-східному куті городища, на південь від попереднього, був закладений розкоп № II розміром 10x4 м. Результатами досліджень стіни було виявлення пандусу та печі. Цікавими знахідками експедиції була кашинна золотоординська кераміка, кістяна гральна шашка. Ексгумаційні дослідження проходили у виявленій поховальній ямі, що простягалася у напрямку південь-північ в розкопах №№1 і 2 шириною 3 м. Під час проведення робіт було в'яснено, що поховальна яма продовжується далі на північ. Було ексгумовано 367 жертв. Виявлені при похованих монети (не пізніше 1940 р.), польські військові гудзики, а також ще один жетон польського поліцейського №1099, що належав постерунковому Людвіку Маловецькому, дали змогу нам знову ідентифікувати жертви як розстріляних польських громадян органами НКВС. Додатково у сезоні 2011 р. було закладено 10 розвідкових шурфів з метою виявлення території поховальної ями та інших поховань.

Дослідження 2012 р. були продовженням сезонів 2010-2011 рр. Роботи тривали з 10 серпня до 30 грудня 2012 р.

Археологічні дослідження

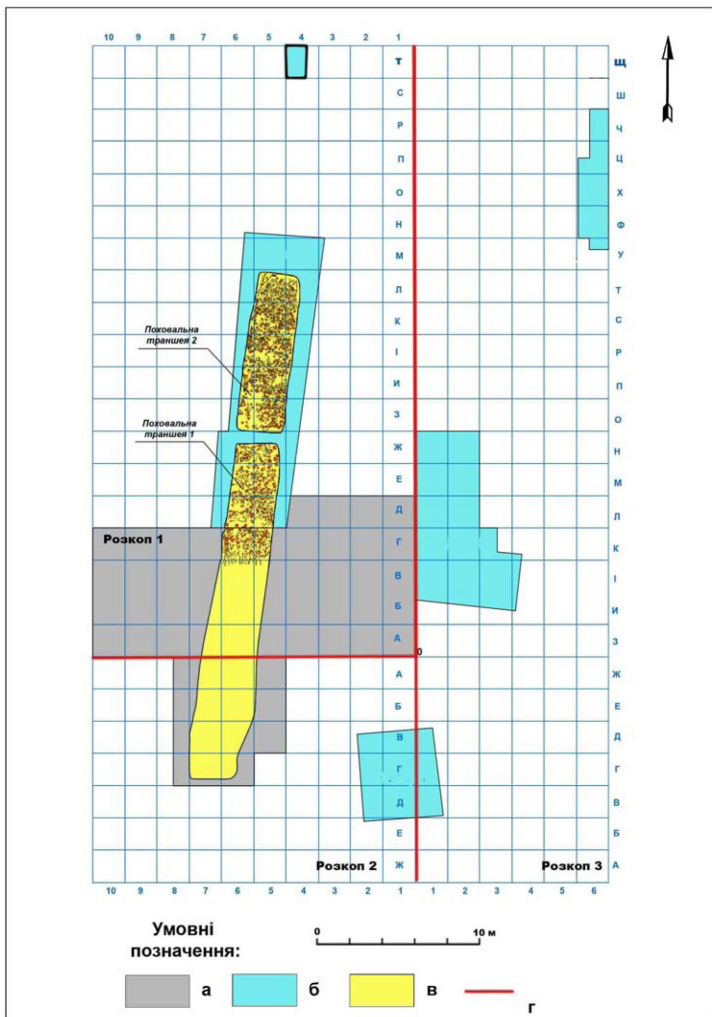
Впродовж сезону 2012 року роботи на городищі «Вали», як і у 2011 році продовжувались у двох напрямках – власне археологічні дослідження та ексгумаційні роботи.

У розкопі №I, у межах площі, що була розкрита у попередньому сезоні, роботи велись на ділянці 8 кв. м у кв. Г-5,6 з метою подальшого розкриття траншеї 1 з масовим похованням середини XX ст., що досліджувалось у попередньому сезоні і продовжувалось у північній стінці розкопу №I. Для цього розкоп №I був розширений на 86 кв. м. у північному напрямку по передбачуваній трасі подальшого проходження траншеї з масовим похованням на ділянці кв. Г-М, 4-7. Тут була виявлена траншея 2, яка у плані продовжувала траншею 1. Таким чином, основним об'єктом, що досліджувався у розкопі № I були дві траншеї з масовим похованням розстріляних.

У розкопі № II, у межах площі, що була розкрита у попередньому сезоні, роботи велись

Фото 1. Дорізка до розкопу 1. Вид з півдня.

Таблиця 2. Загальний план дослідженої території. Умовні позначення а - площа, досліджена у 2011 році; б - площа, досліджена у 2012 році; в - площа досліджених повністю поховальних траншей; г - межа розкопів.

на ділянці кв. А-В, 5-6 з метою встановлення траси оборонної стіни мурованого замку Казимира Великого та вивчення прилеглих до її внутрішньої (по відношенню до центру городища) частини нашарувань, площею 12 кв. м. Окрім цього, на ділянці кв. В-Д, 1-2 розкопу № II були розпочаті роботи з метою виявлення поховань жертв масових репресій середини ХХ ст, площею 18 кв. м.

З цією ж метою проводилось роботи між розкопами №I та № II та підніжжям східного валу городища де був розмічений розкоп № III, який впригол прилягав до східних стінок розкопів №I та № II (Табл. 2). Він, як два попередні, був розмічений на квадрати розміром 2x2 м. Буквенна нумерація квадратів (А – III) йшла з півдня на північ, а цифрова (1 – 6) із заходу на схід. Репер для фіксації глибин у розкопі № III залишався попереднім. На площі розкопу № III до рівня поховань жертв масових репресій було розкрито три ділянки у кв. И-Н, 1-4, площею 53 кв.м.; кв. В-Д, 1, площею 8 кв. м.; та у кв. У-Ч, 6. Таким чином, загальна площа, на якій проводилися дослідження у 2012 р. становила 185 кв. м. з яких на площі 20 кв. м. роботи проводилися з попереднього сезону.

У ході досліджень, у разі чіткого уявлення по розміщенню поховальних траншей жертв масових репресій, виїмка їх заповнення до рівня вище шару кістяків проводилась механічним способом. Перед проведенням зачистки застосовувалась ручна виїмка ґрунту шарами по 0,2 м, а у разі необхідності і тоншими, з зачисткою після кожного штика.

Власне археологічні дослідження проводились на невеликих ділянках, що прилягали до країв поховальних траншей у розкопах №I та №III, а більша ділянка культурного шару потужністю 0,2 – 0,4 м була вивчена у розкопі № II з внутрішнього боку нижньої частини Стіни №I, яка була частково розкрита у попередньому сезоні.

Власне археологічні дослідження мали обмежений характер. У розкопі №I на ділянці кв. Д-М, 4-7 при дослі-

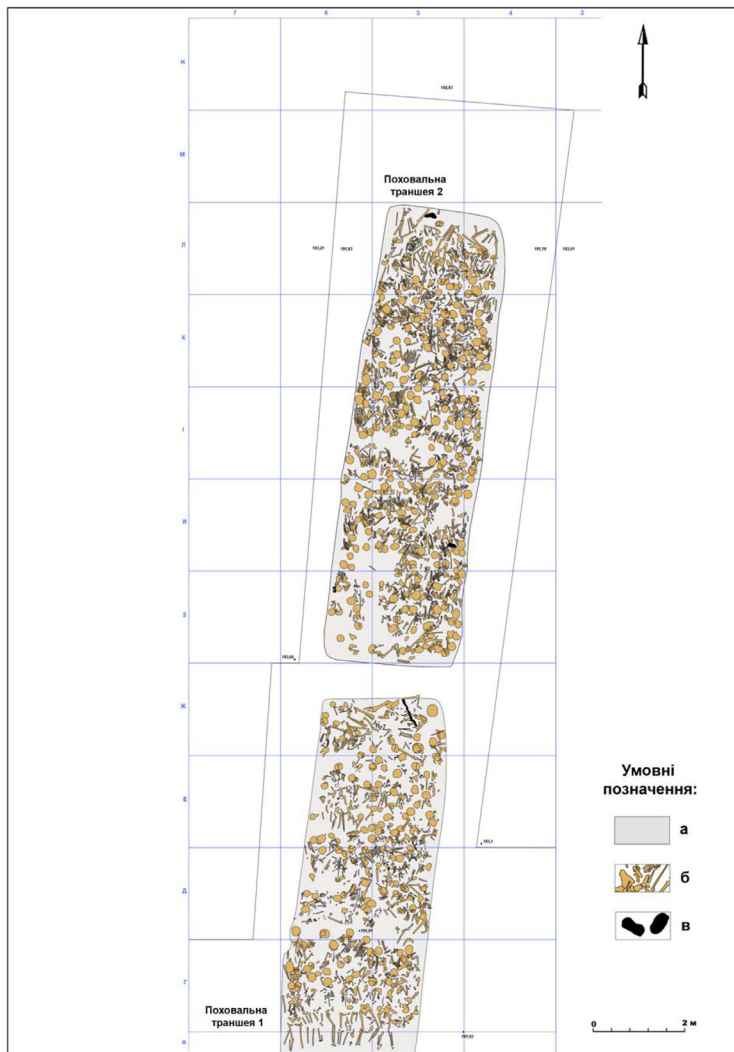

Фото 2. Розкоп №1. Зачистка на рівні виявлення першого поховання. Вид з півдня.

Окрім цього фіксувався перевідкладений археологічний матеріал із засипок траншей, де були поховані жертви масових репресій середини ХХст.

Розкоп № I.

Таблиця 3. Розкоп №1. Загальний план дорізки до розкопу №1. Умовні позначення а - площина похвальних траншей; б - кістки; в - елементи одягу.

дженні неперушеного культурного шару за межами поховальних траншей було досягнуто рівня – 4,2 м від репера (дно поховальної траншеї №2 у кв. И-5 – 4,6 м).

У розкопі №II на ділянці кв. А-Г, 5-6 починаючи від рівня дна минулорічного розкопу, було досліджено 0,2 – 0,4 м культурного шару і досягнуто рівня – 3,8 м від репера. У кв. В-Д, 1-2, більша частина якого припала на нововиявленне невибране поховання, за межами поховальної ями було досягнуто рівня – 3 м від репера.

У розкопі №III на ділянці кв. И-Н, 1-4, більша частина якого також припала на нововиявленне невибране поховання, за межами поховальної ями було досягнуто рівня – 2,8 м від репера.

На частині розкопу №I, що була розкрита у попередньому сезоні, роботи велись на ділянці кв. Г-5, 6 з метою подальшого розкриття траншеї 1 з масовим похованням середини ХХ ст. Для подальшого дослідження цієї поховальної траншеї розкоп №I був розширений у північному напрямку по передбачуваній трасі її подальшого проходження на ділянці кв. Д-М, 4-7 (Фото 1). Тут була виявлена траншея 2, яка у плані продовжувала траншею 1 (Табл. 3).

У розкопі №I роботи велись таким чином, що за межами поховальних траншей неперушений культурний шар вивчався вузькою смугою шириною до 1 м. Тільки кв. М,4-5 були розкопані повністю. На ділянці кв. Д-М, 4-7 при дослідженні неперушеного культурного шару за межами поховальних траншей було досягнуто рівня – 4,2 м від репера (дно поховальної траншеї №2 у кв. И-5 – 4,6 м).

На дослідженій у цьому сезоні ділянці розкопу №I культурний шар можна умовно розділити на засипку поховальних траншей 1 і 2 та власне відносно неперушений культурний шар. При цьому слід відзначити, що значних відмінностей у кольорі та складі ґрунту між ними не спостерігалось. На наявність засипки поховальних траншей вказувала дещо

Фото 3. Горщик, виявлений в заваллі сміття. Знайдений у кв. Ж-6, на глибині 4,2 м.

астргал, знайдений у кв. Л-4 на глибині 4,4 м (Табл. 10, 2).

У засипці поховальних траншей були виявлені також середньовічні монети. Серед них виділяється фрагмент празького гроша Вацлава III, знайдений у кв. Л-5 на глибині 4 м (Фото 7а, 7б); та два чітко атрибутовані денарії

Таблиця 4. Розкоп №1. План північного сектору поховальної траншеї 1, дослідженої у 2012 році. Умовні позначення а - площина поховальної траншеї; б - кістки; в - елементи одягу.

менша щільність ґрунту на її ділянці та окремі знахідки новітнього часу.

Засипка поховальних траншей складалась із гумусованого суглинку однорідної структури з включенням археологічних знахідок. Єдиним стратиграфічно виділеним у ній об'єктом було скупчення сміття над шаром кістяків розстріляних, зафіксоване у кв. Ж-6 на глибині 4,2 м. Серед цього сміття знаходився великий горщик середини ХХ століття, перевернутий дном до верху (Табл. 6; Фото 3).

Засипка поховальних траншей також містила ряд індивідуальних знахідок. Серед була пряжка, знайдена у кв. К-5 на глибині – 4,2м; арбалетний болт, знайдений у кв. І-5 на глибині – 4,4м; кістяна проколка, знайдена у кв. К-5 на глибині 4,2 м (Табл. 10, 1; Фото 9);

Владислава II Ягайла.

Власне відносно непорушений культурний шар, що прилягав до поховальних траншей також характеризувався відносною однорідністю. Він був досліджений до глибини – 4,2 м від репера. Стратиграфічних прошарків у ньому не простежено, за виключенням ділянки кв. К-М, 4, де на глибині – 4,2 – 4,4 м від репера спостерігалась вища концентрація археологічного матеріалу XIV ст. та битої цегли. Тут, у кв. М-4 були зафіксовані сліди вимостки із цегли, та скупчення фрагментів кераміки, що, очевидно, вказує на наявність на цій ділянці якогось об'єкту. Серед кераміки з цього вірогідного об'єкту можна назвати фрагмент вінчика глечика (Табл.7, 2), фрагмент тигля (Табл.7, 3) та фрагмент вінчика імпортованої чорнолощеної миски (Табл. 8). Однак, через завершення сезону дослідження цього об'єкту не проводилось, і він був законсервований.

Щодо стратиграфічного положення знахідок із непорушеного культурного шару, то вони, в цілому, відповідали хронологічному порядку. У верхньому шарі, до глибини – 0,4 м від сучасної денної поверхні переважали знахідки нового та новітнього часу. При цьому, вже на на-

Фото 4. Пломба дорогичинського типу. Знайдена у кв. Ж-6, на глибині 3,5 м.

Фото 5а. Денарій Любарта. Аверс. Знайдений, у кв. К-4, на глибині 3,6 м.

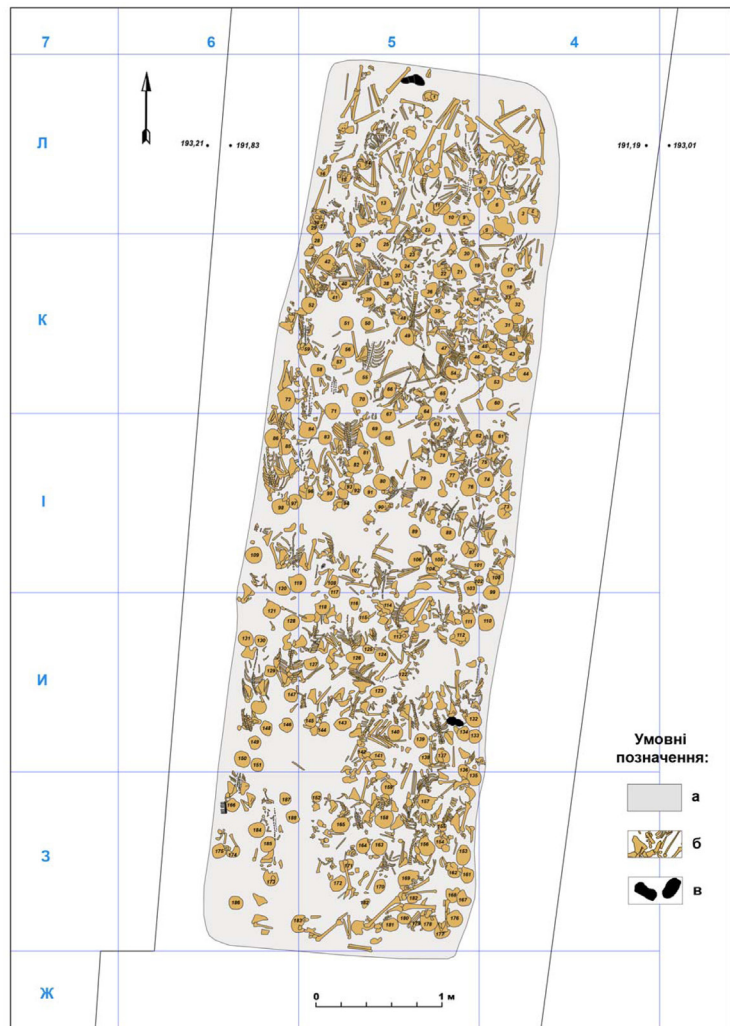
Фото 5б. Розкоп № 1. Денарій Любарта. Реверс. Знайдений у кв. К-4, на глибині 3,6 м.

(Фото 5а, 5б). Наскільки відомо авторам, це перші науково зафіксовані знахідки таких монет з культурного шару.

Рідкісною знахідкою є також західноєвропейська монета виявлена в квадраті Л-5, на глибині 4,20 м, чітко не атрибутована, проте найбільш близька до германських монет X-XI ст.

На глибині – 4 м непорушений культурний шар містив чотири чітко атрибутовані денарії Владислава II Ягайла (Фото 10а, 10б).

На глибині – 4,2 м непорушений культурний шар був також насиченим цікавими монетами. Окрім інших тут виявлені денарій Вітовта у кв. К-4; денарій Владислава III Варненчика у кв

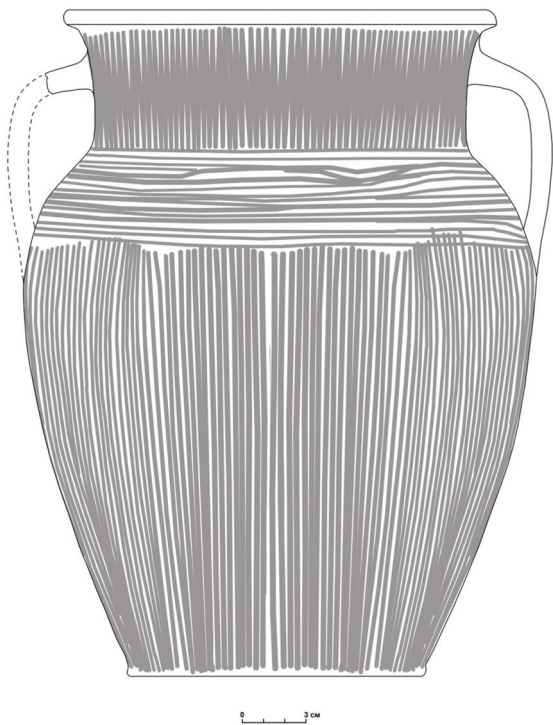
Таблиця 5. Розкоп № 1. План поховальної траншеї 2. Умовні позначення а - площина поховальної траншеї; б - кістки; в - елементи одягу.

ступному штику, глибині – 3,5 – 3,6 м від репера у кв. Ж-6 та І-4 були виявлені пломби «дорогичинського типу», а у кв. З-6 на глибині 3,5 м наконечник до стріли (Табл. 9, 2)

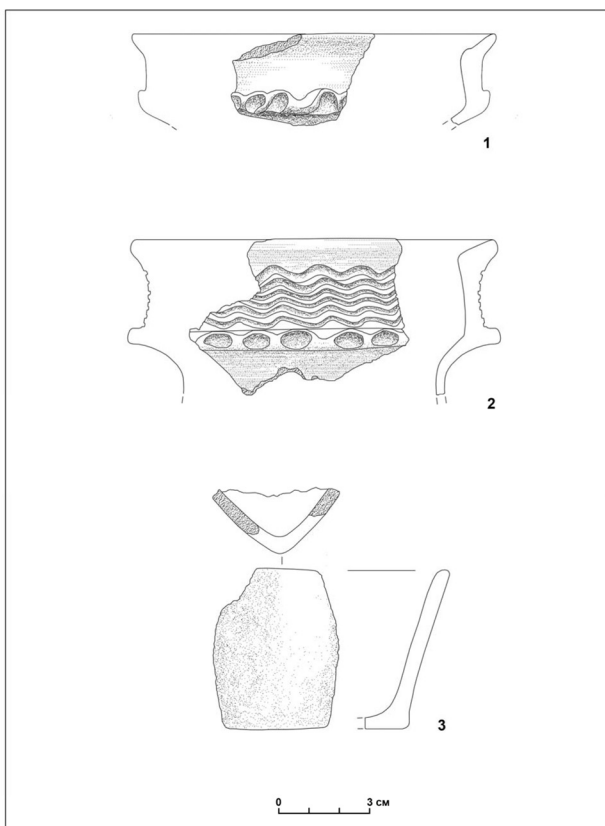
Нижче цього рівня траплялись виключно середньовічні знахідки. Серед них можна назвати фрагмент верхньої частини оригінальної миски, знайдений у кв. А-5 на глибині – 4 м (Табл.7, 1); наконечники стріл, знайдені у кв. Л-І, 4 на глибині – 4,2 м (Табл. 9; 1,3); арбалетний болт, знайдений у кв. І-5 на глибині 4,2 м (Табл. 9, 5).

Непорушений культурний шар містив багато цікавих середньовічних монет та пломб. Серед них, насамперед, слід вказати на два, так звані, «денарії Любарта», один з яких був виявлений у кв. К-4 на глибині 3,6м, а інший у кв. З-4 на глибині 4,2 м

Таблиця 6. Розкоп №1. Знахідки з культурного шару.
Горщик, знайдений у кв. Ж-6 на глибині 4,2 м.

Таблиця 7. Розкоп №1. Знахідки з культурного шару
1-3 – кераміка.

Фото 6. Розкоп №1. Фрагмент крученого браслета.
Знайдений у кв. А-5, на глибині 4,0 м.

К-6; поки що точно не атрибутована, ймовірно золотоординська монета XIV ст. (Фото 12а, 12б).

Серед масового матеріалу з непорушеного культурного шару переважала кераміка XIII – XVI ст.

Розкоп № II.

У розкопі №II роботи велись на ділянці кв. А-Г, 5-6 починаючи з рівня – 3,4 м від репера при внутрішній частині стіни (смуга культурного шару шириною 0,5 м, яка була залишена у 2010 р. при стіні з метою її кращої консервації), та – 3,6 м від репера (від дна розкопу 2010 р. на решті площі) до глибини – 3,8 м.

Культурний шар на цій ділянці характеризувався продовженням у південному напрямку скупчення будівельних залишків у вигляді своєрідного «пандусу», що утворився внаслідок розбирання стіни замку у 1370 р.

Цьогорічні дослідження, дозволили встановити, що досліджений у минулому році у розкопі №I шар будівельного сміття який прилягав до внутрішньої поверхні стіни замку у вигляді «пандусу», на ділянці розкопу №II втрачав потужність і переходив у менш стратиграфічно виражений прошарок. Тут він також складався із шару будівельного сміття (фрагменти вапняку та цегли різного розміру). Однак кількість таких вкраплень була набагато меншою, ніж на ділянці, що досліджувалась у попередньому сезоні. Крупні, більше половини цеглини фрагменти тут були поодинокими. Натомість, тут частіше траплялись окремі дрібні включення глини, у тому числі і обпаленої. У кв. А-5 на глибині – 3,6 – 3,8 м культурний шар містив значну кількість деревного вугілля.

Зважаючи на невелику кількість фрагментів цегли, параметри якої піддавались промірам, вибірка цегли з культурного шару, як у минулому сезоні, не проводилась.

Оскільки концентрація будівельних залишків на ділянці кв. А-Г, 5-6 розкопу №II була значно меншою ніж на ділянці розкопу №I, дослідженій у попередньому сезоні, можна припустити, що на цій ділянці стіни вона була менш

Фото 7а. Розкоп №1. Фрагмент празького гроша.
Аверс. Знайдений у кв. Л-5, на глибині 4,0 м.

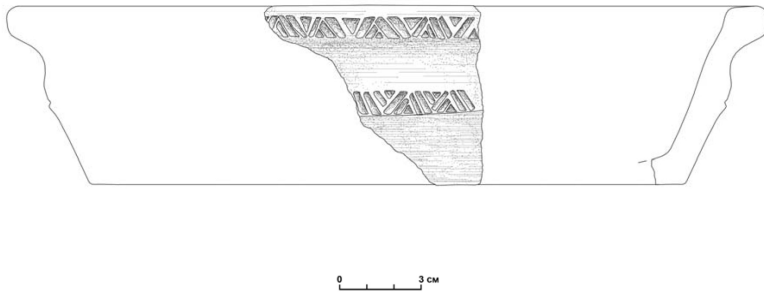

Фото 7б. Розкоп №1. Фрагмент празького гроша.
Реверс. Знайдений у кв. Л-5 на глибині 4,0 м.

потужною, або на минулорічній ділянці, окрім власне стіни розміщувалась якась додаткова конструкція, наприклад, вежа.

Нижче шару будівельного сміття до рівня – 3,8 м простежувався прошарок темного ґрунту із включеннями фрагментів цегли.

Оскільки іще у попередньому сезоні було зроблене припущення про формування «пандусу» внаслідок руйнування стіни замку, фіксація знахідок тут про-

Таблиця 8. Розкоп №1. Знахідки з культурного шару. Фрагмент вінчика, знайдений у кв. Л-4 на глибині 4,4 м.

водилась не тільки по глибині їх виявлення, але і по їх положенню щодо поверхні цього об'єкту. На поверхні скупчення у кв. Б-5 на глибині 3,4 м було знайдено кремій від кресала (Табл. 16, 1). Серед цього скупчення у кв. А-5 на глибині 3,6 м була виявлена зігнута велика мідна пластина з округлим краєм (Фото 16).

Як і у попередньому сезоні, нижче поверхні «пандуса» траплялись знахідки що датуються не пізніше XIV ст. Серед масового матеріалу переважали фрагменти кераміки другої половини XIII – XIV ст. (Табл. 14 – 15). Тут же у кв. А-5 на глибині 3,8 м був знайдений великий фрагмент горщика, який дозволяє повністю реконструювати його профіль (Табл. 15,1). Серед імпортової кераміки, що була виявлена на цій ділянці слід відзначити фрагменти стінок амфор.

Серед знахідок трапилась розігнута ланка потужного ланцюга (Табл. 16, 2), фрагмент скрученого скляного браслету.

У кв. Б-5 на глибині 3,6 м було вибрано скупчення фрагментів клепаного мідного казана, частина з яких мала заклепки, що дозволяють встановити технологію клепання таких виробів (Фото 17).

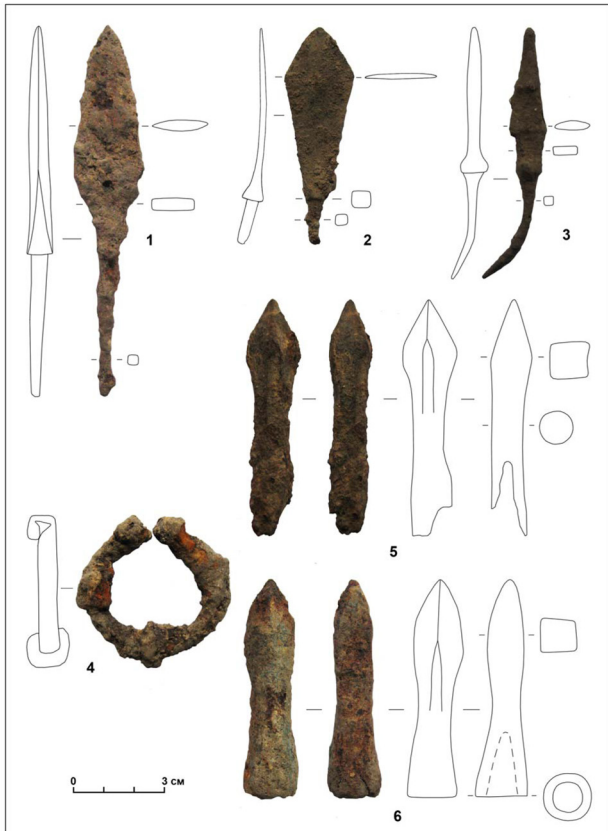

Фото 8. Розкоп №1. Прикраса, знайдена у кв. К-6 на глибині 4,0 м.

У кв. Б-5 на глибині 3,8 м при самій стіні замку виявлено цікавий циліндричний предмет довжиною 4,5 см. та товщиною близько 3 см., виготовлений із високоолов'янистої бронзи (Фото 25а, 25б). Масивний циліндр являє собою дві трубки, вставлені одна у одну, з дуже вузьким отвором з одного боку. Край внутрішньої трубки має ознаки дії вибуху. Дана знахідка поки що не атрибутована.

Внаслідок виїмки культурного шару на ділянці кв. А-Г, 5-6 до глибини 3,8 м була відкрита внутрішня поверхня Стіни №1 мурованого замку Казимира Великого.

Стіна № 1 (Табл. 11; Фото 18-20). Внаслідок проведених робіт на дослідженій ділянці розкопу №II

Таблиця 9. Розкоп №1. Знахідки з культурного шару
1-6 – залізо.

Фото 9. Розкоп №1. Проколка кістяна. Знайдена у
кв. К-5 на глибині 4,2 м.

вдалось отримати додаткові дані щодо траси пролягання та вигляду внутрішньої площини нижньої частини стіни Стіни № 1 на протязі понад 6 м.

На відміну від попереднього сезону, нині не було досягнуто місця переходу власне стіни у її фундамент, що позначалось чітким уступом шириною 0,2 м, зафіксованим у кв. Б-В, 4 розкопу № I на глибині 4 м від репера.

У минулому сезоні нині досліджена частина стіни не розкривалась, внаслідок чого був зроблений хибний висновок про її передбачуваний плавний згин. При цьому ми виходили з напрямку стіни, який фіксувався у кв. А-Д, 3-4

у розкопі № I та положенням невеликої ділянки внутрішньої площини стіни у кв. В-6 розкопу № II. Нині встановлено, що у кв. В-6 розкопу № II минулого сезону було зафіксовано лицеву (внутрішню) поверхню виступу стіни (Табл. 11; Фото 21 – 23), призначення якого поки що залишається не встановленим. Сама ж Стіна №1 на всьому протязі у межах розкопів № I та № II проходить практично прямолінійно.

Зачистка внутрішньої, по відношенню до центру городища, поверхні стіни показала, що її мурований моноліт складений із рваних блоків крейдоподібного вапняку різної форми. Лише у окремих випадках простежувались блоки правильної геометричної форми. Поверхстовість кладки прослідковувалась дуже слабо.

Жодної ділянки цегляної кладки на дослідженій ділянці стіни у цьому сезоні не виявлено. Ця обставина добре пов'язується з невеликою кількістю фрагментів битої цегли, що були знайдені у культурному шарі з внутрішнього боку дослідженої ділянки стіни. Відзначалось відносно недбале оформлення розкритої у нинішньому сезоні ділянки кладки на її внутрішній площині, у порівнянні із дослідженою у 2010р. зовнішньою площиною стіни.

У кв. В-6 був розчищений виступ Стіни №1, північно-східний кут якого, по відношенню до прямолінійної ділянки стіни виступав на 0,7 м. На жаль, другого кута цього виступу зафіксувати не вдалось, оскільки він був зруйнований при копанні поховальної траншеї 1 для розстріляних. Тому, поки що функціональне призначення цього виступу залишається не встановленим. Внутрішня поверхня виступу у кв. В-6 виконана у системі поверстової кладки та оформлена більш якісно, ніж на прямолінійній ділянці Стіни №1.

Фото 10а. Денарій (з короною)
Владислава II Ягайла. Аверс.
Знайдений у кв. 3-6 на глибині
4,2 м.

Фото 10б. Денарій (з короною)
Владислава II Ягайла. Реверс.
Знайдений у кв. 3-6 на глибині
4,2 м.

Таблиця 10. Розкоп №1. Знахідки з культурного шару. 1 - кістка; 2 - кістка, свинець.

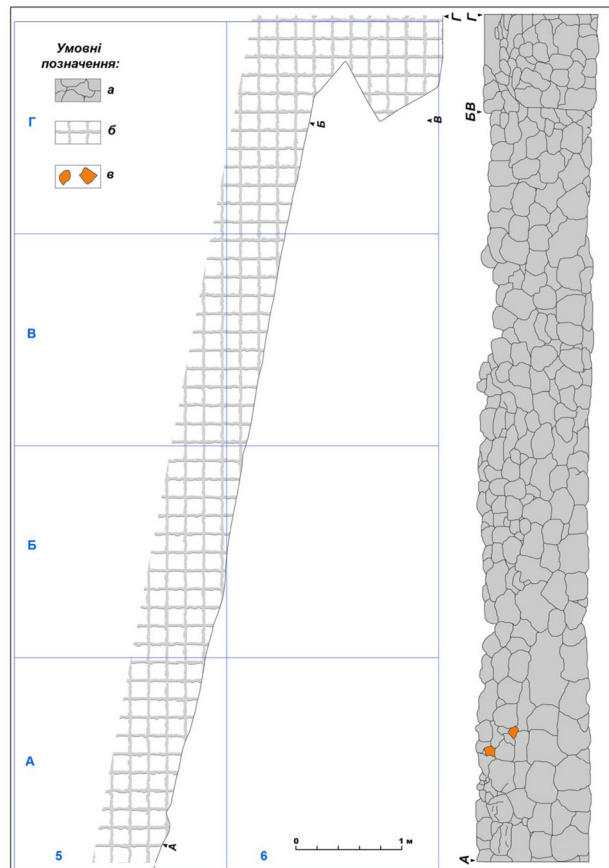
На виступі на глибині – 2,85 м від репера зафіксовано добре виділений уступ шириною 0,3 м (Фото 23), призначення якого також поки що також не зрозуміле.

У межах розкопу № II дослідження були подовжені на ділянці кв. В-Д, 1-2 з метою виявлення поховань жертв масових репресій.

Культурний шар на ділянці кв. В-Д, 1-2 розкопу №II характеризувався значною перемішаністю та відсутністю чіткої вертикальної стратиграфії. Тут, на всій дослідженій площі до глибини – 3 м траплялась пізньосередньовічна кераміка та знахідки нового та новітнього часу.

Фото 11. Розкоп №1. Прясло. Знайдене у кв. Л-4 на глибині 4,2 м.

Таблиця 11. Розкоп № 2. Плані профіль муру замку XIV ст. Умовні позначення а - кладка з крейдоподібного вапняку; б - профіль муру; в - цегла.

При зачистці дна дослідженої ділянки на глибині – 3 м від репера за межами виявленої поховальної траншеї, у кв. Г-Д, 1-2 була зафіксована пляма будівельного сміття з чіткою прямолінійною північно-східною межею (Фото 26). Заповнення плями складалось із темного ґрунту з включеннями великої кількості дрібних фрагментів крейдоподібного вапняку. Оскільки подальші дослідження на цій ділянці не проводились, характер виявленої плями залишився не встановленим.

Розкоп № III.

На площі розміненого розкопу №III роботи проводились на ділянці кв. В-Д, 1; кв. И-Н, 1-4; кв. У-Ч, 1.

На ділянці кв. Л-Н,1-2 де було досягнуто глибини – 2,9 м від репера (– 0,5 м від сучасної денної поверхні) культурний шар характеризувався переважанням матеріалів новітнього часу.

Культурний шар на цій ділянці кв. И-К, 2-4 характеризувався незначною кількістю знахідок та більшим вмістом глини, у порівнянні культурним шаром, дослідженим у межах розкопів №I та №II. Це можна пояснити просторовою близь-

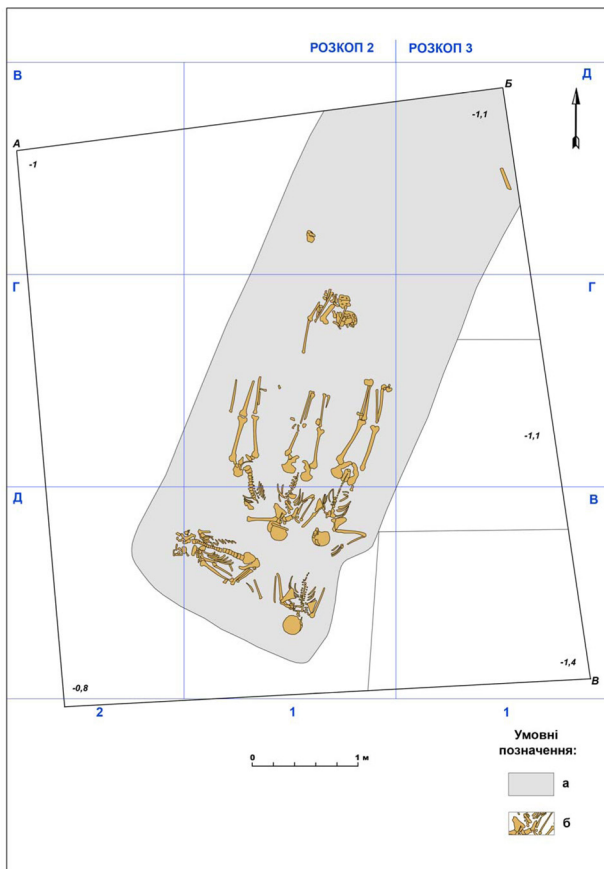
Фото 12 а. Розкоп №1. Монета XIV ст. Лицьова сторона. Знайдена у кв. І-4 на глибині 4,2 м.

Фото 12 б. Розкоп №1. Монета XIV ст. Зворотня сторона. Знайдена у кв. І-4 на глибині 4,2 м.

результати були отримані на ділянці кв. Л-Н, 1-2 було досягнуто глибини 2,9 м, на ділянці кв. І-К, 1 – глибини 3,2 м (поверхні Стіни №2) від репера. Зачистка дна розкопу у кв. І-К, 2-4, зроблена на глибині – 2,8 м від репера виявила заповнення поховальної ями жертв масових репресій з чіткою східною межею (Фото 27).

Тут же було виявлено пляму від опалювального пристрою (печі?), виявлену у кв. К-4 на глибині – 2,8 м від репера (Фото 28). Зачистка зафіксувала тільки один сегмент печі (її четверту частину), оскільки північна частина пристрою продовжувалась у стінці, а західна її частина була зруйнована пізнішим перекопом – поховальною траншеєю. Оскільки заповнення поховальної траншеї не вибиралось, не було змоги і розчистити виявлену піч. З певністю можна говорити тільки про товщину її пропалених стінок – близько 10 см.

Таблиця 12. Розкоп №2. План дослідженої частини розкопу. Умовні позначення а - площина поховальної траншеї; б - кістки.

кістю до валу городища, основою якого, очевидно, є глиняний насип. У кв. К-3 на глибині – 2,8 м були знайдені два арбалетні болти (Табл. 19).

На ділянці кв. В-Г, 1 культурний шар був відносно однорідним, а знахідки розміщувались у відносній стратиграфічній послідовності. Серед важливих знахідок з цього місця слід виділити тигель, знайдений у кв. Г-1 на глибині 3 м (Табл. 20).

Найкращі, у плані археології

У північно-східному куті кв. І-1 та по межі кв. І-1,2 було зафіксовано вертикальне падіння торця Стіни № 2, виявленої у 2010 році. Оскільки до цієї вертикальної поверхні безпосередньо прилягав шар кістяків розстріляних, яких у цьому сезоні не ексгумували, не було змоги точніше дослідити цю ділянку Стіни №2. Однак, очевидно, тут ми маємо справу з краєм цієї стіни.

Виходячи з вищесказаного, Стіну № 2 можна інтерпретувати як виступаючу на відстань близько 4 м назовні від основної Стіни №1 конструкцію. Однак, не з'ясованим залишається питання, чи мала вона характер контрфорсу, чи була частиною виступаючої назовні башти? На користь останнього свідчить потужне скупчення будівельних залишків (фрагментів цегли та крейдоподібного вапняку, виявлених у кв. Л-Н, 1 на глибині – 2,9 м від репера.

У кв. Н-1,2 був зроблений зонд, доведений до глибини – 3,8 м від репера. Тут, у кв. Н-2 на глибині – 3,4-3,6 м простежувався компактний прошарок будівельного сміття. Цікавою знахідкою із зонду було кам'яне ядро, знайдене у кв. Н-2 на глибині 3,2 м (Фото 29).

Після закінчення робіт досліджені частини Стіни №1 та поховальної траншеї були законсервовані – засипані ґрунтом, а стіна додатково вкрита поліетиленовою плівкою.

Фото 13 а. Розкоп №1. Денарій Любарта. Аверс. Знайдений у кв. 3-4 на глибині 4,2 м.

Фото 13 б. Розкоп №1. Денарій Любарта. Реверс. Знайдений у кв. 3-4 на глибині 4,2 м.

грудні над стіною було споруджено дерев'яний каркас, накритий зверху ондуліном.

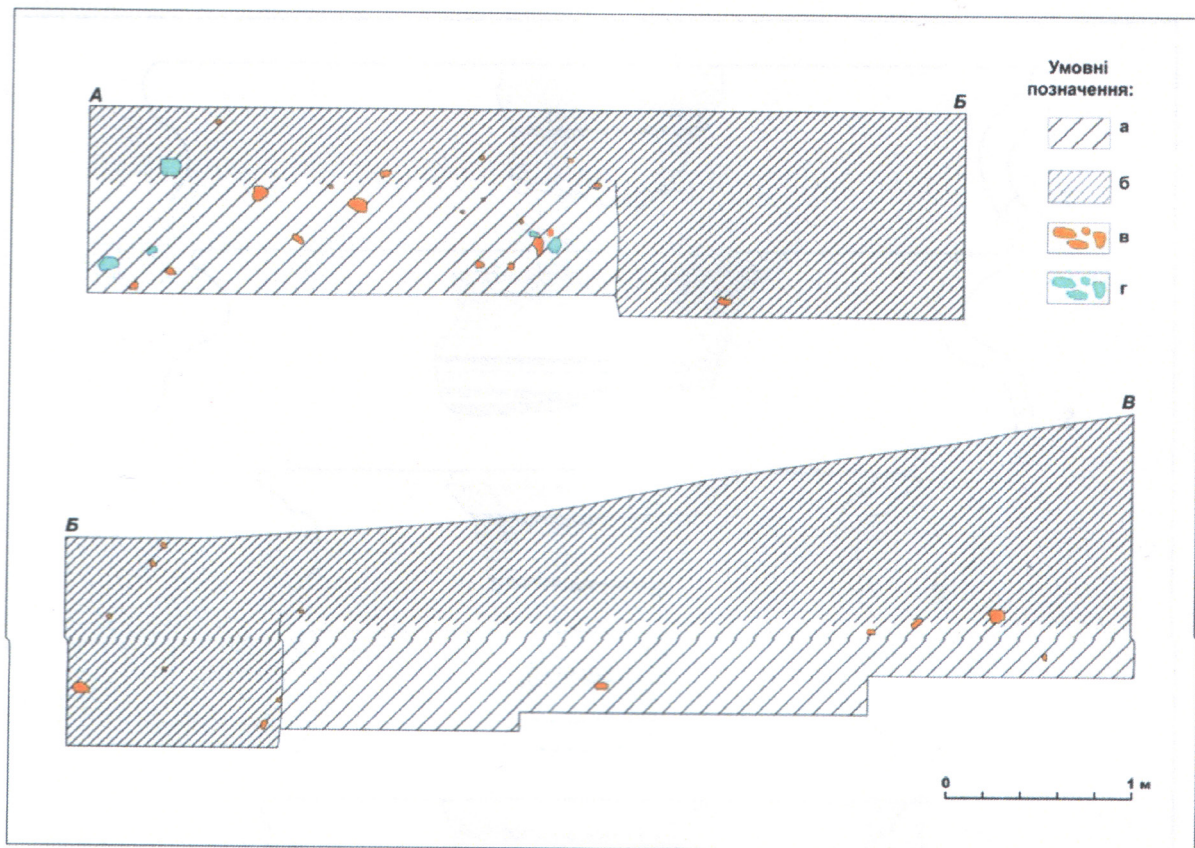
Ексгумаційні дослідження

Досліджувана ділянка, де були виявлені поховання, знаходиться в центральній частині сучасного Володимир-Волинського, на території давньоруського городища, за 42 м на південний схід від будинка сторожа (Табл.1).

Виявлена минулого року поховальна яма №1 у розкопі №1 розмірами 14х3 м не була досліджена повністю. Було закладено дорізку до розкопу №1 у напрямку північний схід розмірами

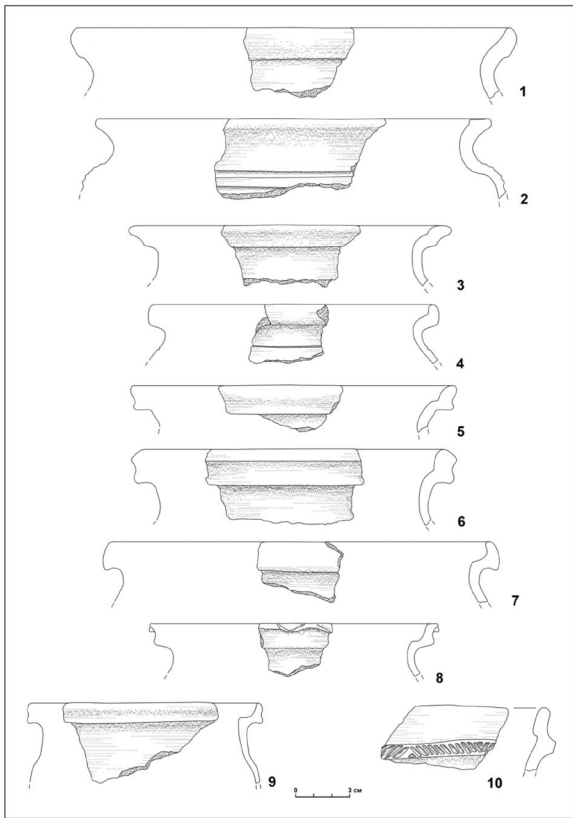
18х4/5м (86 кв.м). У дорізці виявлено продовження поховальної ями №1 (в квадратах Г-5,6; Д-5,6; Е-5,6 і Ж-5-6) розмірами 7х3 м (загальний розмір ями – 21,5х3 м) та поховальну яму №2 (в квадратах З-5,6; И-4,5,6; І-4,5,6; К-4,5,6; Л-4,5), що у плані продовжувала поховальну яму №1 розмірами 10х3 м (Табл. 2). Відстань між ямами складає 0,5 м.

Товщина поховальних ям становить близько 40 см. Жертви були поміщені в могилу однією групою, скелетом на скелет, обличчям до землі, в більшості випадків – на животі, інколи – на бік. Ноги випростані, але в деяких випадках – ледь підкручені. Відмічено також, що вбиті часто прикривали обличчя руками, або обіймали іншу жертву (матері тулили до себе і прикривали дітей). При розстрілі люди стояли, повернувшись спиною до розстрільної команди – більшість пострілів зроблено ззаду. Страта проходила в декілька етапів. У частині,

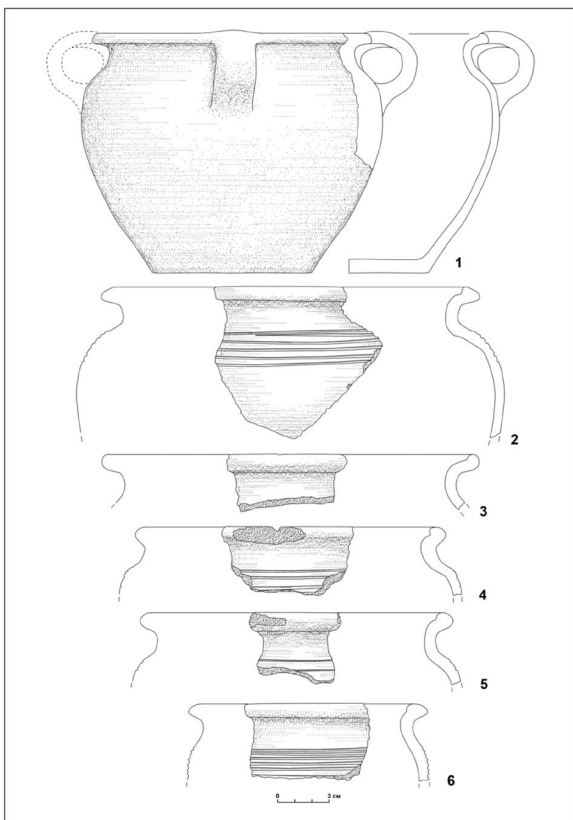

Таблиця 13. Розкоп №2. Перерізи дослідженої частини розкопу. Умовні позначення а - сірий гумусований суглинок, перемішаний з материковим жовтим суглинком і домішками будівельного сміття; б - темно-сірий гумусований суглинок з домішками будівельного сміття; в - фрагмент цегли; г - фрагмент крейди.

Таблиця 14. Розкоп №2. Знахідки з культурного шару 1-10 кераміка

Таблиця 15. Розкоп №2. Знахідки з культурного шару 1-6 - кераміка

Фото 14. Розкоп №1. Астрагал. Знайдений у кв. К-4 на глибині 4,4 м.

розкритій цього року, поховальної ями №1 чітко видно 5 груп розстріляних. Групи налічували 17-36 чоловік. Додатково хочеться відмітити, що даний метод розстрілів не можна називати «системою Єкельна», на який посилаються наші польські колеги. Цей нацистський метод не передбачав страти у поховальній ямі. До того ж його почали застосовувати лише наприкінці 1941 – на початку 1942 р. у Ризі, що хронологічно не відповідає володимирській страті.

При очищенні шару похованих у заповненні ями № 1 в квадраті Ж-6 виявлено смітник. Серед предметів, виявлених у ньому, виявлено керамічний посуд, в якому були биті пляшки, металевий чайник радянського зразка і 4 металевих відра. Одне з відер було наполовину заповнене гашеним вапном. Невеликі шматочки вапна також були знайдені в шарі між останками і безпосередньо на них. Це свідчить, що жертв (як в поховальній ямі № 1, так і у ямі № 2) після розстрілів посипали вапном.

Жертви, виявлені у поховальній ямі № 2, розташовані в іншому порядку, ніж у поховальній ямі №1. Більшість з них лежала головою, повернутою на південь, частина – у протилежному напрямку поперек ями. Деякі з жертв лежали на животі, деякі – на спині чи на боці.

З частини поховальної ями № 1 цього року року ексгумовано 148 останків людей (загалом у ямі за результатами досліджень 2011-2012 рр. було страчено 515 людей). Варто зазначити, що один зі скелетів був виявлений на північному краю поховальної ями, розташований поперек ями. Поховальна яма № 2 досліджена повністю, з неї ексгумовано 233 останків людей. В обидвох ямах жертви як чоловіки, так і жінки і діти (див. Звіт антропологів у цьому томі).

Перед ексгумацією всі останки були пронумеровані на черепах. У поховальній ямі №1 продовжено нумерацію 2011 р. і розпочато з номера 368. у поховальній ямі № 2 останкам присвоєно

Фото 15. Розкоп №2. Зачистка на рівні виявлення поховань на ділянці кв. В-Д. Вид з півдня.

Таблиця 16. Розкоп №2. Знахідки з культурного шару. 1 - кремій; 2 - залізо.

Фото 16. Розкоп №3. Ядро. Знайдено у кв. Н-2 на глибині 3,2 м.

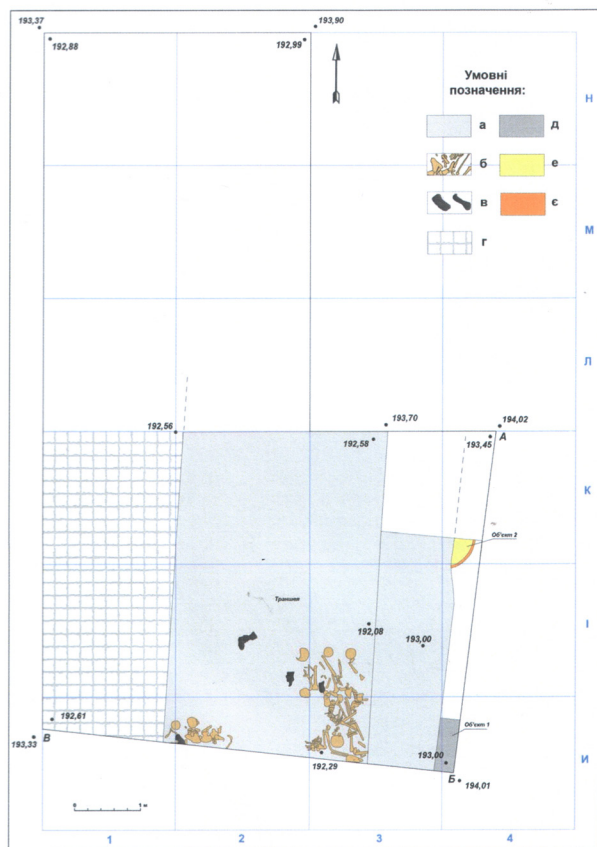
послідовні номери, починаючи від 1, яким передував серійний номер ями 2. Таким чином вдалося уникнути помилок у подальших антропологічних вимірах.

При жертвах поховальної ями №1 були виявлені знахідки. Це, зокрема, і фрагменти одягу, зокрема, шкіряної куртки (при скелеті №414), залишки іншої тканини, гудзики польського моряка (при скелеті №414), металеву кокарду з орлом з польського військового кашкету, золоті монети (3 монети номіналом 20 франків 1858 р., 1897 р. та 1904 р.; 1 монета номіналом 5 рублів 1898 р. та 1 монета номіналом 10 рублів 1911 р.), золоті сережки (при скелеті №495), металеві пряжки від ремнів, гудзики (один з написом «For Gentlemen»), бритва (при скелеті №476), застібки, жіночий гребінь (при скелеті №394), гільзи. У однієї з жертв (дітьчина 25 років) виявлено протез ока.

При жертвах поховальної ями №2 виявлені наступні знахідки: фрагмент мундиру з польським військовим гудзиком (при скелеті №2/15), фрагмент польського поліцейського погону, фрагменти взуття, інші фрагменти тканин, рештки шкіряного ремня з пряжкою, військові польські гудзики, залізний ніж, залізний ключ, срібний кишеньковий годинник з написом «Remontnoir cylindre 10 rubis» (при скелеті №2/88), пряжки, гребінці (один з написом «King Halifax Garantie»), запонка до волосся (при скелеті №2/227), зубна щітка (при скелеті №2/14), пластмасові прикраси (біля кістяка №2/180), гільзи.

Ще одну поховальну яму виявлено на межі розкопів №2 (квадрати Е-2; Д-1,2; Г-1,2; В-1,2) і №3 (квадрати В-1; Г-1; Д-1), на місці закладання шурфа №7 2011 р. (Табл.2). Тут закладено шурф розмірами 5,5x4,5 м. Виявлені в ній жертви, замордовані без будь-якого порядку. Більшість закатованих лежить головою на південь, на спині або на животі. Були також останки, що лежали поперек ями. Ширина поховальної ями №3 становить 2 м. У межах шурфа яма не розкрита повністю і має продовження у північний бік. При жертвах виявлені наступні знахідки: польська 20-ти грошова монета 1923 року, гудзик з мундира робітника польської державної залізниці, військові польські гудзики, гільзи. Експертиза не проводилась. Поховальна яма була засипана для консервації і подальших досліджень наступного року.

В розкопі №3 (в квадратах І-1, 2, 3, 4; І-1, 2, 3, 4; К-1, 2, 3, 4; Л-1,2; М-1,2; Н-1,2) було закладено шурф розмірами 13x6 м, в якому виявлено частину поховальної ями №4. У відкритій частині яма має ширину приблизно 4,5 м і продовжується на схід. Жертви у ямі розміщені у випадковому порядку, головами як на південь, так і на схід. При жертвах виявлені наступні знахідки: 4 польські військові гудзики, польська 5-грошова монета 1937 року, 4 радянські копійкові монети, фрагмент гребінця,

Таблиця 17. Розкоп №3. План дослідженої частини розкопу. Умовні позначення а - площина поховальної траншеї; б - кістки; в - елементи одягу; г - площина скупчення крейдяних конкрецій (решетки стіни); д - площина об'єкту; е - світло-жовтий материковий суглинок; ж - перепалений материковий суглинок цеглястого кольору.

Фото 17. Процес ексгумаційних досліджень.

фрагмент манжети, гудзики до білизни, металеві брошки, пряжку від ременя, заціпи до підтяжок, взуття. При одній із жертв виявлено 197 монет, у тому числі 189 радянських копійок 1925-1940 рр., 7 польських монет (5 з 1923 р. і 2 з нерозбірливою датою карбування) і австрійську монету 10 гелерів 1908 р. Ексгумація не проводилась. Поховальна яма була засипана для консервації і подальших досліджень наступного року.

Цього року було також закладено траншею на місці ексгумаційних досліджень 1997 р. Траншея розмірами 12,х2 м розташована в розкопі №3 (квадрати У-6; Ф-5,6; Х-5,6; Ц-5,6; Ч-5,6) (Таблиця 2). Поховань у траншеї не виявлено.

Також було закладено розвідковий шурф розмірами 2х1 м у розкопі №1 (квадрат Т-4), за 12 м на північ від поховальної ями №2. На дні шурфа виявлено людські останки: кістки

гомілок двох осіб. Одні лежать вздовж лінії схід-захід, інші – вздовж лінії північ-південь. Подальші дослідження не проводилися. Ймовірність наявності тут ще однієї поховальної ями необхідно перевірити наступного року.

Опис знахідок

Масові знахідки

Основною категорією масових знахідок з розкопів №I – III були дрібні фрагменти кераміки, уламки брущатої цегли та залізні гвіздки.

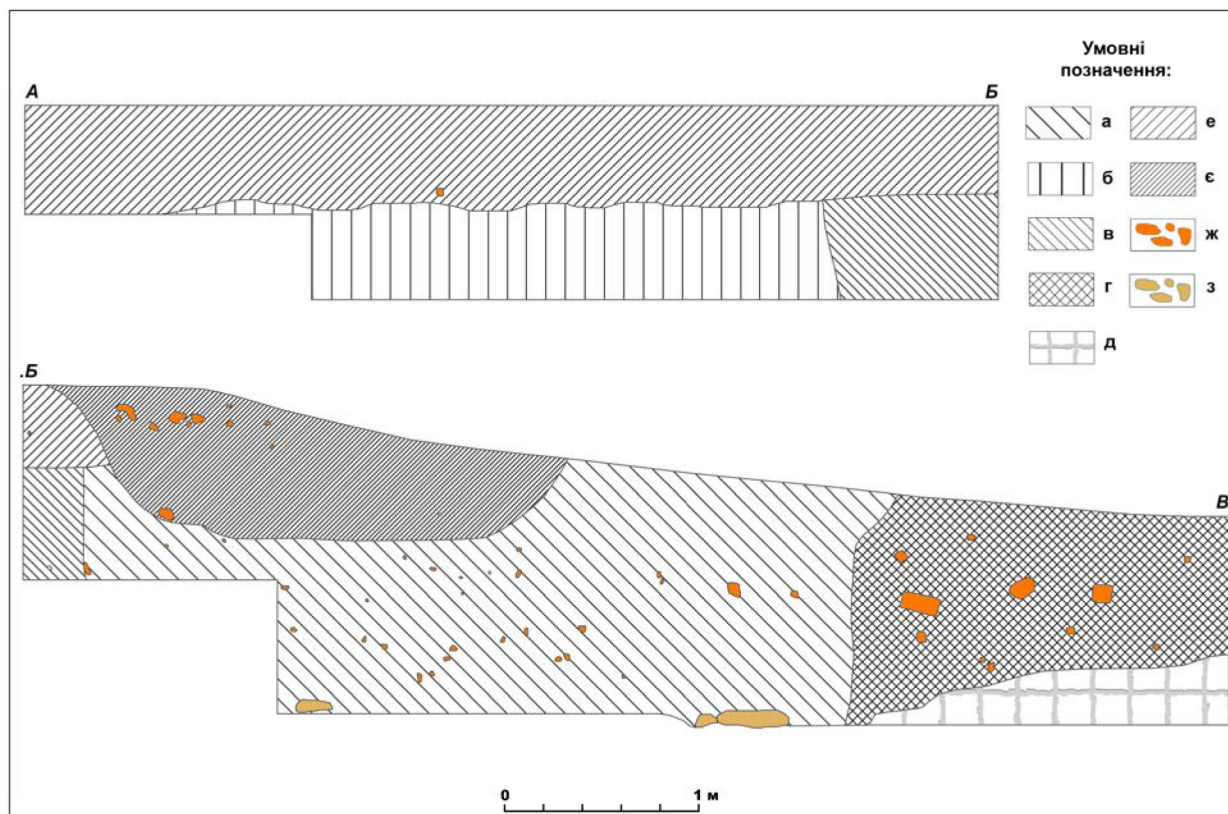
Середньовічна кераміка із розкопу за формою вінець і технологічними ознаками виробництва представлена кількома типами.

До першого типу відносяться фрагменти вінчиків з округлим валиком. За ступенем розтягнутості такого валика від стінки вінчика цей тип варіюється від класичного округлого валика (Табл. 15) до його різних модифікацій (Табл. 14, 2–6). Виділяється серія уламків від горщиків з валикоподібним вінчиком, які мали дуже коротку шийку.

Серед фрагментів цього типу представлені посудини темного кольору, зрідка сіро- та білоглинняні. На зламі така кераміка однорідна, часом тришарова. Кераміка цього типу орнаментована переважно врізними паралельними лініями на плічках і тулубі горщика, зрідка зустрічаються комбінована орнаментация врізними і хвилястими лініями та насічками нижче вінчика. Інколи такі фрагменти вкриті поливою з внутрішньої сторони посудини.

Основна частина такої кераміки за формою вінець і технологічними ознаками виготовлення може бути датована другою половиною XIII–XIV ст.

Таблиця 18. Розкоп № III. Перерізи дослідженої частини розкопу. Умовні позначення: а – сірий гумусований суглинок перемішаний з материковим жовтим суглинком і домішками будівельного сміття; б – материковий світло-жовтий суглинок; в – сірий гумусований суглинок; г – пухкий темно-сірий гумусований суглинок з домішками будівельного сміття; д – площина скупчення крейдяних конкрецій (рештки стіни); е – сірий гумусований суглинок з вкрапленнями будівельного сміття; є – темно-сірий гумусований суглинок з крупними домішками будівельного сміття; ж – фрагменти цегли; з – кістки.

Другий тип представлений керамікою, в котрій із внутрішнього боку вінця зроблено виразне заглиблення під покрішку (Табл. 14; 7,9). Фрагменти однорідно темні, чорні або сірі. Тісто часто містить домішку крупного кварцового піску. Орнамент рідкісний. Така кераміка датується XIV ст.

У третього типу кераміки фрагменти вінчиків також мають заглиблення з внутрішнього боку, але воно виражене слабше, натомість зверху валик горизонтально зрізаний (Табл. 14; 8). Із зовнішнього боку такі вінця оформлені защипами, зустрічається додаткова орнаментация лінією нижче защипів. Така кераміка якісна, добре випалена. Час її функціонування XV–XVI ст.

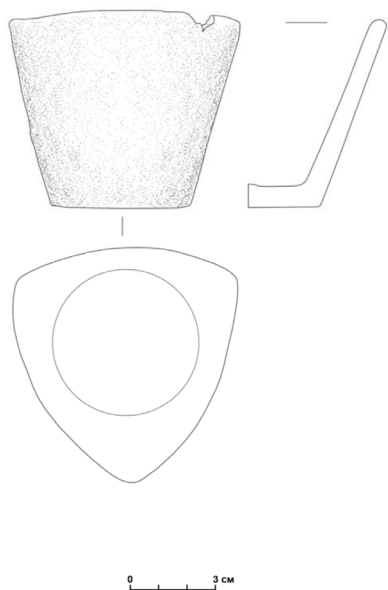
Фото 19. Процес ексгумаційних досліджень.

Серед масового матеріалу досить часто траплялись фрагменти кераміки, які можуть бути датовані XI–XII ст. Часто траплялись уламки посуду XIX – XX ст.

Окремо відзначимо, що серед керамічного матеріалу з дослідженого горизонту XIV ст. у розкопі №II траплялись фрагменти відігнутих назовні вінчиків з потовщенням на зовнішньому краю (Табл. 14; 1). Такі форми вінчиків масово траплялись у об'єктах XIV ст., досліджених на території школи-гімназії м. Володимира-Волинського.

Знайдена брущата цегла як-правило мала поздовжні канелюри на ложках.

Таблиця 20. Розкоп №3. Тигель, знайдений у кв. Г-1 на глибині 3 м.

що радянські органи НКВС використовували при розстрілах німецьку зброю.

Індивідуальні знахідки

Монети

Нумізматичний матеріал, знайдений у розкопі № I представлений різноманітними монетами, що охоплювали період X – XX ст. Переважна більшість монет була виявлена на ділянках поховальних траншей, де культурний шар був порушений у ході здійснення масового поховання, тому стратиграфічна послідовність у їх розміщенні простежувалась не завжди. Тому, подаємо характеристику цих знахідок у хронологічній послідовності.

До X-XI ст. відноситься фрагмент європейської монети, виявленої в квадраті Л-5, на глибині 4,20 м (№ 75), виготовленої з білого металу, чітко не атрибутована, проте за технологією виготовлення (діаметр близько 1,2 см з невеликим бортиком по гурту) найбільш близька до германських монет вказаного періоду.

До XIV ст. відносяться:

1) чеські монети: фрагмент празького гроша Вацлава III, виявлений у кв. Л-5 на глибині 4,00 м (№ 28), виготовлений з білого металу, датований 1305-1306 рр., за роками правління короля (Фото 7а, 7б); та обрізаний празький гріш, виявлений на відвалі з глибини 4,40 м (№ 150), виготовлений з білого металу, не атрибутований чітко через стан, проте за прочитаною легендою «PRIMVS», датований 1310-1378 рр., за роками правління чеських королів Іоана I та Карла I з Люксембурзької династії;

2) так звані «денарії Любарта», виявлені в квадратах К-4 (Фото 5а, 5б) та 3-4 (Фото 13а, 13б), на глибині 3,60 та 4,20 м відповідно (№ 11 та 94), виготовлені з білого металу, датовані д/п XIV ст.

3) монети Владислава II Ягайла, чітко атрибутовано сім: один тернарій, виявлений в кв. К-6 на глибині 4,30 м (№ 115); та шість денаріїв двох типів: три – «зі щитом», виявлених в кв. Л-5, І-4 та 3-6, глибина 3,60, 4,00 та 4,00 м (№ 12, 20, 21) та три «з короною», виявлені в кв. Л-6, К-6 та 3-6 (Фото 10а, 10б), глибина 4,00, 4,00 та 4,20 м (№ 17, 18, 87), крім того, ще чотири монети важко атрибутовувати з огляду на стан, проте вони найбільш схожі на вищеописані, монети всі виготовлені з білого металу, крім монети виявленої в кв. І-4 (№ 20) та І-4 (№ 85), виготовлені з міді та атрибутовані, як фальшаки, датовані за роками правління короля 1386-1434 рр.;

4) мідна монета (Фото 12а, 12б) виявлена в кв. І-4 на глибині 4,20 м (№ 93), не атрибутована чітко, найбільш подібна до пула Золотої Орди XIV ст.

До XV ст. відносяться: 1) денарій Вітовта, виявлений у кв. К-4 на глибині 4,20 м (№ 88), ви-

Вона мала темнокоричневий або темноцеглястий колір і середню міцність. Ширина фрагментів цеглин коливалась у межах, від 12 до 14 см, однак у переважній більшості випадків вона становила 13 – 13,5 см, висота 8-10 см.

Залізні гвіздки з розкопів представлені двома типами: 1) з округлим завершенням; 2) з Т-подібним завершенням. Довжина переважної більшості з них коливається у межах 6,0-7,0 см, хоча трапляються і великі. Датування цієї категорії масових знахідок широке, хоча більшість із виявлених гвіздків з Т-подібним завершенням датуються XIV-XVI ст.

Гільзи

У поховальних ямах виявлено ідентичні гільзи головним чином калібру 9 мм. Більшість з них мають позначки dnh (виробництво заводу Верк Дурлах в Карлсруе, Німеччина) та kam (виробництво фабрики Nasag у Скаржиці Кам'яній, Польща) 1941 р. Проте виявлені і декілька гільз радянського зразка. Все це потребує додаткових досліджень, оскільки стверджувати про те, що розстріли проводилися гітлерівцями при наявності в поховальних ямах гільз радянського зразка – не є об'єктивним. Відомі факти (зокрема дані розстрілів польських військових у Катині),

Фото 20. Гудзик польського моряка, виявлений при похованих.

Фото 21. Гудзики польських моряків, виявлені при похованих.

готовлена з білого металу, датована, за роками правління великого князя 1392-1430 рр.; 2) денарій Владислава III Варненчика, виявлений у кв. К-6, на глибині 4,20 м (№ 92), виготовлений з міді, датований за роками правління 1434-1444 рр.; 3) монета мідна виявлена в кв. К-6, на глибині 4,20 м (№ 74), з огляду на стан не атрибутована чітко, проте найбільш подібна на денарій Казимира IV Ягеллончика, датований за роками правління 1447-1492 рр.; 4) фрагмент європейської монети, виявлений в кв. І-5 на глибині 4,20 м (№ 75), виготовлена з білого металу, датована XV ст.

До XVI ст. відносяться: 1) півгріш коронний Олександра Ягеллончика, виявлений в кв. К-6 на глибині 4,30 м (№ 116), виготовлена з міді, атрибутована як фальшак, та два денарії, виявлені в кв. К-4 та 3-5, глибина 4,00 та 4,40 м відповідно (№ 22, 122), датовані за роками правління короля 1501-1506 рр.; 2) дводенарії Сигізмунда II Августа, виявлені в кв. К-5 та І-4 на глибині 4,00 м (№ 19 та 27), один з них (№ 19) виготовлений з міді та атрибутований як фальшак, інший білого металу, обидва датовані 1570 р.

До XVII ст. відносяться: 1) соліди Густава II Адольфа та Крістіни, виявлені в кв. І-6 та Л-6 на глибині 4,20 м (№ 86 та 84), монетний двір м. Рига, перша виготовлена з білого металу, інша з міді, датовані за роками правління 1611-1632 рр., 1632-1654 рр. відповідно; 2) шеляги Яна II Казимира 9 шт., виявлені в кв. І-6, Л-5, 3-4, Л-4 та Л-5, глибина 4,00-4,20 м (№ 32, 79, 81, 82, 97),

виготовлені з міді, датовані 1660-1667 рр.

До XVII ст. відносяться: 1) полушка Петра I, виявлена в кв. І-6 на глибині 4,20 м (№ 80), виготовлена з міді, датована 1720 р; 2) солід Августа III Товстого, виявлений в кв. К-4 на глибині 4,20 м (№ 83), виготовлений з міді датований 1754 р.; 3) гріш Станіслава Августа Понятовського, виявлений в кв. І-6 на глибині 4,20 м (№ 78), виготовлений з міді, з огляду на поганий стан, датований за роками правління 1764-1795 рр.

Виявлено також численні монети XIX-XX ст., що не відносяться до давньої історії. Монети, виявлені при похованих, мають емісію не раніше 1940 р.

Астрагал

Гральна кістка, виявлена в розкопі І в кв. К-4 на глибині 4,40 м (№ 121) розміром 3,3x2,1 см, з трьома отворами з одного боку, з іншого боку залита свинцем (Табл. 10,2; Фото 14).

Прикраса у вигляді гудзиків-гирьок, нанизаних на дріт

У розкопі №І у кв. К-6 на глибині 4м.було знайдено оригінальну бронзову, ймовірно позолочену, прикрасу (№36) у вигляді гудзиків-гирьок, нанизаних на дріт (Фото 8). Датується середньовічним періодом.

Арбалетні болти

У ході досліджень на розкопах було виявлено 4 наконечники стріл до арбалетів, з них черенкових – 2 (№ 22, 23) (Табл. 19), та втульчастих – 2 (№54, 128) (Табл. 9; 5 – 6). Всі вони мали чотиригранне оформлення бойової частини. В розкопі №І виявлено два втульчастих наконечники розмірами 7,6x1,1 см та 7x1,1 см, датовані XIV – XVI ст., які використовувались, очевидно для ручних арбалетів. В розкопі №ІІІ вивлено два черенкові наконечники розмірами 8,5x2 см та 10,5x2,2 см, в першому випадку черешок обламаний.

Наконечники стріл

Три наконечники з розкопу I: 1) ромбовидний, черешок обламаний, розміри близько 7x2,3 см, XII – XIII ст. (№ 1) (Табл. 9, 2); 2) ромбовидний, черешковий, розміри близько 12x2,3 см, XII – XIII ст. (№ 43) (Табл. 9, 1); 3) лопатевидний бронебійний, черешковий, розміри близько 8,5x0,7 см, XII – XIII ст. (№ 46) (Табл. 9, 3).

Кам'яне ядро

Кам'яне ядро діаметром близько 18 см. було знайдене у розкопі №III у кв. Н-2 на глибині 3,2 м (№ 24) (Фото 29). Ядро має не зовсім правильну кулясту форму і виготовлене з твердого піщанику.

Уламки мідного казана

Скупчення фрагментів клепаного мідного казана (казанів?) було виявлене у кв. Б-5 розкопу №II на глибині 3,6 м (№ 12) (Фото 17). Один фрагмент має заклепку.

Тигель

У розкопі №III у кв. Г-1 на глибині 3 м був знайдений тигель (№ 21) (Табл. 16, 2). Висота виробу становить 7 см., діаметр дна – 5 см. Верхня частина тигля оформлена у вигляді рівностороннього трикутника зі сторонами 8 см. Глиняне тісто містить значну домішку блискучого мінералу (тальку?). Поверхня тигля має ознаки дії високої температури, але не містить слідів плавки якогось матеріалу.

Ланка від ланцюга

У розкопі №II у кв. В-5 на глибині 3,5 м знайдена розігнута залізна ланка від потужного ланцюга (№ 7) (Табл. 16, 2). Первинні розміри ланки – 6,5x7,5 см., товщина – близько 1,3 см. Ланка має ознаки значної зношеності на місці контакту з сусідніми ланками.

Горщик XX ст.

У розкопі №I у кв. Ж-6 на глибині 4,2 м знайдено сіролощений горщик з двома ручками (Фото 3) висотою 30 см. і діаметром вінчика 20 см. (№ 63) (Табл. 6). Горщик датується XX ст.

Імпортна кераміка

До рідкісних знахідок з розкопу № II відносяться фрагменти імпортованих візантійських амфор теракотового кольору: перший (№1), знайдений у кв. А-5 на глибині 3,4 м; другий (№11), знайдений у кв. Б-5 на глибині 3,6 м. Вони виготовлені з тіста дуже високої якості, досконало випалені. Датуються XIII – XIV ст.

Також рідкісним є фрагмент вінчика від великої миски висотою 6,5 см. європейського виробництва, знайдений у розкопі №I у кв. Л-4 на глибині – 4,4 м (№120) (Табл. 8). Чорнолощений фрагмент виготовлений із однорідного тіста дуже високої якості, добре випаленого. По зовнішньому краю вінчика та по середній частині стінки нанесено геометричний орнамент у вигляді почергових косих насічок.

Олександра Козак,
Юрій Долженко

Звіт про антропологічне дослідження 2012 року решток людей, розстріляних у 1941 році на городищі «Вали»

Експериментальні роботи на городищі Вали біля м. Володимира-Волинського проводилися спільною українсько-польською експедицією ДП «Волинські старожитності» (керівник Олександр Златогорський) та Інституту археології університету ім. М. Коперніка з Торуні (керівник Домініка Семінська). У межах розкопів I та II продовжено дослідження поховальної ями, в якій, в минулому 2011 році виявлено і вивчено 367 поховань жертв масового розстрілу 1940-х рр., у цьому році – в розкопі I – було досліджено 141 поховання (11 залишилось не ідентифікованими), в розкопі 2 – знайдено рештки 232 осіб. Метою антропологічного дослідження було вивчення статево-вікового складу загиблих, по можливості, – характерних фізичних рис для подальшої ідентифікації соціального та етнічного складу, а також, більш докладний аналіз причин смерті.

Визначення статі проводили кількома методами, зокрема наведеними В.І. Пашковою [Пашкова, 1958], В.В. Гінзбургом [Гінзбург, 1963], В.П. Алексеевим та Г.Ф. Дебецом [Алексеев, Дебец, 1964], В.П. Алексеевим [Алексеев, 1965], Д.Г. Рохліним [Рохлин, 1965]. Додатково застосовували методики, якими послуговуються американські та європейські антропологи [Saunders, 1996]. У цілому стать людини визначали за розвитком рельєфу, ознаками на черепі (величиною надбрівних дуг, соскоподібного виростка, потиличного горба, формою лобної та виличної кісток, орбіти, підборіддя та ін.), формою та ознаками на тазі. Додатковими ознаками слугували величина голівки стегна та плеча [Stewart, 1979], виросткова ширина стегна і ступінь загальної робуствності скелета.

Для визначення віку дітей використовували схему порядку прорізування молочних та постійних зубів [Ubelaker, 1972]; таблиці для визначення віку дітей за довжиною довгих кісток скелета, а також розмірами скроневої, потиличної і тім'яної кісток [схеми адаптовано за: Fazekas, Kosa, 1978; Scheuer, Black 2000]

Вік дорослих визначали за ступенем облітерації черепних швів на зовнішній та внутрішній поверхнях черепа [Vallois, 1937], за зміною суглобової поверхні між крижовою та клубовою кістками [Lovejoy et al., 1985], станом лобкового симфізу [Brooks, Suchey, 1990], ступенем стертості зубів (схема М.М. Герасимова) [див.: Алексеев, Дебец, 1964].

Були проведені виміри черепів за 25 лінійними ознаками та вимірами кутів, виміри довгих кісток за трьома ознаками (найбільша та вся довжини плечових та найбільша довжина стегнових кісток) за методиками Р. Мартіна (1928), адаптованими Алексеевим В.П. та Дебецом Г.Ф. (Алексеев, Дебец, 1964; Алексеев, 1965). Окрім того, за методкою Г.Козінцева були досліджені краніоскопічні ознаки на черепі (1992) . Зріст визначали за довжиною правої та лівої стегнових та правої та лівої плечових кісток за формулами М.Троттер (1970), Брайтінгера (1938) та Баха (1965) , а також, С.Дюпертьюї- Хеддена (1951) .

Окрім того, по можливості, були досліджені прижиттєві патології (стан зубної системи та травми черепа), а також, травми, нанесені у момент смерті осіб.

Нажаль, поганий стан збереженості кістяків, неможливість у багатьох випадках ідентифікації повних скелетів (не завжди можливо було визначити, до якого скелету належать ті чи інші кістки), а також неможливість за несприятливих погодних умов добитися задовільного для дослідження стану кісток (очистити від ґрунту та адекватно висушити), не дало можливість ретельно вивчити всі заплановані ознаки. Всі описані обставини могли дещо вплинути на достовірність визначення віку та частоти визначення певних патологій. Тому вважаємо доречним вказувати лише тенденції, зокрема, у частині патологічній.

З 141 ідентифікованого кістяка 38 належали дітям: 1- дитині до 2 років, 11 – особам першого дитячого віку (Inf 1: 2-6 років) та 25 – дітям другого дитячого віку (Inf 2 : 7-14 років). Один кістяк - індивіду 14-16 років невизначеної статі. 61 скелет припустимо належав особам жіночої статі: 6 – підліткам, 39 – жінкам у віці 20-40 років, 10 - індивідам 40-50 років та 7 – жінкам старше 50 років (Таблиця 1).

З 31 кістяка, які припустимо належали особам чоловічої статі, один – міг бути у віці до 20 років, у 14 визначено вік - 20-40 років, 14 – скелетів належали чоловікам 40-50 років та 12 - чоловікам старше 50 років. Вік 60-70 років визначено нами лише у двох випадках.

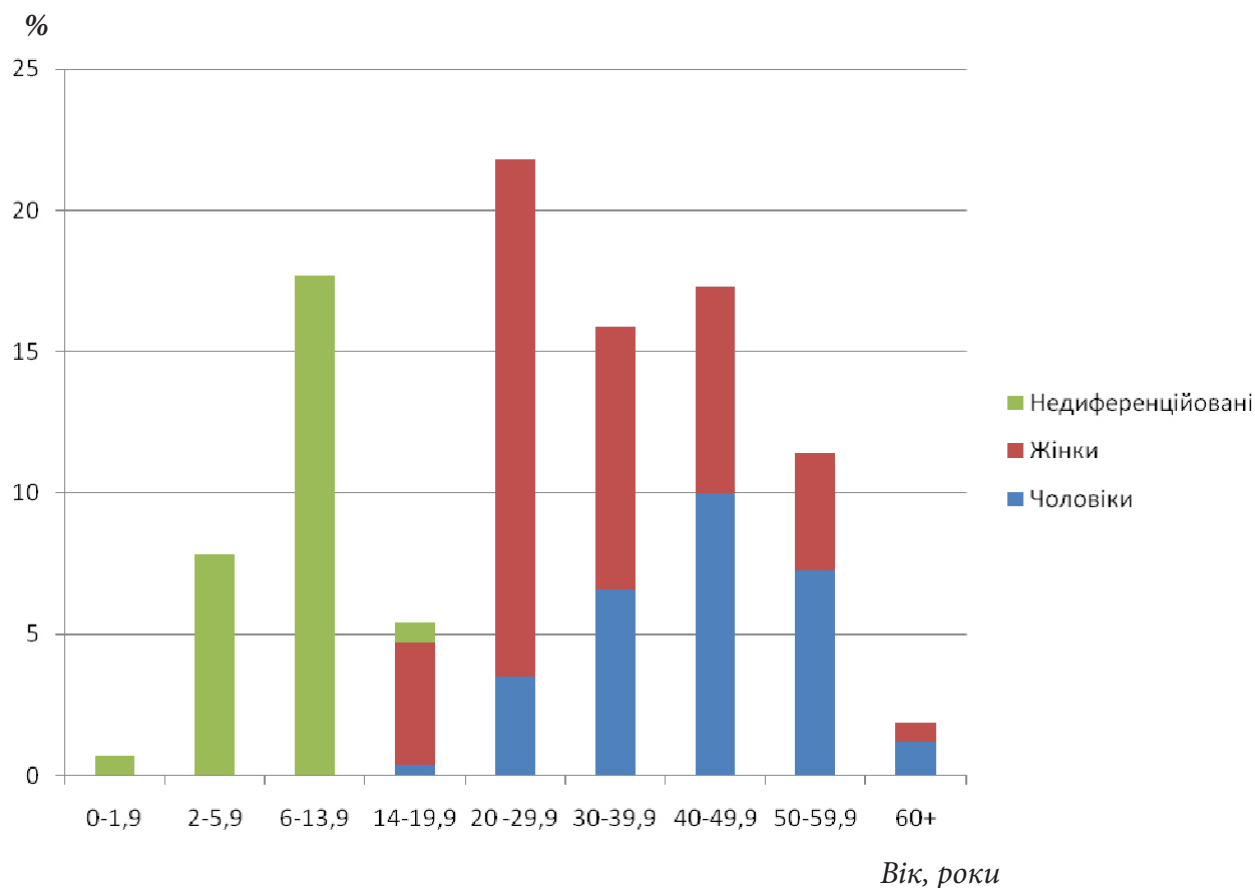
Таблиця 1 . Статеві-віковий склад загиблих (абсолютні числа).

	0-1,9	2-5,9	6-13,9	14-19,9	20-29,9	30-39,9	40-49,9	50-59,9	60+	Усього
Чоловіки	-	-	-	1	5	9	14	10	2	41
Жінки	-	-	-	6	26	13	10	6	1	61
Недиференційовані	1	11	25	1						38
Усього	1	11	25	8	31	22	24	16	3	141

Таблиця 2. Статеві-віковий склад загиблих (%).

	0-1,9	2-5,9	6-13,9	14-19,9	20-29,9	30-39,9	40-49,9	50-59,9	60+	Усього
Чоловіки	-	-	-	0,4	3,5	6,6	10	7,3	1,2	29,1
Жінки	-	-	-	4,3	18,3	9,3	7,3	4,1	0,7	44
Недиференційовані	0,7	7,8	17,7	0,7						26,9
Усього	0,7	7,8	17,7	5,4	21,8	15,9	17,3	11,4	1,9	100

Рис. 1. Статеві-віковий склад загиблих

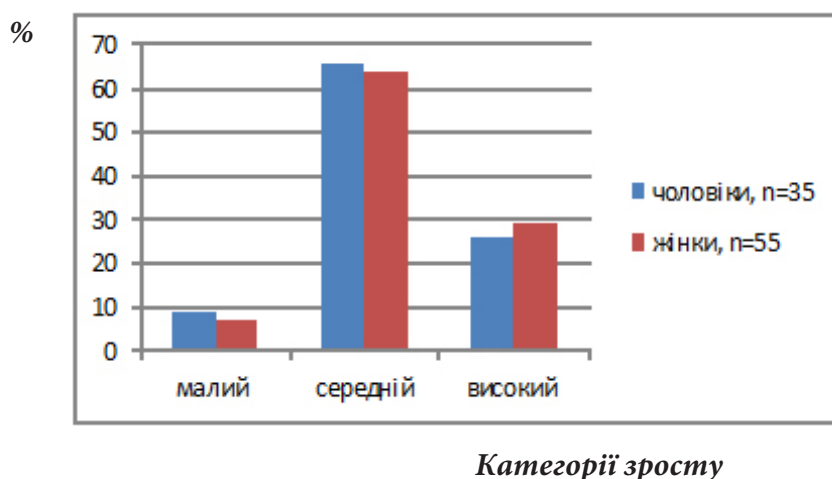
Таким чином, як видно з рис 1 та таблиць 1 та 2, найбільше загинуло молодих жінок (до 30 років), дітей та чоловіків змужнілого віку.

Зріст, як вказувалося вище, був визначений за трьома комплексами формул.

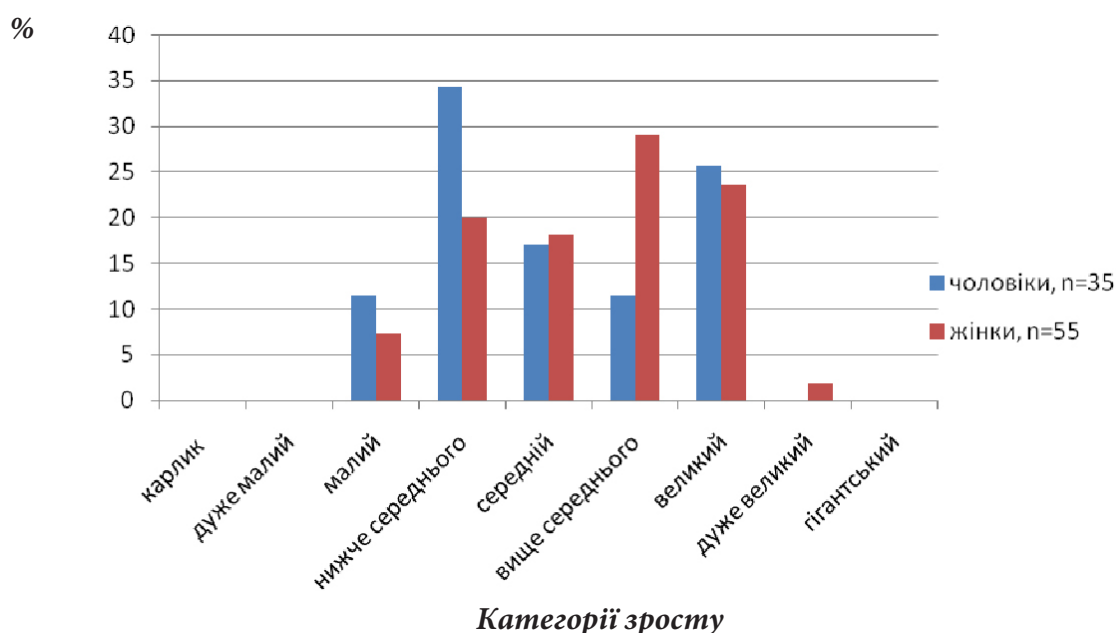
Зріст чоловіків, визначений за формулами Баха коливається від 160,5 до 174,1 і в середньому становить 167 см. Формули Дюпертьюї та Хеддена в середньому дають значення зросту 166 см (150,8–173,2 см), формули Троттер – так само – в середньому показують 166 см, у той час як коливання зросту – дещо менші – від 160,5 до 174,1 см. За останніми показниками визначили що 8,6 % чоловіків мали низький зріст - до 159,9 см, 65,7% - середній зріст (до 160,9см) та чверть чоловіків (25,7%) мала високий зріст (більший за 170 см) (рис. 2). Усього виявилось можливим визначити зріст у 35 осіб чоловічої статі.

Зріст у жінок визначили у 55 індивідів. Розподілення по рубриках майже ідентичне тому, яке ми спостерігали у чоловіків. Так, 63,6% жінок мали середній зріст, 29,1% - високий та лише 7,3% – малий (рис. 2). Показники, визначені за формулами Брайтінгера коливались від 154,2 до 168 см з середнім значенням – 161 см, за формулами Дюпертьюї- Хеддена – від 147,2 до 169 см (середнє – 157 см), та за формулами Троттер – коливання становили 145,7 – 168,9 см і середнє значення зросту – 157 см.

Рис. 2 Розподілення зросту чоловіків та жінок по великим категоріям величин (за Мартіном, 1928).

Рис. 2а. Розподілення зросту чоловіків та жінок по категоріям величин (за Мартіном, 1928).

При розташування величин зросту по більш деталізованим категоріям виявляються значні відхилення від нормального розподілення (крива Гауса), що може бути обумовлене малою вибіркою, або ж неоднорідністю загиблого населення (рис. 2а).

Цього року основна робота українських антропологів сконцентрувалась на вивченні краніометричних та краніоскопічних ознак, оскільки було поставлене питання про етнічну приналежність загиблих і висунуто припущення про відношення даного масового поховання до етнічних чисток початку 40 років ХХ ст..

Всього за краніологічною методикою було досліджено 53 черепи (18 чоловічих, 35 жіночих). Виміри були проведені за стандартною краніологічною методикою [Martin 1928; Алексеев, Дебец, 1964], як уже було вказано, за 25 вимірними ознаками (лінійними та кутовими). Обчислено 21 краніологічний індекс. Нумерація ознак вказується за Р. Мартіном. Назо-малярний та зиго-максиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [Алексеев, Дебец, 1964, рис. 14, с. 55]. В таблицях лінійні розміри вказані в мм, кути — в градусах. Параметри позначені наступним чином: n — число випадків, M — середня арифметична величина, $m(M)$ — помилка середньої арифметичної, s — середні квадратичні відхилення, ms — помилка середнього квадратичного відхилення.

Для оцінки вимірювальних ознак в роботі використовувались складені Г. Ф. Дебецем таблиці, в яких подані межі середніх величин ознак (Алексеев, Дебец, 1964). Комп'ютерні програми для реалізації багатомірного аналізу були створені Б. А. та А. Г. Козінцевими у 1991 р.

Крім того, використовується краніоскопічна програма, яка включає п'ять ознак, уперше досліджених російським антропологом д.і.н. О.Г. Козінцевим (Kozintsev, 1992). Шосту ознаку — частоту надорбітних отворів — незалежно один від одного запропонували Й. Додо (Dodo 1987, р. 19-35) і Т.В. Томашевич (1988, с. 119-128). Для Потиличного індексу, Задньовиличного шва, Підорбітного візерунку типу II, Індексу поперечно-піднебінного шва та Надорбітних отворів дані склалися без урахування статі, для Клиноподного верхньощелепного шва (КВШ) визначалися пів суми чоловічих та жіночих значень.

В результаті попереднього дослідження виявилось, що коефіцієнти стандартного відхилення по більшості краніометричних ознак перевищують (або є меншими) за стандартні. Це, як і розподіл величин зросту, доводить відносну неоднорідність загиблого населення. Попередні результати дослідження за 14 краніометричними ознаками показують певну відмінність досліджуваних чоловічих і жіночих груп від серій українців, росіян, литовців, латишів і збірної єврейської серії з території України, однак, наближають їх до деяких польських груп населення. Загалом, комплекс краніоскопічних ознак вказує на приналежність даного населення до кола південних європеоїдів.

У подальшій роботі буде проведено внутрішньогруповий аналіз для виявлення морфологічних варіантів всередині серії, а також порівняння цієї групи населення з різними, по можливості хронологічно та територіально близькими, антропологічними серіями України, Польщі, Литви тощо.

Для виявлення патологій було оглянуто певна кількість щелеп індивідів. У більшості з них, навіть у дітей, знайдено широкі ураження зубної системи: каріозні порожнини різного ступеню вираженості, пародонтоз, зубний камінь, ускладнення у вигляді прикореневих абсцесів та прижиттєвої втрати зубів.

У деяких випадках каріозні порожнини заліковані, в них присутні пломби, на зубах також знайдені залізні та, у декількох випадках — золоті, коронки та мости.

У декількох жінок та чоловіків виявлені явні сліди запалення середнього вуха (зокрема, хронічний мастоїдит, в одному випадку, з можливим утворенням фістульного ходу в кінчик соскоподібного виростку), запалення пазух (зокрема, гайморити) тощо.

У молодій жінки з поховання 273 на зубах присутні сліди інтенсивної гіпоплазії емалі, - ушкодження мали місце у віці 2-3 років, що очевидно було пов'язано з періодом тривалого голоду, який мав місце у її дитинстві та припадав на 20-ті роки ХХ століття.

У іншій молодій жінки знайдено анкілоз 4 хребців (з XII грудного по III поперекового) з вираженим сколіозом, що може вказувати на захворювання кістковим туберкульозом, або, вірогідніше — на травму хребта.

У декількох чоловіків 40-50 та 50-60 р. (№№ 393-394, 405) на лівій стороні черепу (тім'яні та

лобні кістки,) а також на потилиці, зафіксовані загоєні сліди від травм, нанесених рублячою зброєю (шаблею), можливо – у бою. Стан загоєння свідчить про те, що травми були отримані за декілька років (до 5-10) до загибелі.

Рис. 3. Загоєний рубець на лівій тім'яній кістці чоловіка (№394).

В одному випадку – у чоловіка (№ 457), має місце проникаюча рана тім'яної кістки з розтріскуванням лобної кістки. Рана, вочевидь, була оперована (видимі сліди поверхневої трепанації). Сліди загоєння на внутрішній пластинці черепа відповідають часу від кількох місяців до кількох років.

Як і в раніш досліджених випадках, більшість смертельних травм нанесені ззаду в область потилиці та потиличного отвору. Найбільше вхідних отворів мають діаметр 9 мм. Значна частина осіб мали переломи гілок нижньої щелепи з розтріскуванням, що вказує також на прохід кулі у поперечній чи близькій до неї площині (вистріл збоку).

Стан краю вихідних отворів та розтріскування черепної пластинки навколо них свідчить про вистріли з відносно близької відстані.

В декількох випадках зафіксовані перімортальні переломи кісток обличчя (удари твердим предметом, можливо, прикладом). З іншого боку, певна частина таких переломів могла бути викликана ударом при падінні тіла.

Кульові отвори знайдено також у кістках тазу. Нажаль, багат шаровість поховання та необхідність ексгумаційних робіт у екстремально швидкому темпі внаслідок браку часу та погодних умов, не дала можливості точно зафіксувати кожен кістяк, у деяких випадках - співвіднести череп з посткраніальним скелетом та виявити інші поранення, а саме в області хребта та посткраніального скелету. Однак, очевидно, що, як і в тілах загиблих, відкритих минулого року, смертельні травми/ поранення могли локалізуватися не лише в черепі, а й в області життєво-важливих органів тулуба.

Література

1. Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. — М.: Наука, 1966. — 251 с.
2. Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М.: Наука, 1964. — 127 с.
3. Гинзбург В.В. Элементы антропологии для медиков. — Л.: ГИМЛ, 1963. — 72 с.
4. Пашкова В.И. Определение пола и возраста по черепу. — Ставрополь, 1958.
5. Рохлин Д.Г. Болезни древних людей. — М.; Л.: Наука, 1965. — 302 с.
6. Томашевич Т.В. Закономерности распределения частот подглазничных каналов черепа человека // ВА. — М., 1988. Вып. 80. — С. 119-128.
7. Bach H. Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen weiblicher Skelette // Antrop. Anz. — Jg.29. — 1965. — S.12-21.
8. Breitinger E. Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen // Antrop. Anz. — Jg.14. — 1938. — S.249-274.
9. Brooks S.T., Suchey L.M. Skeletal Age Determination Based on the Os Pubis: A Comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks Methods // Human Evolution. — 1990. — № 5. — P. 227-238.
10. Dodo Y., Ishida H. Incidences of nonmetric cranial variants in several population samples from East Asia and North America / Y. Dodo // JASN. — 1987. Vol. 95, N 2. P. 161—177.
11. Dupertuis C.W.J., Hadden A. On the Reconstruction of Stature from Long Bones / Amer. J. Phys. Anthropol. — Vol.9. — N1. — 1951. — P.15-54.
12. Fazekas Is.G., Kósa F. Forensic Fetal Osteology. — Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978. — 413 p;
13. Kozintsev A. Homo. Ethnic epigenetics: A new approach Ethnische Epigenetik: vol. 43/3, — Jena, New York, 1992, pp. 213—244.
14. Lovejoy C.O., Meindl R.S., Pryzbeck T.R., Mensforth R.P. Chronological Metamorphosis of the Auricular Surface of the Illium: A New Method for the Determination of Adult Skeletal Age of Death // American Journal of Physical Anthropology. — 1985. — Vol. 68. — P. 15-28.
15. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. — Jena, 1928. — 578 s.
16. Saunders S.R. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains: Proceedings of a Seminar at the Field Museum of Natural History / Arkansas Archeological Survey Research Series Number 44 // American Journal of Physical Anthropology. — 1996. — Vol. 99 (3). — P. 499—501
17. Scheuer L., Black S. Developmental Juvenile Osteology. — New York: Academic Press, 2000. — 587 p.
18. Stewart T.D. Essentials in Forensic Anthropology: Especially as Developed in the United States. — Springfield, Illinois: C.C. Thomas, 1979. — 300 p.
19. Trotter M. Estimation of stature from intact long limb bones / In: Stewart T.D. (ed.) Personal identification in mass disasters. — Smithsonian Institution. — 1970. — P.71-83.
20. Ubelaker D.H. Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation. — Chicago: Aldine Publishing Company, 1978. — 166 p.
21. Vallois H.V. La duree de la vie chez l'homme fossile // L'Anthropologie. — 1937. — № 47. — P. 499-532.

ОБГРУНТУВАННЯ ПРОГРАМИ
дослідження та збереження археологічної органіки з досліджень Володимира-
Волинського в 2012 році

1 грудня 2012 року в приміщенні ДП ОАСУ “Волинські старожитності” нами було візуально обстежено 13¹ груп зразків археологічної органіки з розкопок замку Казимира у Володимир-Волинському в 2012 році.

Візуально визначено, що більшість наявної органіки - це текстиль. Окрім текстилю в збірці наявні: шкіра, папір та вироби з металів.

<i>№ об'єкту</i>	<i>Опис об'єкту за візуальними даними</i>	<i>Стан збереженості</i>	<i>Фото</i>
1	Текстиль	Задовільний. Гумусні забруднення та забруднення продуктами корозії міді	
2	Текстиль	Задовільний. Гумусні забруднення та забруднення продуктами корозії заліза (?). Має сліди горіння (?)	
3	Шкіра	Задовільний. Гумусні забруднення.	
4	Текстиль та шкіра (?)	Задовільний. Гумусні забруднення та забруднення продуктами корозії міді	

¹ Кількість груп було визначено приблизно — за археологічною вибіркою та пакуванням, переданим нам. Більш детально кількість об'єктів буде визначено після проведення розчищення вказаних груп-конгломератів.

5	Текстиль	Задовільний. Гумусні забруднення.	
6	Текстиль	Задовільний. Гумусні забруднення.	
7	Текстиль	Задовільний. Гумусні забруднення.	
8	Текстиль, шкіра (?), папір	Задовільний. Гумусні забруднення.	
9	Текстиль (?), кольоровий та чорний метал (?)	Задовільний. Гумусні забруднення та забруднення продуктами корозії	
10	Текстиль	Задовільний. Гумусні забруднення.	

11	Текстиль	Задовільний. Гумусні забруднення.	
12	Текстиль	Задовільний. Гумусні забруднення.	
13	Текстиль та кольоровий метал (?)	Задовільний. Гумусні забруднення та забруднення продуктами корозії.	

Стан збереженості - задовільний. Об'єкти мають ґрунтові забруднення, дуже фрагментовані.

Робота з об'єктами з Володимир-Волинського розділяється на два напрямки:

1. Проведення усіх необхідних досліджень,
2. Консерваційні роботи.

Серед вирішення проблем *дослідження* — це різнобічні технологічні дослідження, необхідні для отримання максимально детальної інформації про знайдені артефакти.

Консерваційні роботи для текстилю планується провести за стандартною методичною схемою:

1. Очищення.
2. Пластифікація.
3. Дублювання.
4. Укріплення.

Консерваційні роботи для шкіри будуть визначені більш детально після очищення.

Консерваційні роботи для кольорового та чорного металу:

1. Очищення.
2. Обробка інгібіторами корозії.
3. Закріплення.

Консерваційні роботи для паперу будуть визначені після механічного розчищення конгломерату.

Планується виконати всі роботи протягом 10 місяців.

Бюджет робіт

№	Стаття витрат	Сума	Всього
1.	Мікалентний папір (22 кг)	250 грн/кг	5 500 грн
2.	Заробітна плата (гонорар)	2 500 грн/міс	25 000 грн
	Всього		30 500 грн

Примітка.

Всі необхідні реактиви (хімічні засоби, тощо), витратні матеріали (матеріали для дублювання, тощо) та необхідне обладнання (мікроскопи, тощо) нами включено до гонорару виконавця.

В загальному бюджеті в окрему статтю витрат винесено закупівлю мікалентного паперу мінімальної партії. На жаль, в Україні цей папір — великий дефіцит, який належить до спеціалізованих витратних матеріалів, ринок яких в країні зовсім не розвинений. Однак, для нашого проекту цей папір конче потрібний як для пакування, так і для проміжних операцій (очищення, сушіння, тощо).

Надлишок, що залишиться, просимо залишити в користуванні реставраційної майстерні Музею археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, на базі якої будуть проведені необхідні для проекту дослідження та заходи.

Завідуюча реставраційної майстерні
Музею археології та етнографії
Слобідської України
ХНУ імені В.Н. Каразіна

Крупа Т.М.

Наукова інтерпретація отриманих матеріалів

Не зважаючи на обмежений характер власне археологічних досліджень, отримані матеріали дозволяють зробити кілька попередніх висновків щодо характеру використання розкопаної ділянки у XIV-XVI ст.

Розкриття значної по довжині ділянки Стіни №1 у розкопі №II дозволяє спростувати минулорічне припущення про її округлу у плані форму та ствердити прямолінійність стіни, принаймні, на ділянці розкопів №I та № II.

Фіксація східної вертикальної площини Стіни № 2 у розкопі №III може вказувати на її закінчення. У такому випадку довжина Стіни №2 становить близько 4 м. Однак, призначення цієї стіни, або її ділянки, поки що залишається не встановленим.

Знахідка кам'яного ядра у розкопі №III вказує на початкові етапи поширення вогнепальної зброї на Волині.

Знахідки двох так званих «денаріїв Любарта» у культурному шарі сприятиме вирішенню питання про карбування монет Любартом Гедиміновичем.

Стосовно, виявлених жертв у поховальних ямах № 1 і № 2, то однозначно на сьогоднішній день можна сказати наступне:

1. Страта людей здійснювалася у 1941 році. Про це красномовно свідчить і той факт, як

відсутність у жертв монет емісії 1941 р. та нацистського режиму. Що виключає можливість датування після 1940 р.

2. За висновками антропологів жертвами є поляки.

3. Враховуючи супровідний матеріал, виявлений при розстріляних (польські гудзики, погон), жертви є польськими громадянами, військовими та цивільними. Наявність у жертв невилучених ременів, грошей, особистих речей дає підстави вважати, що це були не в'язні, а інтерновані особи. Наявність грошей дозволяє також припустити, що вони використовувалися на роботах за межами в'язниці.

4. Викликає заперечення ствердження, що розстріли проводили за «системою Єкельна», оскільки остання починає застосовуватися нацистами з кінця 1941 року – початку 1942 року. І перші розстріли за цією системою відбувалися у Ризі.

5. Певні сумніви стосовно виконавців страти викликають виявлені гільзи 1941 р. німецького взірця. Проте, відомо, що радянські органи НКВС використовували при масових розстрілах польських громадян німецьку зброю. Під час досліджень 1997 р. у поховальній ямі також були виявлені гільзи німецького або польського виробництва.

6. Все це вимагає, в першу чергу, подальших пошуків у архівах. Висновки щодо використання пам'ятки

30 листопада 2012 року на комунальному кладовищі м. Володимира-Волинського відбулося урочисте перепоховання ексгумованих останків з поховальної ями № 1 та поховальної ями № 2. Подальшого дослідження потребують жертви, виявлені у шурфах цього року.

На кінець 2012 р. виявлені на городищі нові поховальні ями разом із жертвами були засипані землею і законсервовані. Також законсервовано було фундаменти стіни замку Казимира Великого.

Виявлені фрагменти тканин, що були на жертвах або біля них були передані для консервації та реставрації у майстерні при Харківському університеті. Для ідентифікації жертв також були відібрані зразки опломбованих зубів у передані до Львівського медичного університету. Можливо ідентифіковано буде і дівчину з поховальної ями №1 з протезом ока. Однозначно встановлення особистості жертв та катів потребують в першу чергу архівних пошуків.

На наступний рік заплановано продовження дослідження стіни замку Казимира та виявлених поховальних ям. Заплановано наступне розкриття площі: в межах розкопу № 1 – 420 кв.м.; в межах розкопу № 2 – 112 кв. м; в межах розкопу № 3 – 384 кв.м. Орієнтовний початок робіт – квітень 2013 р.

Література

1. Акт наукової експертизи речового матеріалу при ексгумації масового захоронення на території городища м. Володимир-Волинський, складений 10 жовтня 1997 р. археологом Львівського Інституту українознавства Овчинниковим Олександром Германовичем // Фонди Володимир-Волинського історичного музею

2. Златогорський О.Є., Панишко С.Д., Лукомський Ю.В. Дослідження архітектурних об'єктів XIV-XV ст. у м. Володимир-Волинський // Археологічні дослідження в Україні – 2010. – К. – Полтава, 2011. – С. 139-140.

3. Златогорський О.Є., Панишко С.Д., Лукомський Ю.В. Звіт про результати археологічних досліджень на городищі «Вали» у м. Володимирі-Волинському у 2010 році. – Луцьк, 2010 // Науковий архів ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України. – 97 с.

4. Златогорський О.Є., Панишко С.Д. Дослідження на городищі «Вали» у м. Володимир-Волинський // Археологічні дослідження в Україні у 2011 році. – Луцьк, Волинські старожитності, 2012. – С. 187-188.

5. Кучинко М. Звіт про археологічні дослідження у Волинській області в 1975 році. – Луцьк, 1976 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 24 с.

6. Кучинко М. Звіт про археологічні дослідження у Володимирі-Волинському в 1976 році. – Луцьк, 1977 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 16 с.

7. Кучинко М.М. Раскопки древнего Владимира-Волынского // АО – 1975. – М., 1976. – С. 349 – 350.

8. Кучинко М.М. Володимир середньовічний. Історико-археологічні нариси. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 144с.
9. Кучинко М.М., Охріменко Г.В., Петрович В.В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини ХХ ст. (у світлі соціотопографії). – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – 260с.
10. Малевская М.В. Архитектурно-археологические исследования на Волыни // АО 1982 года. – М.: Наука, 1984. – С. 291.
11. Малевская-Малевиц М.В. Отчет о работе Любомльского отряда архитектурно-археологической экспедиции ЛО ИА АН СССР в 1975 г. (13-14 вв.). – Ленинград, 1976 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 26 с.
12. Малевская-Малевиц М.В. Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции ЛО ИА АН СССР в 1976 г. – Ленинград, 1977 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 24 с.
13. Малевская М.В., Шолохова Е.В. Раскопки архитектурных памятников в Любомле и Владимире-Волынском // АО 1975 года. – М.: Наука, 1976. – С. 354-355.
14. Малевская М.В., Шолохова Е.В. Архитектурно-археологические исследования во Владимире-Волынском // АО 1976 года. – М.: Наука, 1977. – С. 327-328.
15. Музиченко В. Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимира-Волинського. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2011. – 256 с.
16. Панишко С.Д., Златогорський О.Є. Звіт про результати археологічно-ексгумаційних досліджень на городищі «Вали» у м. Володимирі-Волинському у 2011 році. – Луцьк, 2012 // Науковий архів ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України. – 240 с.
17. Панишко С.Д. Мурований замок Казимира Великого у Володимирі // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип. VII. – Луцьк, ВМА «Терен»: 2011. – С. 323 – 327.
18. Терський С. Княже місто Володимир: Монографія. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – 320с.
19. Badania archeologiczno-ekshumacyjne mogiły zbiorowej na terenie Rezerwatu historyczno-kulturowego miasta Włodzimierza Wołyńskiego (Ukraina). Tom 1 (documentacja) / Oprac. zesp. pod kier. prof. Andrzeja Koli. – Toruń, 2011 // Науковий архів ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України.
20. Kola A. Czy w Bykowni pod Kijowem i we Włodzimierzu Wołyńskim spoczywają ofiary zbrodni Katyńskiej z tzw. Listy Ukrainskiej? // Andrzej Kola // Zeszyty Katyńskie. Nr 10. W preddzień zbrodni Katyńskiej. Agresja sowiecka 17 września 1939 roku. – Warszawa, 1999. – S. 84-97.

КОЛЕКЦІЙНИЙ ОПИС
знахідок з розкопу №1 Володимир-Волинської рятівної
археологічної експедиції 2012 року

№ 1	Назва, опис 2	Розмір(см.) 3	Квадрат 4	Глибина 5	Примітки 6
1	Наконечник стріли	7.0	З-6	3,50	Ромбовидний, «срезень», черешок обломаний, розміри близько 7x2,3см, XII-XIII ст.
2	Предмет круглої форми . Свинець	1.5	Е-6	3.50	
3	Пломба «дорогичинського типу»	1.5	Ж-6	3.50	XII-XIII ст. Свинець
4	Накладка	4.0	Е-5	3.50	
5	Мет. предмет	4.05	Е-6	3.60	
6	Мет. предмет	1.0	Е-5	3.60	Пломба?. Свинець
7	Кокарда	3.05	Е-6	3.60	
8	Перстень жіночий з вставками	2.00	Ж-3	3.60	
9	Хрестовидна накладка з солярними знаками	1.05	І-6	3.60	
10	Пломба «дорогичинського типу»	1.07	І-4	3.60	XII-XIII ст. Свинець
11	«Денарій Любарта»	1.02	К-4	3.60	Д/п XIV ст. Монета білого кольору, стан середній.
12	Денарій (з щитом) Владислава II Ягайла	1.0	Л-5	3.60	1386—1434 рр. Монета білого кольору, стан середній.
13	Монета жовтого кольору20F.1904р.		Г-6	4.00	В одному місті, біля кістяка.
14	Монета жовтого кольору20F.1897р.		-	-	-
15	Монета жовтого кольору20F.1858р.		-	-	-
16	Монета жовтого кольору5P. 1898р.		-	-	-
17	Денарій (з короною) Владислава II Ягайла	1.02	Л-6	4.00	1386—1434 рр. Монета білого металу, стан середній
18	Денарій (з короною) Владислава II Ягайла	1.03	К-6	4.00	1386—1434 рр. Монета білого металу, стан середній
19	Фальшак дводенарія Сигізмунда II Августа	1.03	К-5	4.00	1570 р, мідь, посріблення, стан середній.
20	Фальшак денарія (з щитом) Владислава II Ягайла	1.00	И-4	4.00	1386—1434 рр. Мідь, посріблення, стан середній
21	Денарій (з щитом) Владислава II Ягайла	1.01	З-6	4.00	1386—1434 рр. Монета білого кольору, стан середній.
22	Денарій Олександра Ягелончика	1.03	К-4	4.00	1501-1506 рр. Монета білого кольору, стан середній.
23	Мет. предмет	10.00	А-5	4.00	
24	Ф-т. Крученого браслета	4.05	А-5	4.00	
25	Ф-т. кераміки	5.00	А-5	4.00	

1	2	3	4	5	6
26	Денарій Владислава II Ягайла?	1.00	3-6	4.00	1386—1434 рр. Монета білого кольору, стан поганий
27	Дводенарій Сигізмунда II Августа.	1.04	И-6	4.00	1570 р., монета білого кольору, стан середній.
28	Ф-т празького гроша Вацлава III.	2.05	Л-5	4.00	1305-1306 рр. Монета білого кольору
29	Гільза	2.04	К-6	4.00	3 шт.
30	Пломба. свинець	1.05	Ж-5	4.00	
31	монета	1.00	3-6	4.00	Денарій Владислава Ягайла?, білон, стан поганий
32	Шеляг литовський Яна II Казимира	1.05	І-6	4.00	1660-1667 рр. 4 шт. мідь, стан поганий
33	Пломба «дорогичинського» типу	1.05	К-4	4.00	XII-XIII ст. Свинець
34	Гільза	1.05	И-6	4.00	
35	Гільза	2.00	К-4	4.00	
36	Прикраса		К-6	4.00	
37	Перстень	1.05	Л-5	4.00	
38	Мет.предмет	4.00	І-6	4.00	
39	Проколка кістяна	14.0	К-5	4.20	
40	Гудзик	2.02	К-5	4.20	
41	Пломба «дорогичинського типу»	1.05	Л-6	4.20	Свинець, XII-XIII ст. Свинець з ф-м дерева
42	Ф-т погона	9.0	Л-5	4.20	
43	Наконечник стріли	12.0	Л-4	4.20	Ромбовидний, черешковий, розміри близько 12x2,3 см, XII-XIII ст.
44	Пряжка	5.0	К-5	4.20	
45	Пряжка	1.06	К-6	4.20	
46	Наконечник стріли	8.00	І-4	4.20	Лопатевидний броньбійний, черешковий, розміри близько 8,5x0,7 см, XII-XIII ст.
47	Гудзик з ф-м тканини		К-5	4.20	
48	Замок	6.05	Л-6	4.20	
49	Замок	6.05	І-6	4.20	
50	Замок	7.00	К-4	4.20	
51	Пломба з №22. свинець	1.02	Л-6	4.20	
52	Гільза	2.04	Л-6	4.20	
53	Частина дзвоника	3.00	К-6	4.20	
54	Арбалетний болт	7.07	Л-6	4.20	Втульчастий, чотиригранний розміри 7,6x1,1 см. XIV- XVI ст.
55	Денарій (з короною) Владислава II Ягайла?	1.02	І-5	4.2	1386—1434 рр. Монета білого металу, стан поганий
56	Гудзик	2.02	Л-5	4.20	
57	Ключик кольоровий метал	3.07	И-6	4.20	
58	Пряжка	6.0	Л-5	4.20	
59	Гудзик	2.02	Л-6	4.20	
60	Гачок	2.04	Л-4	4.20	
61	Пряжка	9.00	Ж-6	4.20	Завал сміття
62	Гудзик	4.0	Ж-6	4.20	2шт.
63	Горщик		Ж-6	4.20	Завал сміття
64	Монета жовтого кольору 10P.1911р.	2.02	Ж-6	4.20	Завал сміття
65	Гільза	1.09	3-6	4.20	
66	Гудзик	1.06	К-6	4.20	
67	Гудзики	2.02	Л-6	4.20	4шт.

1	2	3	4	5	6
68	Гудзик	2.02	Л-4	4.20	
69	Гудзик	2.05	Л-6	4.20	
70	Наперсток	3.00	Д-6	4.20	
71	Мет. Предмет круглої ф-и. з №8	2.0	І-5	4.20	
72	Гудзик	1.03	Л-6	4.20	
73	Гудзик	1.07	Д-6	4.20	
74	Монета	1.01	К-4	4.20	Денарій Казимира IV Ягеллончика?, мідь, стан поганий
75	Фрагмент європейської монети.	1.0	Л-5	4.20	Монета білого металу (четвертина), X-XI ст. стан поганий
76	Гудзик	1.04	К-4	4.20	
77	Гудзик	1.02	Д-6	4.20	
78	Гріш Станіслава Августа Понятовського	2.0	І-6	4.20	1764-1795 рр. Мідь, стан поганий.
79	Шеляг литовський? Яна II Казимира	1.05	Л-5	4.20	1660-1667 рр. 2шт. Мідь, стан поганий
80	Полушка Петра I	1.04	ІІ-6	4.20	1720 р., мідь, стан середній
81	Шеляг литовський Яна II Казимира	1.06	З-4	4.20	1661 р., мідь, стан поганий
82	Шеляг литовський Яна II Казимира	1.06	Л-4	4.20	166? р., мідь, стан поганий
83	Солід Августа III Товстого	1.04	К-4	4.20	1754 р., гнута, мідь, стан поганий
84	Солід Кристини	1.05	Л-6	4.20	1632-1654 рр. Мідь, м.Рига, стан середній
85	Фальшак денарія (з короною) Ягелонів	1.01	І-6	4.20	Кін. XIV-поч. XV ст. Монета білого металу, стан поганий
86	Солід Густава II Адольфа	1.05	ІІ-6	4.20	1611-1632 рр. Монета білого кольору, м.Рига, стан поганий
87	Денарій (з короною) Владислава II Ягайла	1.01	З-6	4.20	1386—1434 рр. Монета білого металу, стан поганий
88	Денарій Вітовта	1.03	К-4	4.20	1392-1430 рр. Монета білого кольору, стан середній
89	Ф-т європейської монети	1.03	І-5	4.20	Білон, XV ст., стан поганий
90	Прясло	2.07	Л-4	4.20	2-і частини
91	Мет. предмет	2.03	Л-4	4.20	
92	Денарій Владислава III Варненчика	1.01	К-6	4.20	1434-1444 рр. Мідь, стан поганий
93	Монета	2.01	І-4	4.20	XIV ст. Мідь, пуло Золотої орди?, стан поганий
94	«Денарій Любарта»	1.01	З-4	4.20	Д/п XIV ст. Монета білого кольору, стан середній.
95	Прикраса, алюміній	2.08	Л-4	4.20	
96	Пломба	2.0	К-6	4.20	Західноєвропейська, свинець
97	Шеляг литовський Яна II Казимира	1.07	Л-5	4.20	1664 р., мідь, стан поганий
98	Накладка, мідь	5.08	К-5	4.20	
99	Сережка жовтого кольору	1.05	Д-6	4.30	
100	Протез ока		Д-7	4.30	
101	Гудзик	2.05	К-6	4.30	Кістяк №2/15
102	Гудзик	2.02	К-6	4.30	
103	Мет. предмет білого кольору	0.08	Д-5	4.30	

1	2	3	4	5	6
104	Ніж складний	9.0	Л-5	4.30	
105	Хрестик свинець	2.03*1.09	Ж-6	4.30	
106	Намистини	0.05	Л-5	4.30	14шт.кістяк№424
107	Предмет круглої ф-и з отвором	8.05	Л-4	4.30	Кістяк№2/199
108	Зубна щітка	13.05	К-6	4.30	Кістяк№2/14
109	Бритва	14.05	Ж-5	4.00	Кістяк№476
110	Монета	1.08	Ж-5	4.00	Біля кістяка №476
111	Ремінь шкіряний з бляхою		Ж-5	4.00	- №476
112	Гудзик, пластмаса	2.07	Ж-5	4.30	3шт. З одного місця
113	Гудзик	1.07	Ж-5	4.3	7шт.
114	Мет. предмет Застібка	1.04	Ж-5	4.30	5шт.
115	Тернарій Владислава II Ягайла	1.06	К-6	4.30	1386—1434 рр. Монета білого кольору, стан поганий
116	Фальшак коронного півгроша Олександра Ягелончика	1.09	К-6	4.30	1501-1506 рр. Мідь, посріблення, стан середній
117	Мет.предмет з ф-м кераміки		Л-4	4.4	
118	Ф-т. кераміки		Л-4	4.4	
119	Ф-т. кераміки		Л-4	4.4	
120	Ф-т. кераміки		Л-4	4.4	
121	Астрагал		К-4	4.4	
122	Денарій Олександра Ягелончика		3-5	4.40	1501-1506 рр. Монета білого кольору, зігнута
123	Частини годинника	3.03	К-4	4.4	2-і частини Біля таза №2/88
124	Пломба, свинець	1.01	Ж-6	4.4	Біля кістяка №473
125	Мет.предмет	1.01	Ж-6	4.4	- №473
126	Сережки жовтого кольору. З ф-м волосся білого кольору	1.04	Ж-6	4.4	2-і шт. Біля кістяка №495
127	Гребінець	12.05	И-5	4.4	Біля кістяка №132
128	Болт арбалетний	7.0	И-5	4.4	Втульчастий, чотиригранний розміри 7x1,1 см. XIV- XVI ст.
129	Сережка жовтого кольору	1.04	И-5	4.4	Біля кістяка №2/136
130	Пломба «дорогичинського типу»	1.03	И-5	4.40	XII-XIII ст. Свинець
131	Залишки шкіряної куртки		Д-6	4.20	
132	Залишки тканини		Е-5	4.20	
133	Мет.предмет	13.0	И-5	4.4	Біля кістяка №209
134	Фрагмент тканини		И-5	4.4	Біля голови кістяка №2/134
135	Гребінець жіночий		И-5	4.4	Біля кістяка №2/201
136	Ф-т.жіночого гребінця	6.05	И-5	4.4	Біля кістяка №2/103
137	Запонка до волосся	8.0	И-5	4.4	Біля кістяка №2/227 -
138	Шнур заізолюваний		И-5	4.4	Біля кістяка №2/227 - разом
139	Прикраса пластмасова		И-5	4.4	22шт. Біля кістяка №2/180
140	Гребінь жіночий		Д-6	4.4	Біля кістяка №394
141	Гудзики	-	-	-	17шт. Траншея№2
142	Гудзики	-	-	-	2шт. Траншея№1
143	Монета	1.09	И-5	4.4	
144	Запонка	8.03	И-5	4.4	Біля кістяка №186

1	2	3	4	5	6
145	Кутики	6.00	И-5	4.4	Білякістяка№2/134
146	Рештки шкіряного ремня з пряжкою		И-54.4		
147	Гребінь жіночий	9.0	И-5	4.4	Білякістяка№2/182
148	Гудзик	2.02	Л-5	4.4	
149	Гудзик	1.06	Л-5	4.4	
150	Празький гріш обрізаний			4.40	1310-1378 рр. Монета білого кольору, горіла, стан поганий
151	Зуб			4.40	

КОЛЕКЦІЙНИЙ ОПИС
знахідок з розкопу № II Володимир-Волинської рятівної археологічної експедиції 2012 року

№	Назва, опис	Розмір(см.)	Квадрат	Глибина	Примітки
1	Ф-т. амфори	10.0 - 6.0	А-5	3.4	
2	Кремінь від кресала	7.0 - 6.05	Б-5	3.4	
3	Ф-т кераміки	10.0- 5.05	В-5	3.4	
4	Накладка залізна	7.0-11.0	А-5	3.5	
5	Защіпка залізна	16.0	Б-5	5.5	
6	Предмет залізний	13.0-6.0	В-5	3.5	
7	Ланцюгова ланка, залізна	11.0-6.0	В-5	3.5	
8	Мет.предмет	9.0	А-5	3.60	3 2-х частин
9	Пластина мідна	15.0-10.0	А-5	3.60	
10	Мет.предмет	9.0-9.0	А-5	3.6	
11	Фрагмент амфори	9.05	Б-5	3.6	
12	Ф-ти. казана, кольор метал		Б-5	3.6	1 шт.
13	Ф-т ножа, залізний	8.05	Б-5	3.6	
14	Ф-т. кераміки	8.0	В-5	3.6	
15	Ф-т. кераміки	7.0	В-5	3.6	
16	Ф-т. кераміки	7.0	А-5	3.6	
17	Ф-т. крученого браслету. Скло.	4.0	А-5	3.6	
18	Цвях зігнутий	7.05	Б-5	3.6	
19	Предмет круглої форми. Свинець.	3.0- 3.0	В-5	3.8	3 отвором
20	Нижня частина горщика		А-5	3.8	
21	Мет.предмет циліндричної ф-и, з наскрізним отвором	4.5-3.0	Б-5	3.8	
22	Ф-и. вінчиків		А-5	3.8	5шт.
23	Ф-и. вінчиків		Б-5	3.8	6шт.
24	Нижня частина горщика		А-5	3.8	2шт.
25	Ф-т. вінчика	7.0	А-5	3.5	
26	Запальничка		Д-1	3.0	Біля кістяка
27	Монета	2.0	-	-	-
28	Перстень	1.08	-	-	-

29	Мет.предмет округлої форми.	1.08	-	-	-
30	Мет.предмет округлої форми зі вставками	1.06	-	-	-
31	Медальйон	2.02	-	-	-

КОЛЕКЦІЙНИЙ ОПИС
знахідок з розвідувальних шурфів Володимир-Волинської рятівної археологічної експедиції 2012 року

№	Назва, опис	Розмір(см.)	Квадрат	Глибина	Примітки
1	Рештки гільзи	1.00	И-3	2.50	Біля кістяка
2	Застібка	3.00	И-3	2.50	Біля кістяка
3	Ф-т. шкіряного ремінця		И-3	2.50	Біля кістяка
4	Ф-т. ложки	10.00	И-3	2.50	Біля кістяка
5	Монети		И-3	2.50	4 шт. Біля кістяка
6	Запальничка		И-4	2-50	
7	Гудзики		И-3	2-50	6 шт. Біля кістяка
8	Монети	2.00	И-3	2-50	2 шт. Біля кістяка
9	Ключ	4.05	И-3	2-50	У чоботі кістяка
10	Ф-т. стержня від олівця	3.01	И-3	2-50	Біля кістяка
11	Ф-т. гребінця	5.02	И-3	2-50	
12	Кулі		И-3	2-50	
13	Мет. предмет	2.00	И-3	2-50	Біля кістяка
14	Предмет круглої ф-и. з зображенням комахи	2.05	И-3	2-50	
15	Застібка	3.00	И-3	2-50	
16	Гудзики		И-3	2-50	4 шт. Біля кістяка
17	Гільза	1.07	И-1	2-00	Біля голови кістяка
18	Мет. предмет круглої ф-и. з отвором по центру	3-00	Г-3	2.30	
19	Гільзи		Г-2	2.00	8 шт.
20	Гільзи		Г-2	2.00	5шт.
21	Тигель		Г-1	3.00	
22	Болт арбалетний	9.00	К-3	2.80	Черешковий, черешок обломаний чотиригранний, розміром 8,5x2 см XIV- XVI ст.
23	Болт арбалетний	10.05	К-3	2.80	Черешковий, чотиригранний, розміром 10,5x2,2 см XIV- XVI ст.
24	Ядро з піщаника	180 мм.	Н-2	3.20	
25	Монети		И-2	3-20	197 шт. В гаманці, біля таза кістяка

Атрибуція національної ідентичності ексгумованих жертв на городищі у Володимирі-Волинському

Третій сезон тривають рятівні археологічні дослідження на городищі «Вали» у місті Володимирі-Волинському. Експедиція ДП «Волинські старожитності» метою досліджень визначила виявлення, трасування, меморіалізація фундаментів замків Казимира Великого. Замок має важливе значення для історії Європи: проіснувавши лише три роки, він був знесений литовським князем Любартом. Проте, завдяки цьому, може виступати своєрідним «еталоном» будівельної, та й матеріальної історії «темного» XIV століття. Паралельно з дослідженнями замку, експедиція натрапила на масове поховання середини XX століття. І якщо у 2010-2011 рр. була досліджена одна поховальна яма, з якої було ексгумовано 367 поховань, то 2012 р. виявлена яма №2, №3 і №4. Досліджено щоправда лише жертви з поховальної ями №2. Для непосвяченого у топографію та історію Володимира-Волинського цілком логічним виглядає, що жертви є розстріляні гітлерівцями представники єврейської національності. Проте (і про це знають всі мешканці міста), євреїв розстрілювали за 10 км на захід від Володимира-Волинського у с. П'ятидні. Там же на сьогоднішній день є і меморіал. За матеріалами Яд-Вашем, на городищі у 1941 році гітлерівцями було страчено близько 1000 ремісників-євреїв. Але вони не були розстріляні, і локалізація їхнього поховання усталена ще у радянський час – у північній частині городища. Десятки років у Володимирі-Волинському розповідають про те, що у 1940 р. на городищі (на схід від в'язниці) були закатовані енкаведистами польські громадяни. Власне, під час досліджень фундаментів замку, експедиція натрапила на ці поховання. Нажаль, архівів не збереглося. Але чисельний супровідний матеріал польського походження говорить на користь цієї версії. Цьгоріч одним із завдань досліджень було визначення етнічної належності жертв. Тому нами була обрана краніометрична методика дослідження.

Статеві-вікові визначення та виміри антропологічного матеріалу проводилися безпосередньо у Володимирі-Волинському. Всього за краніологічною методикою було досліджено 112 черепів (38 чоловічих, 74 жіночих). Виміри були проведені за стандартною краніологічною методикою [Martin 1928; Алексеев, Дебец, 1964]. За Р. Мартіном вказується нумерація ознак. Назо-малярний та зиго-максиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограм [Алексеев, Дебец, 1964, рис. 14, с. 55]. В таблицях лінійні розміри вказані в мм, кути — в градусах. Параметри позначені наступним чином: n — число випадків, M — середня арифметична величина, m (M) — помилка середньої арифметичної, s — середні квадратичні відхилення, ms — помилка середнього квадратичного відхилення.

Для оцінки вимірювальних ознак в роботі використовувались складені Г. Ф. Дебецем таблиці, в яких подані межі середніх величин ознак [Алексеев, Дебец, 1964]. Визначення статі похованих провадилось за особливостями будови черепа без кісток посткраніального скелета. Вік визначався комплексно за ознаками на черепі, черепних швах [Vallois, 1937], зубах [Brothwell, 1972;]. Комп'ютерні програми для реалізації багатомірного аналізу були створені Б. А. та А. Г. Козінцевими у 1991 р.

Характеристика краніологічного типу розстріляних. Виявлено два розкопи, тому нам було важливо порівняти їх і визначити чи однакової морфології були поховані чи різні. Нажаль повноцінні виміри розпочалися тільки в 2012 р., тому перший розкоп представлений малою серією.

Розкоп 1. До нього входять 18 чоловічих і 35 жіночих черепів, а також 19 орбітних покажчиків вимірянних у чоловіків і 15 у жінок в минулому році.

Чоловіки. Розвиток м'язового рельєфу чоловічих черепів з розкопу 1 помірний. Надперенісся і надбрівні дуги розвинуті трохи більше ніж помірно. Серія з 1 розкопу характеризується брахикранною черепною коробкою, черепний покажчик дорівнює (82,0) для 17 черепів. Горизонтальна окружність черепів через краніометричну точку офріон дорівнює великим абсолютним розмірам. Поздовжній діаметр відносяться до категорії середніх величин, поперечний – до великих. За висотно-поздовжнім покажчиком (при вимірюванні черепа від краніометричної точки базіон), чоловічі черепи відносяться до групи ортокранів (помірно високі), за висотно-поперечним – тайпенокранним варіантом (низькі черепи). Вушна висота помірна. Довжина основи черепа виміряні у 14 черепів і відноситься до класу малих величин, на межі з помірними категоріями розміру (Табл. 1).

Широтні розміри лобної кістки у цілому помірні. Різко виокремлюється череп № 478, найменший лобний діаметр котрого у фронтальному відділі 86 мм, у дорсальному 109 мм. Ширина лоба мала за лобно-поперечним індексом і помірна за лобно-широтним покажчиком. Висота вигину чола помірна (23,6), на межі з малими категоріями розміру. Три черепа (416, 445, 476), виокремлюються великим вигином чола (26-27) і тільки один (398) дуже великим 31.

Довжина основи обличчя виміряна на 8 черепах. В середньому вона помірна, на межі з малими категоріями розмірів. Верхня ширина обличчя мала, однак цей діаметр варіює від дуже малих (83 мм у черепа № 476) до великих (107 мм у черепа № 475). Середня ширина обличчя мала. Вилічний діаметр малий (130,3 мм), на межі з помірними категоріями розмірів. Варіація велика: від 120 мм, у черепа № 398 до 138,5 мм у черепа № 465 (різниця досягає 18,5 мм). Але, величина середнього квадратичного ухилення в даному випадку не перевищує межі середніх величин — 5,5. Впадає у вічі, що по відношенню до поперечного діаметру вилічна ширина дуже мала. Зустрічаються варіанти з дуже малою, малою або помірною висотою обличчя, великий розмір не зафіксований в першому розкопі. Вертикальний фацио-церебральний покажчик встановлений у 9 черепів; середня величина помірна — 54,5. Верхньолицевий покажчик вказує на мезогнатність обличчя. Загальнолицевий індекс лептопрозопний (тонке обличчя).

Верхня частина обличчя на рівні краніометричної точки назіон в середньому профільована добре (136,5°), на нижньому, також спостерігається добре його профілювання (125,3°).

Орбіти великої ширини і висоти. Ширина орбіт варіює однаково, як і висота – від малих до дуже великих розмірів (38,7-48 мм, при вимірі від максило-фронтальної точки). Висота орбіт змінюється в межах дуже малих і дуже великих розмірів, найвищі орбіти у черепа № 136 (40,7 мм), найнижчі у черепа № 465 (30 мм). За покажчиком орбіти помірні (мезоконхія).

Висота грушоподібного отвору помірних розмірів, а ширина мала. Варіація цих розмірів різна. Висота носа переважно помірна, але трапляються і дуже малий (череп 398), і малий (череп 475 і 478). Помірних (6), великих (5 черепів). Варіація ширини носа, враховуючи середні квадратичні відхилення, трохи менша: у чотирьох черепів – мала, дуже мала ширина у шістьох, у черепа № 465 – велика і лише у двох черепів (450, 455) – помірна. За носовим покажчиком широкі носи (хамеринія) виявлено у двох черепів (450, 465), вузькі (лепторинія) у одинадцяти, помірний у одного (455). У цілому в чоловічій серії ніс вузький (лепторинія). Форма нижнього краю грушоподібного отвору у десяти чоловічих черепів з першого розкопу антропінна (71,4 %), у чотирьох інших створює передньоносові ямки. Передньо-носова ость розвинута на (3,7 балів за Брока).

Симотичний індекс помірний, дакріальний – великий, тому можна говорити про високе перенісся у групі (58,8). Кут випинання носових кісток дуже великий (36,9°). Іклові ямки розвинуті помірно (-5,9). У цілому чоловіча група відноситься до великої європеїдної раси.

Табл. 1. Середні розміри та індекси чоловічих черепів з масового поховання ХХ ст. у Володимирі-Волинському (розкоп 1).

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		М	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Повздовжній діаметр	181,3	18	5,5*	1,31	0,92	168	190
8	Поперечний діаметр	148,1	17	4,5*	1,08	0,76	142	158
17	Висотний діаметр	129,1	16	5,8*	1,44	1,02	120	138
5	Довжина основи черепа	98,8	14	4,1	1,10	0,78	88,5	103,5
9	Найменша ширина лоба	96,7	18	4,6	1,08	0,77	86	102
45	Вилічний діаметр	130,3	14	5,5	1,47	1,04	120	138
40	Довжина основи обличчя	97,3	8	6,2*	2,19	1,55	88	107
48	Верхня висота обличчя	68,8	15	4,2	1,08	0,76	62	75
43	Верхня ширина обличчя	101,8	13	6,2*	1,73	1,23	83	107
46	Середня ширина обличчя	91,4	9	5,5*	1,83	1,30	83	98
55	Висота носа	52,5	15	2,6*	0,66	0,47	46,5	55
54	Ширина носа	23	14	2,3*	0,62	0,44	20	28
51	Ширина орбіти	43	35	2,1*	0,36	0,25	38,7	48,5
52	Висота орбіти	35,5	35	2,6*	0,44	0,31	30	40,7
20	Вушна висота	114,2	9	3,0*	1,00	0,71	111,3	119,1
SC (57)	Симотична ширина	9,6	18	1,8	0,43	0,30	6	12
SS	Симотична висота	4,8	18	0,8	0,19	0,13	3	6
MC (50)	Максифронтальна ширина	19,5	14	2,3	0,61	0,43	16	24
MS	Максифронтальна висота	8,3	14	1,0	0,26	0,18	7	14
DC (49a)	Дакріальна ширина	23,5	14	2,4*	0,64	0,45	20	28
DS	Дакріальна висота	13,6	14	1,0*	0,27	0,19	12	16
FC	Глибина іклової ямки	5,9	11	2,0*	2,0	0,61	2	10
75(1).	∠ Кут виступання носа	36,9°	9	4,7	1,57	1,11	31°	45°
77.	∠ Назо-малярний кут	136,5°	15	6,4*	1,65	1,16	119,5°	145,0°
∠ Zm'.	Зигмаксиллярний кут	125,3°	9	6,5*	2,17	1,54	113,5°	135,0°

Табл. 1 (Продовження).

№ за Мартіном	Ознаки	Володимир-Волинський						
		♂						
		М	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
	Надпереніся	2,0	19	0,6	0,14	0,10	1	4
	Надбрівні дуги	1,5	19	0,5	0,12	0,08	1	2
	Зовнішній потиличний бугор	1,2	18	1,2	0,28	0,20	0	4
	Соскоподібний відросток	1,7	19	0,7	0,15	0,11	1	3
	Передньо-носова ость	3,7	13	1,0	0,29	0,20	2	4
23a	Горизонтальна окружність через офріон	531,3	12	17,2	4,96	3,51	511	560
	Індекси:							
8:1	Черепний	82,0	17	3,0	0,73	0,52	76,3	89,3
17:1	Висотно-повздовжній	71,4	16	3,2	0,80	0,57	64,2	76,4
17:8	Висотно-поперечний	87,1	15	3,9*	1,01	0,71	80	96,5
9:8	Лобно- поперечний	65,1	16	3,7*	0,93	0,66	59,7	71,8
20:1	Висотно-повздовжній	63,3	9	2,1*	0,72	0,51	59,9	66,2
20:8	Висотно-поперечний	76,6	9	2,5*	0,85	0,60	74,0	81,1
10:8	Коронарно-поперечний	81,3	16	5,9*	1,39	0,99	67,6	89,5
9:10	Широтний лобний	80,8	15	6,5*	1,68	1,19	72,4	101,0
45:8	Поперечний фасціо-церебральний	86,8	11	2,7*	0,82	0,58	82,7	90,7
48:17	Вертикальний фасціо-церебральний	54,5	9	3,3	1,09	0,77	49,3	58,6
9:45	Лобно-вилічний	75,2	12	3,8*	1,10	0,78	69,4	83,3
10:45	Коронарно-вилічний	92,6	10	8,7*	2,75	1,95	75,5	106,7
40:5	Виступання обличчя	98,7	8	5,8*	2,06	1,45	93,6	110,3
47:45	Загальний лицевий	95,3	5	5,3	2,36	1,67	89,0	103,3
48:45	Верхній лицевий	53,6	11	3,5*	1,05	0,74	46,4	59,3
54:55	Носовий	44,4	14	5,0*	1,33	0,94	38,2	54,5
DS:DC	Дакріальний	58,8	14	8,8	2,35	1,66	42,9	80,0
SS:SC	Симотичний	51,7	18	10,3*	2,42	1,71	36,4	83,3
MS:MC	Максифронтальний	42,9	14	6,8	1,82	1,28	29,2	55,6
52:51	Орбітний	82,5	32	5,0	0,85	0,60	72,0	93,6
63:62	Піднебінний	36,7	7	7,7*	2,93	2,07	59,2	85,0

M — середні величини, n — число випадків, σ — середні квадратичні відхилення, m(M) — середня помилка, ms — середня помилка сигми. * за межею середніх величин квадратичного ухилення.

Табл. 2. Середні розміри та індекси жіночих черепів з масового поховання XX ст. у Володимирі-Волинському (розкоп 1).

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Повздовжній діаметр	172,9	31	5,3*	0,95	0,67	162	186
8	Поперечний діаметр	144,7	30	5,1	0,93	0,65	127	156
17	Висотний діаметр	128	28	6,6*	1,26	0,89	114	142
5	Довжина основи черепа	97,3	26	3,8	0,74	0,52	92	106
9	Найменша ширина лоба	95,5	35	6,0*	1,01	0,71	84	109
45	Виличний діаметр	124,6	33	4,5	0,79	0,56	115	134
40	Довжина основи обличчя	92,1	20	4,1*	0,91	0,64	81	99
48	Верхня висота обличчя	65,8	31	4,1*	0,74	0,52	58	73
43	Верхня ширина обличчя	100,4	24	4,5*	0,91	0,65	95	116
46	Середня ширина обличчя	85,2	17	5,7*	1,37	0,97	69	93
55	Висота носа	48,8	32	3,0*	0,54	0,38	40	54,5
54	Ширина носа	22,6	31	2,0*	0,37	0,26	18	27,8
51	Ширина орбіти	40,6	48	2,2*	0,32	0,23	31,8	48
52	Висота орбіти	34,2	47	2,0	0,29	0,21	29,5	47
20	Вушна висота	111,2	16	3,3*	0,83	0,58	104,1	115,1
SC (57)	Симотична ширина	9,0	32	1,6*	0,28	0,20	6	12
SS	Симотична висота	4,3	32	0,8	0,15	0,11	3	5,5
MC (50)	Максифронтальна ширина	18,9	30	2,3	0,43	0,30	15	23,5
MS	Максифронтальна висота	8,3	30	2,2	0,40	0,28	6	17
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,2	30	1,9*	0,34	0,24	19	26
DS	Дакріальна висота	12,2	30	1,5*	0,27	0,19	10	15
FC	Глибина іклової ямки	4,7	27	1,6*	0,32	0,22	1	9
75(1).	∠ Кут виступання носа	32°	27	5,1*	0,98	0,69	20°	42°
77.	∠ Назо-маллярний кут	137,9°	31	4,4	0,80	0,56	128,3°	149,5°
∠ Zm'.	Зигмаксиллярний кут	124°	22	6,6*	1,40	0,99	111°	142°

Табл. 2 (Продовження).

№ за Мартіном	Ознаки	Володимир-Волинський						
		♀						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
	Надпереніся	1,1	32	0,3	0,5	0,4	1	2
	Надбрівні дуги	1,0	31	0,2	0,03	0,02	0	3
	Зовнішній потиличний бугор	0,4	31	0,6	0,10	0,7	0	1
	Соскоподібний відросток	1,2	28	0,4	0,07	0,05	1	2
	Передньо-носова ость	3,8	25	1,1	0,22	0,15	2	5
23a	Горизонтальна окружність через офріон	504,8	20	12,2	2,73	1,93	478	537
	Індекси:							
8:1	Черепний	83,6	29	3,4	0,62	0,44	73,8	89,3
17:1	Висотно-повздовжній	73,8	27	3,7*	0,71	0,50	67,4	81,6
17:8	Висотно-поперечний	88,5	28	5,3*	1,00	0,71	80,7	102,4
9:8	Лобно- поперечний	65,8	28	3,8*	0,71	0,50	59,9	75,0
20:1	Висотно-повздовжній	64,7	19	2,6	0,59	0,42	60,2	72,6
20:8	Висотно-поперечний	77,1	19	3,4	0,77	0,55	72,0	85,0
10:8	Коронарно-поперечний	82,2	26	4,5*	0,89	0,63	64,1	87,5
9:10	Широтний лобний	80,0	27	6,1*	1,18	0,84	74,1	102,8
45:8	Поперечний фасціо-церебральний	85,1	28	2,8*	0,52	0,37	79,9	91,4
48:17	Вертикальний фасціо-церебральний	51,1	21	3,7*	0,81	0,57	43,7	56,7
9:45	Лобно-виличний	76,9	30	5,7*	1,04	0,74	70,6	99,2
10:45	Коронарно-виличний	96,5	27	5,9*	1,13	0,80	77,0	106,1
40:5	Виступання обличчя	95,8	20	4,2	0,94	0,67	87,1	104,2
47:45	Загальний лицевий	89,3	22	4,8*	1,03	0,73	80,2	99,2
48:45	Верхній лицевий	52,5	27	3,3	0,63	0,44	46,6	57,5
54:55	Носовий	45,7	31	4,4*	0,79	0,56	35,9	55,1
DS:DC	Дакріальний	55,1	30	9,0*	1,64	1,16	41,7	73,7
SS:SC	Симотичний	48,1	32	8,5*	1,50	1,06	30,0	61,1
MS:MC	Максифронтальний	42,9	29	8,3	1,54	1,09	27,3	62,5
52:51	Орбітний (максифронтальний)	83,8	48	5,4*	0,78	0,55	71,1	92,7

Табл. 3. Середні розміри та індекси чоловічих черепів з масового поховання ХХ ст. у Володимирі-Волинському (розкоп 2).

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		М	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Повздовжній діаметр	182,7	20	6,0	1,35	0,96	172	192
8	Поперечний діаметр	150,8	18	4,8	1,14	0,80	144	162
17	Висотний діаметр	131,9	14	4,1	1,10	0,78	127	142,2
5	Довжина основи черепа	101,3	14	4,6	1,23	0,87	96	109
9	Найменша ширина лоба	100,2	19	4,5	1,03	0,73	92	109
45	Виличний діаметр	135,8	14	6,3	1,68	1,19	126	147
40	Довжина основи обличчя	95,8	11	10,9	3,29	2,32	67,5	107
48	Верхня висота обличчя	70,0	15	5,0	1,28	0,91	61	81
47	Повна висота обличчя	119	13	10,1	2,81	1,98	101	130
43	Верхня ширина обличчя	106	12	4,2	1,21	0,86	100	113,5
46	Середня ширина обличчя	92,2	9	6,0	2,01	1,42	85	106
55	Висота носа	53,5	17	2,8	0,68	0,48	50	59
54	Ширина носа	23,5	17	2,2	0,53	0,38	20	26
51	Ширина орбіти	42,8	17	1,3	0,33	0,23	40,5	46
52	Висота орбіти	34,8	16	2,0	0,49	0,35	31,5	39
20	Вушна висота	116,3	12	4,6	1,34	0,95	109,3	124
SC (57)	Симотична ширина	9,9	17	1,5	0,37	0,26	5,1	11,2
SS	Симотична висота	4,8	17	1,1	0,28	0,20	3	7
MC (50)	Максифронтальна ширина	20,2	16	2,5	0,62	0,44	15	23
MS	Максифронтальна висота	8,5	16	1,2	0,30	0,21	6	11
DC (49a)	Дакріальна ширина	23,8	16	2,6	0,65	0,47	18	28
DS	Дакріальна висота	12,8	16	1,4	0,36	0,25	10	16
FC	Глибина іклової ямки	5,2	12	1,4	0,41	0,29	3	8
75(1).	∠ Кут виступання носа	35,1°	16	6,3	1,58	1,12	24°	48°
77.	∠ Назо-малярний кут	136,0°	15	6,0	1,55	1,10	126,3°	145°
∠ Zm'.	Зигмаксиллярний кут	120,1°	12	4,0	1,14	0,81	112,0°	125,3°

Табл. 3 (Продовження).

№ за Мартіном	Ознаки	Володимир-Волинський (розкоп 2)						
		♂						
		М	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
	Надперенісся	2,0	20	0,6	0,14	0,10	1	3
	Надбрівні дуги	1,9	20	0,3	0,07	0,05	1	2
	Зовнішній потиличний бугор	1,8	20	1,1	0,24	0,17	0	4
	Соскоподібний відросток	2,2	21	0,8	0,17	0,12	1	3
	Передньо-носова ость	4,3	16	1,0	0,25	0,18	2	5
23a	Горизонтальна окружність через офріон	529,8	12	11,9	3,45	2,44	511	553
	Індекси:							
8:1	Черепний	82,5	18	2,7	0,63	0,45	76,6	86,0
17:1	Висотно-повздовжній	72,4	14	4,1	1,09	0,77	67,7	82,7
17:8	Висотно-поперечний	87,5	13	4,9	1,36	0,96	80,2	98,8
9:8	Лобно-поперечний	66,4	17	2,7	0,65	0,46	61,1	71,4
20:1	Висотно-повздовжній	63,5	13	3,5	0,96	0,68	58,4	69,7
20:8	Висотно-поперечний	77,0	13	4,0	1,11	0,78	70,2	81,9
10:8	Коронарно-поперечний	81,7	17	4,8	1,18	0,83	65,9	87,5
9:10	Широтний лобний	81,6	17	5,8	1,40	0,99	74,2	99,5
45:8	Поперечний фасціо-церебральний	89,5	12	2,6	0,74	0,53	84,0	93,1
48:17	Вертикальний фасціо-церебральний	56,1	10	7,0	2,22	1,57	49,4	73,1
9:45	Лобно-виличний	74,1	14	3,8	1,01	0,71	68,4	81,5
10:45	Коронарно-виличний	90,4	13	6,3	1,76	1,24	72,5	99,2
40:5	Виступання обличчя	96,0	10	6,2	1,97	1,39	80,9	102,9
47:45	Загальний лицевий	90,7	10	6,3	1,99	1,41	82,2	102,4
48:45	Верхній лицевий	54,4	13	7,9	2,18	1,54	46,8	77,6
54:55	Носовий	43,9	17	4,0	0,96	0,68	38,1	51,0
DS:DC	Дакріальний	54,3	16	8,7	2,16	1,53	40,0	75,0
SS:SC	Симотичний	48,5	17	9,9	2,39	1,69	33,3	70,0
MS:MC	Максифронтальний	42,5	16	8,2	2,05	1,45	31,8	66,7
52:51	Орбітний	81,2	16	3,8	0,96	0,68	73,3	90,7
63:62	Піднебінний	77,1	10	8,9	2,82	1,99	63,3	88,9

Табл. 4. Середні розміри та індекси жіночих черепів з масового поховання XX ст. у Володимирі-Волинському (розкоп 2).

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Повздожний діаметр	174,5	43	6,4	0,98	0,69	162	188
8	Поперечний діаметр	145,0	41	5,6	0,88	0,62	134	160
17	Висотний діаметр	125,9	37	5,4	0,89	0,63	114,6	138
5	Довжина основи черепа	94,9	36	5,7	0,95	0,67	84,5	111
9	Найменша ширина лоба	94,1	41	5,2	0,82	0,58	86	106
45	Виличний діаметр	125,8	36	5,5	0,91	0,64	116	140
40	Довжина основи обличчя	91,3	23	4,9	1,03	0,73	81	103
48	Верхня висота обличчя	66	36	4,3	0,71	0,51	57	74
47	Повна висота обличчя	113,1	29	7,5	1,40	0,99	103	128
43	Верхня ширина обличчя	98,7	29	5,0	0,93	0,66	89	109,5
46	Середня ширина обличчя	89,2	28	4,2	0,79	0,56	80	97
55	Висота носа	49,6	37	3,2	0,53	0,38	43	57
54	Ширина носа	22,3	36	1,7	0,28	0,20	19	27,8
51	Ширина орбіти	40,5	40	2,0	0,32	0,22	36	45
52	Висота орбіти	34,5	41	1,8	0,28	0,20	31,5	40
20	Вушна висота	110,9	28	3,4	0,63	0,45	104,9	119,6
SC (57)	Симотична ширина	9,5	42	2,5	0,38	0,27	5	12
SS	Симотична висота	4,4	42	1,3	0,19	0,14	2,5	5,5
MC (50)	Максифронтальна ширина	18,6	40	2,5	0,39	0,28	12,5	23,5
MS	Максифронтальна висота	7,9	40	2,1	0,34	0,24	5	17
DC (49a)	Дакріальна ширина	22	38	2,3	0,38	0,27	15	26
DS	Дакріальна висота	11,6	38	1,7	0,27	0,19	9	15
FC	Глибина іклової ямки	5	29	1,6	0,30	0,21	2	9
75(1).	∠ Кут виступання носа	31,3°	31	5,7	1,01	0,71	20°	45°
77.	∠ Назо-малярний кут	137°	35	5,9	1,00	0,71	123°	149,2°
∠ Zm'.	Зигмаксиллярний кут	123,9°	25	5,3	1,07	0,75	116°	137°

Табл. 4 (Продовження).

№ за Мартіном	Ознаки	Володимир-Волинський						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
	Надперенісся	1,2	44	0,4	0,05	0,04	1	2
	Надбрівні дуги	1,1	44	0,2	0,04	0,03	1	3
	Зовнішній потиличний бугор	0,6	42	0,7	0,11	0,08	0	1
	Соскоподібний відросток	1,3	41	0,6	0,09	0,06	1	2
	Передньо-носова ость	4,1	26	1,1	0,21	0,15	2	5
23a	Горизонтальна окружність через офріон	509,4	25	14,9	2,99	2,11	485	545
	Індекси:							
8:1	Черепний	83,1	40	4,0	0,63	0,44	73,6	93
17:1	Висотно-повздожний	72,3	36	2,7	0,45	0,32	66,7	77,7
17:8	Висотно-поперечний	86,7	36	4,4	0,73	0,52	75	95,8
9:8	Лобно-поперечний	65	37	3,6	0,60	0,42	57,3	73,2
20:1	Висотно-повздожний	64	28	1,9	0,35	0,25	61,4	68,2
20:8	Висотно-поперечний	76,9	28	2,6	0,48	0,34	70,2	83
10:8	Коронарно-поперечний	82,3	35	3,4	0,57	0,40	70,9	88,7
9:10	Широтний лобний	79	34	4,3	0,74	0,52	72,6	95,8
45:8	Поперечний фасціо-церебральний	86,2	32	4,0	0,70	0,50	80	96,6
48:17	Вертикальний фасціо-церебральний	52	26	3,3	0,64	0,45	44,9	57,4
9:45	Лобно-виличний	75,4	29	4,0	0,74	0,52	68,8	85,2
10:45	Коронарно-виличний	95,7	27	6,4	1,23	0,87	73,4	104,3
40:5	Виступання обличчя	94,9	23	3,5	0,72	0,51	87,4	100
47:45	Загальний лицевий	91	23	5,1	1,05	0,75	83,2	104,9
48:45	Верхній лицевий	53,1	28	3,5	0,65	0,46	44,8	59,4
54:55	Носовий	45,4	36	4,8	0,79	0,56	36,8	56,8
DS:DC	Дакріальний	53,2	38	8,3	1,35	0,96	35,7	82,1
SS:SC	Симотичний	47,4	42	11,4	1,76	1,24	30	75
MS:MC	Максифронтальний	41,4	40	7,8	1,23	0,87	25	67,9
52:51	Орбітний	85,4	40	4,9	0,78	0,55	76,7	94,6
63:62	Піднебінний	77,9	18	5,8	1,37	0,97	69,8	92,9

Жіноча група налічує 35 черепів (виміри орбіт, як було зазначено вище, знято з 48 дорослих індивідуумів). Жіночі черепи характеризуються помірною товщиною кісток склепіння, подекуди сильною масивністю та добрим розвитком рельєфу кісток над орбітною і потиличною областю. В багатьох випадках зустрічалися масивні склепіння і черепи. Зовнішній потиличний горб відсутній або розвинутий дуже слабо. Тільки в одному випадку (череп 407) розвинутий на 2 бали. У цілому в групі (0,4).

Поздовжній і поперечний діаметр варіює в межах величин дуже малих і дуже великих класів (Табл. 2). Черепний показник коливається від 73,8 до 89,3. В серії зустрічаються один доліхокранний (484), три мезокранні (390, 426, 498), решта черепів мають брахікранну (круглу) черепну коробку. В середньому індекс становить (84,5) і є брахікранним. Висотний діаметр черепної коробки від базіона, помірний. Довжина основи черепа також середня. Вушна висота помірна. Висотно-поздовжній показник вказує на помірно високі черепи в серії (ортокранія), висотно-поперечний індекс – на низькі (тайпенокранія).

Лоб у фронтальній частині середній, але у співвідношенні з шириною обличчя – великий, на межі з помірними категоріями. Широтно-лобний та лобно-поперечний індекси помірні. Нахил лоба помірний, висота вигину також середня (25). Потилиця широка (110,8 мм), помірно вигнута в сагітальній площині. Висота її вигину трохи більше за лоб (26,3).

Обличчя помірної ширини (124,6 мм) і висоти. Загальнолицевий індекс мезопрозопний (середній). Верхньолицевий показник середній (мезен). Профілювання обличчя помірне на верхньому рівні і сильне на нижньому. Орбіти помірної ширини і висоти, за показником середні (мезоконхія). Іклові ямки помірної глибини (-4,7).

Висота носа помірна, ширина мала, показник відноситься до категорії малих розмірів, що вказує на вузький ніс у жіночій групі (лепторинія). Перенісся помірної висоти за симотичним індексом і високе за дакріальним, випинання носа дуже сильне (32,0°).

В результаті попереднього дослідження виявилось, що коефіцієнти стандартного відхилення по більшості краніометричних ознак перевищують (або є меншими) за стандартні. Це, як і розподіл величин зросту, доводить відносну неоднорідність загиблого.

Розкоп 2. В основу краніологічної характеристики вибірки покладені середні арифметичні розмірів та індексів черепів, представлені в табл. 3 і 4. Краніологічна серія з розкопу 2 складається з 20 чоловічих і 43 жіночих черепів різного ступеня збереженості.

Чоловіки. У цілому чоловічі черепи слабо масивні, з помірно розвиненим надпереніссям (2,0 бали), середнім розвитком надбрівних дуг (1,9 балів), незначним розвитком зовнішнього потиличного горба (1,8 балів) та помірними соскоподібними відростками (2,2 бали). Потилиця виступає добре, вона округла, але розвиток потиличного рельєфу середній.

У чоловічій добірці два мезокранні черепи (пох 2/3 і 2/144) решта шістнадцять – мають круглу черепну коробку (брахікранні). В середньому черепний індекс (82,5) лежить у межах брахікранії. Висотно-поздовжній показник помірний – 72,4, (на межі з малими категоріями) що свідчить про ортокранність черепів; висотно-поперечний – дуже малий (87,5), що вказує на відносно малу висоту черепів – тайпенокранія (низькі черепи). Вушна висота виміряна на дванадцяти чоловічих черепах і визначена як помірна.

Лобна кістка має велику ширину у фронтальному (100,2 мм) і дорсальному відділах (123,4 мм). Відносна ширина лоба, виражена лобно-поперечним показником, і є помірною (66,4). Висота вигину лобної кістки також помірна (24,6). Ширина потилиці дуже велика (118,1 мм).

Верхня ширина обличчя підпадає під категорію середніх величин цієї ознаки (106,0 мм). Висотний діаметр, виміряний на чотирнадцятьох черепах, помірний (135,8 мм). Верхня висота обличчя середня, що взагалі характерно для представників європеїдної раси [Алексєєв 2008, с. 177], як і мезенний верхньолицьовий індекс (52,5). Повна висота обличчя помірна за абсолютними світовими розмірами (119,1).

Орбіти середньоширокі, на межі з широкими формами, помірної висоти, за максилло-фронтальним індексом також помірні (81,3) - мезоконхія. Кути горизонтального профілювання обличчя малі і на верхньому (136,0°), і дуже малий на середньому рівні (120,1°), що характеризує обличчя як добре профільоване. Ніс помірно високий та вузький, за індексом лепторинний (43,8), також вузький. Помірний симотичний індекс і великий дакріальний ви-

значають добірку так: перший вказує на помірно високе, другий — на високе перенісся. Передньоносова ость розвинута сильно (4,3 бали). Глибина іклової ямки значна. Значним виявився і кут виступання носа (35,1°), що підтверджує значне профілювання обличчя в чоловічій серії. Описані ознаки визначають чоловічі черепа з другого розкопу як представників європеїдної раси.

Жіночі черепа з розкопу 2. Придатними для вимірів, як зазначалось вище були 43 черепа, частина з яких виявилась фрагментованою. Рельєф в області надперенісся і потилиці, як і виразність соскоподібних виростків та надбрівних дуг, незначні, але в деяких випадках сильний (пох. 2/158, 2/88, 2/166, 2/119 тощо). Черепа мають помірні значення повздовжнього та дуже великі поперечного діаметра черепної коробки. У добірці два доліхокранних (пох. 2/183, 2/188), чотири мезокранних (2/17, 2/42, 2/105, 2/152) і тридцять чотири брахікранні черепа. В середньому жіноча добірка брахікранна, черепний індекс (83,1). Значення висотного діаметра *basion-bregma* мале (125,9 мм), на межі з помірними категоріями розмірів, висотно-повздовжній індекс ортокранний, висотно-поперечний – тайпенокранний, що свідчить про низьку висоту черепів у групі. Вушна висота (*po-br*) входить до помірних категорій розмірів у світовому масштабі.

Ширина лоба у фронтальній і дорсальній областях помірна, лобно-поперечний і широтно-лобний індекси малі.

Виличний діаметр (125,8 мм) і верхня висота обличчя помірні, відповідно за індексом лице мезенне. На верхньому рівні обличчя помірно профільоване в горизонтальній площині, в той час як на середньому рівні воно добре профільоване. Висота і ширина орбіт помірних розмірів, але індекс вказує на високі орбіти в серії – гіпсіконхія (85,4). Ширина носа мала, висота помірна, за показником (45,4) ніс вузький (лепторинія). Симотичний індекс (47,4) помірний, дакріальний великий, що вказує на високе перенісся у групі. Кут випинання носових кісток до лінії профілю обличчя дуже великий (31,3°). Глибина виличної ямки помірна.

Таким чином, сильна морфологічна подібність чоловічих груп з двох розкопів у Володимирі-Волинському відмічається за поздовжнім і поперечним діаметрами черепної коробки, що переростає в майже ідентичний черепний індекс. Також подібні: горизонтальна окружність через краніологічну точку офріон, висотно-поздовжній і поперечний індекси, верхній лицевий, орбітний і носовий показники, кути випинання носа тощо (Табл. 1 і 3). Подібний результат спостерігається і в жіночих групах із першого і другого розкопу. Ідентичні: черепний, лобно-поперечний, висотно-поздовжній, висотно-поперечний, коронарно-поперечний, носовий індекси (Табл. 2 і 4).

Міжгруповий багатовимірний аналіз. Для виявлення аналогів володимирських чоловічих серії (розкоп 1 і 2) серед близьких до сучасності груп, було виконано співставлення вивченої групи з широким колом порівняльних матеріалів XVI-XVIII ст., з території Східної Європи за допомогою канонічного багатовимірного аналізу [Дерябин 2008, с. 212-230]. Використовувалась програма CANON-2,50, при якому всі групи попарно зіставлені за допомогою відстані Махаланобіса (DC2) з поправкою на кількість черепів в кожній серії [Rightmire, 1969, p. 157-160]. В результаті цієї поправки деякі значення D2 виходять від'ємними; їх слід трактувати вибірковими оцінками нуля або дуже малою додатною величиною. До аналізу залучались: Стайки [Потехіна, у друці], Суми [Долженко, Білинська, у друці]; Лютецька [Долженко, 2012, с. 487-507]; Козіно [Евтеев 2011, с. 433-440]; Чигирин, Київський Михайлівський монастир, Вишгород [Рудич, 1997, с. 55-61; 2000, с. 381-391; 2008, с. 49-54; 2009, с. 75-77]; Білоруси, Росіяни, Себеж, Стара Ладога, Українці (східні, південні, центральні та західні) XVIII-XIX ст. [Алексеев 2008, с. 51; 311-336]; Білоруси Полісся XVIII-XIX ст. [Тєгако, Микулич, Саливон 1978, с. 27-28]; Латиші представлені трьома серіями дослідженими Р. Я. Денисовою: Тервете XIV-XVII ст., Леймани XVII-XVIII ст., Мартиньсали XIV-XVII ст. [Денисова 1977], а також, трьома групами XVIII-XIX ст. опрацьованими В. П. Алексеевим: Латиші-1, Латиші-2 та Латиші-3 [Алексеев 2008, с. 226-231]; Молдовани репрезентовані однією вибіркою XVII-XIX ст. – Варатік [Великанова 1975, с. 141-142]; Євреї з території України (збірна серія) [Алексеев 1971, с. 232-271].

На першому етапі дослідження, використано 14 краніологічних ознак, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменша ширина лоба,

влична ширина, верхня висота обличчя, висота і ширина носа, висота і ширина орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа.

На рис. 1 простежується відмінність чоловічих досліджуваних груп ХХ ст., з Володимира-Волинського від решти серій з території України, Росії, Латвії, Фінляндії і Литви за чотирнадцятьма краніометричними ознаками. Ідентична картина спостерігається і при порівнянні жіночих серій, але тут ми не маємо єврейської групи у зв'язку з тим, що там подано дані тільки по двом черепахам [Алексеев 2008, табл. 4, с. 260].

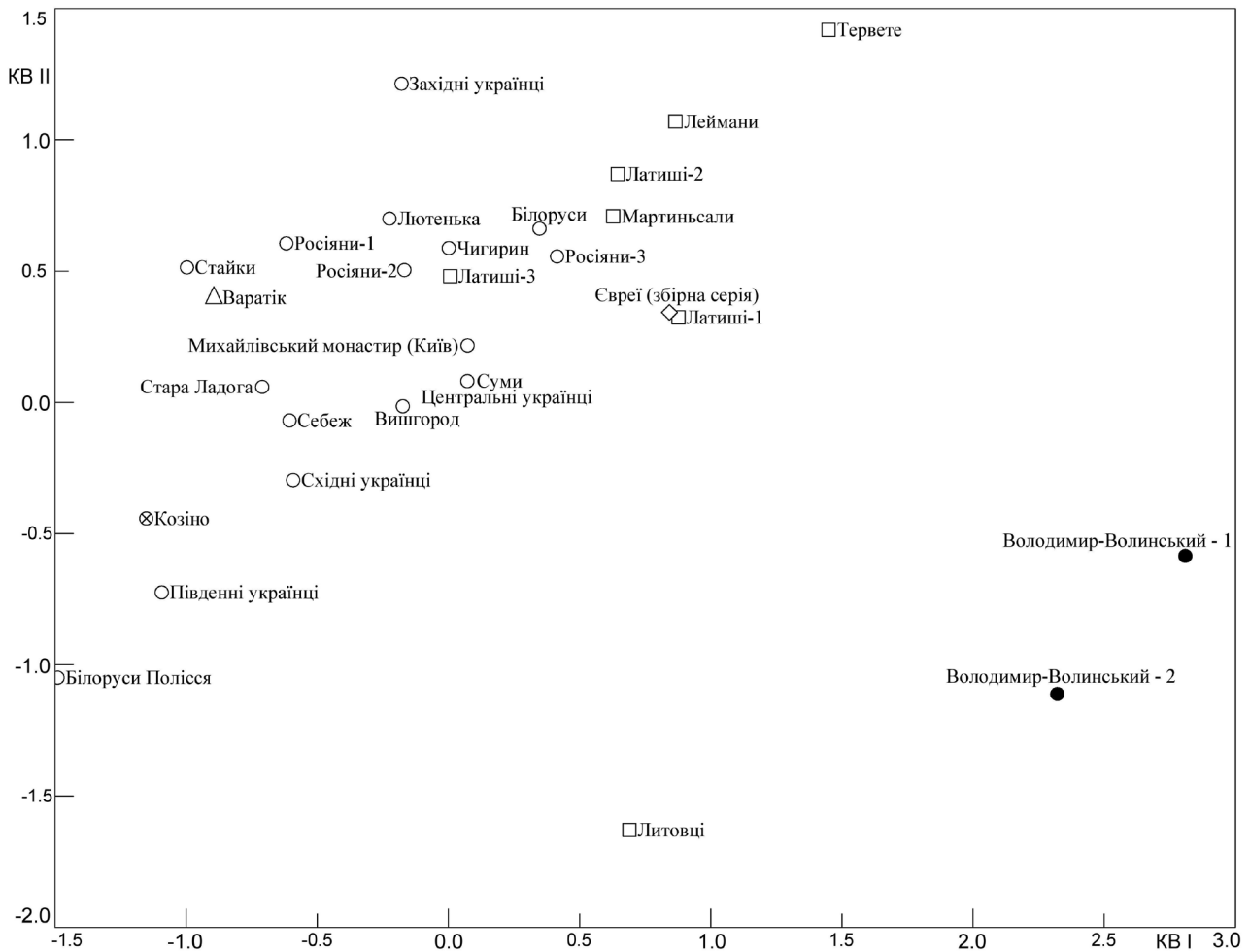

Рис. 1. Результати канонічного аналізу. Співставлення 29 чоловічих груп XIV-XVIII ст., з Володимирськими вибілками за 14-а краніологічними ознаками. (Латиші-1 – Дурбе; Латиші-2 – Західні; Латиші-3 – Східні Латиші із Лудзи).

На другому етапі дослідження в канонічному порівняльному аналізі, не використовувались такі краніометричні ознаки як кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа у зв'язку з тим, що західні антропологи подають до публікації тільки 10 ознак. До названих серій для порівняльному аналізу були додані польські групи: Якшице [Piontek, Iwanek, Czarla 2004/6, табл. 1, с. 126]; Марії Магдалени, Познань, Варшава [Kwiatkowska, Nowakowski 2011, табл. 5. с. 32]; Слободжеве, Лекно, Колобжег, [Piontek, Iwanek, Segeda 2008, с. 156—157].

Рис. 2-6. дає змогу побачити, що черепи (як жіночі так і чоловічі) із розкопів 1 і 2 за 10-а краніометричними ознаками подібні між собою, а також до них статистично наближається польська група XVI—XVIII ст., із Вроцлава що були поховані у соборі св. Марії Магдалени.

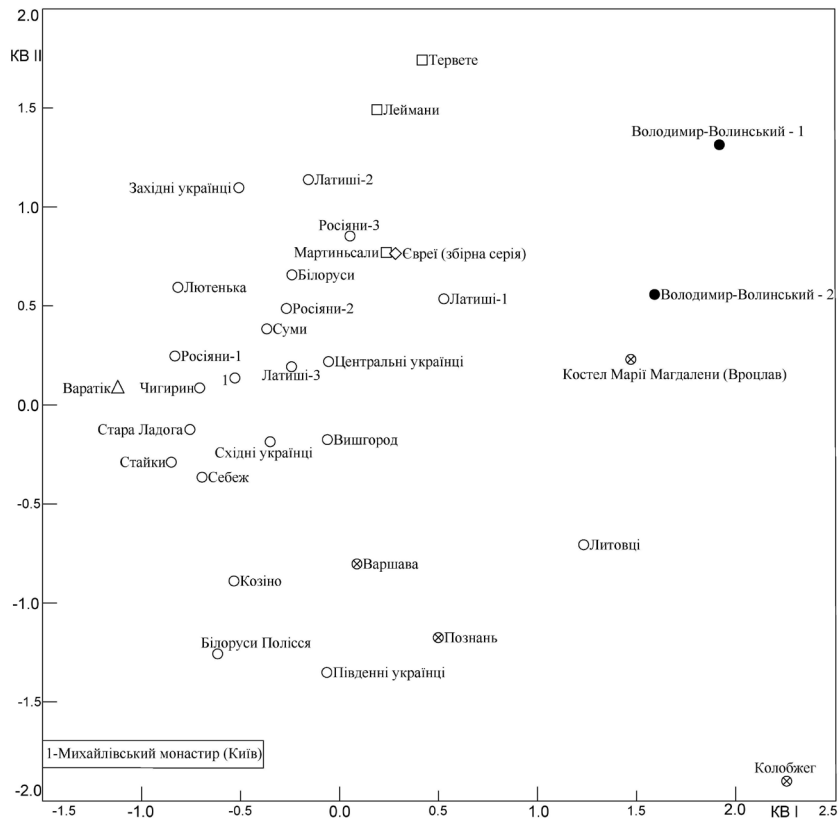

Рис. 2. Результати канонічного аналізу. Співставлення 33 чоловічих серій за 10-а краніологічними ознаками.

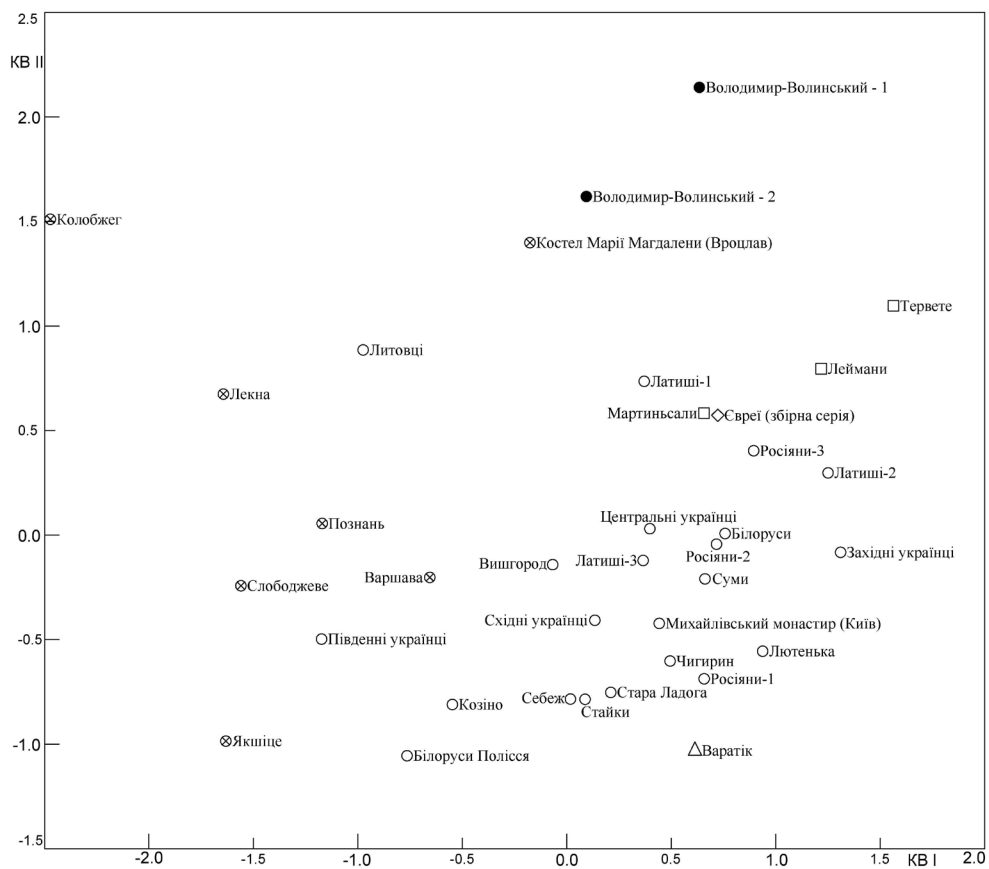

Рис. 3. Результати канонічного аналізу. Співставлення 36 чоловічих серій за 10-а краніологічними ознаками.

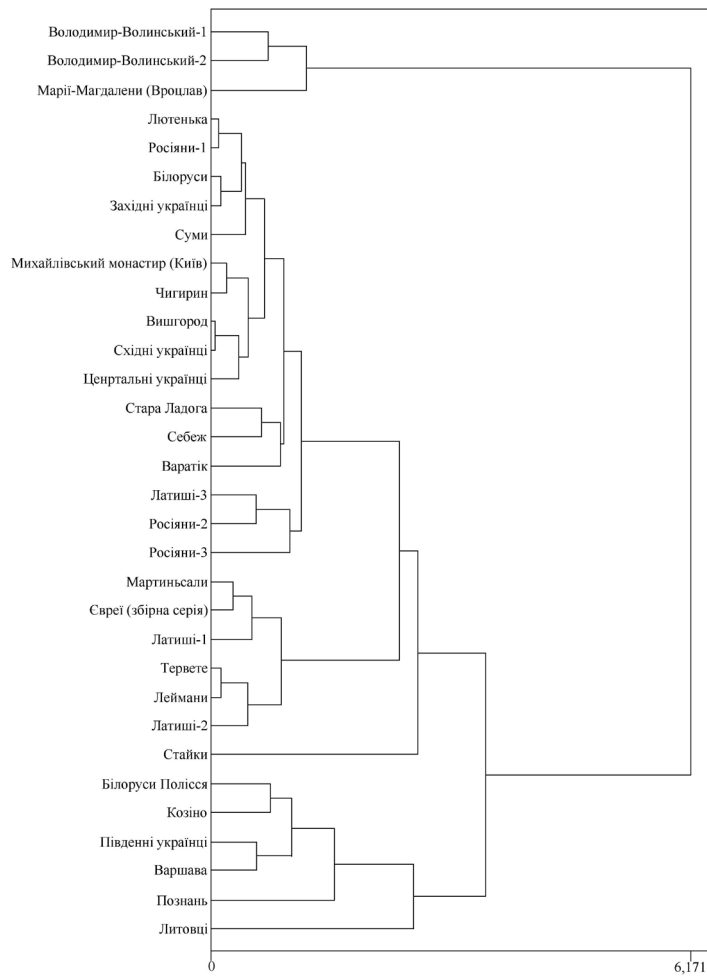

Рис. 4. Результати кластерного аналізу. Співставлення 32 чоловічих серій за 10-а краніологічними ознаками.

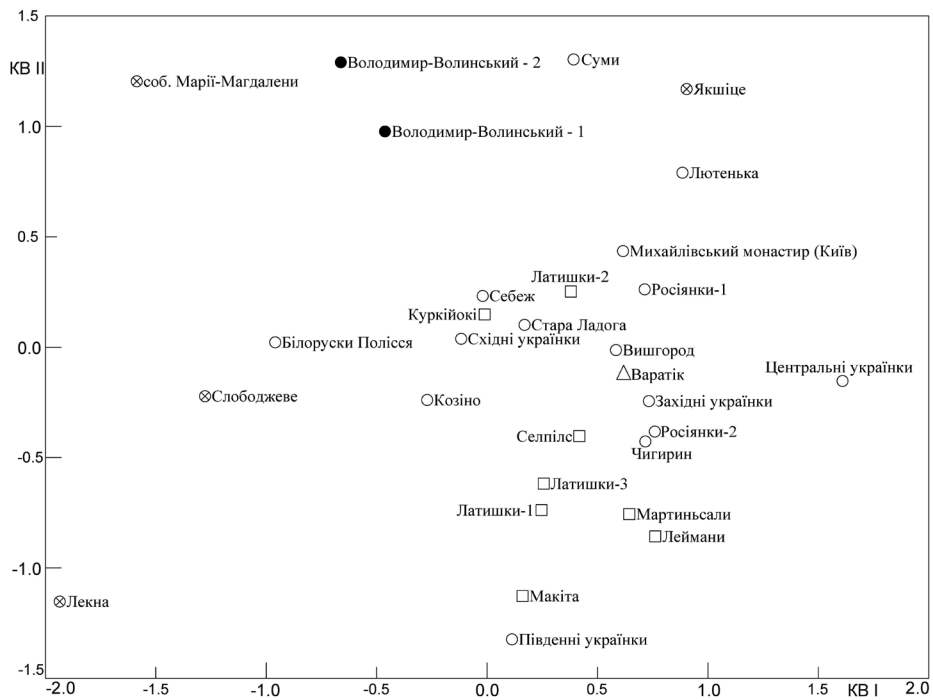

Рис. 5. Результати канонічного аналізу. Співставлення 30 жіночих груп за 10-а краніологічними ознаками.

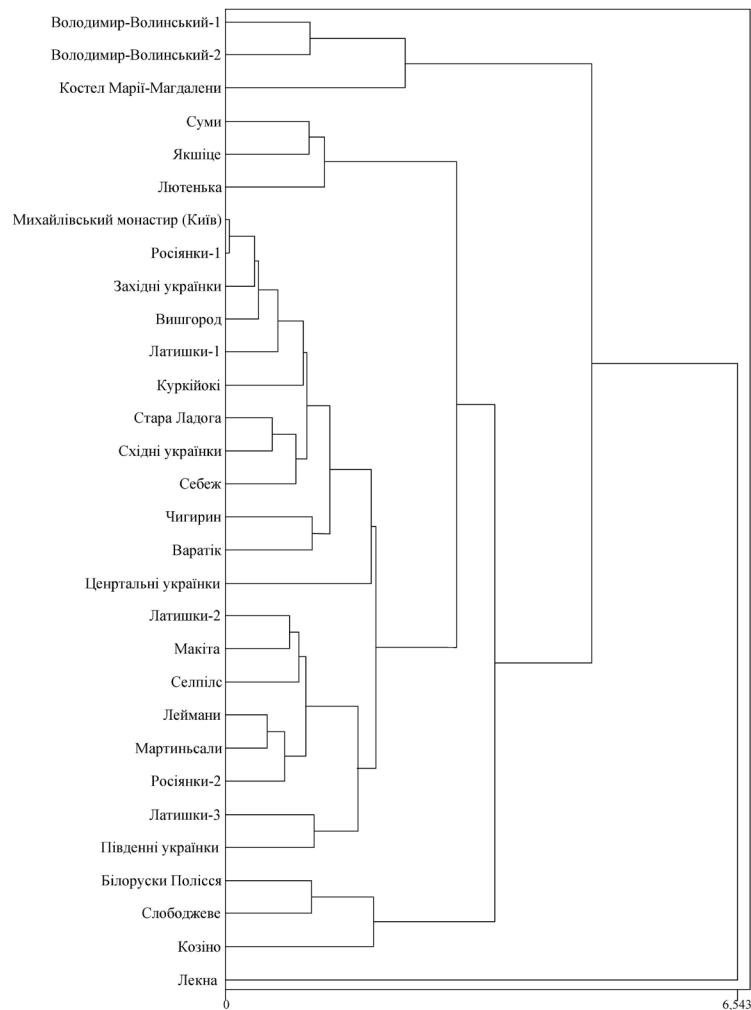

Рис. 6. Результати кластерного аналізу. Співставлення 30 жіночих груп за 10-а краніологічними ознаками.

Слід підкреслити, що на сьогодні для порівняння поховань ХХ ст. із Володимира-Волинського на жаль немає в достатній кількості груп єврейської та циганської національності, щоб сказати напевно про їх відмінність, тому робота носить попередній характер, але має і свої переваги, позаяк подані краніометричні таблиці.

Етнічна краніоскопія. Програма і методика. В цій роботі для характеристики масового ґрунтового поховання, що ймовірно залишили війська НКВС, використовується краніоскопічна програма, яка включає п'ять ознак, уперше досліджених російським антропологом д.і.н. О.Г. Козінцевим [Козинцев 1984, с. 133-148; 1987, 1988, 1999]. Шосту ознаку – частоту надорбітних отворів – незалежно один від одного запропонували Й. Додо [Dodo 1987, р. 19-35] і Т.В. Томашевич [Томашевич 1988, с. 119-128]. Для Потиличного індексу, Задньовиличного шва, Підорбітного візерунку типу II, Індексу поперечно-піднебінного шва та Надорбітних отворів дані склалися без урахування статі, для Клиноподного верхньощелепного шва (КВШ) визначалися пів суми чоловічих та жіночих значень. Опрацьовано 128 черепів.

З описаних ознак виокремлюються три: Підорбітний візерунок типу II (ПОВ-II) і Індекс поперечно-піднебінного шва (ІППШ), зі значеннями, найменшими серед усіх порівнюваних груп, та КВШ, значення якого можна вважати високим (53,1 %) і який є другим після лютенківської серії за табл. 5. Що стосується досліджуваної групи, статевий диморфізм у ній направлений на підвищення значень КВШ в жіночій частині популяції, де зафіксовано 187 виявів ознаки, на відміну від протилежної статі, де їх 155. Окремо слід зупинитися на Підорбітному візерунку типу II, котрий, як відомо, розподіляє європеїдні популяції на південно- та північноєвропеїдні комплекси [Козинцев 1988, с. 86]. Отже, комплекс ПОВ-II у серії Володимир-Волинський, без сумніву, південно-європеїдний. Особливо це яскраво показано в розкопі 2.

№ п/п	Серія	Століття	ПІ	ПОВ-ПІ	ЗВШ	КВШ	ІППШ	НО
1.	Володимир-Волинський -2011-2012, розкоп 1	XX	9,4 (329)	37,1 (150)	13,2 (256)	54,0 (503)	61,6 (266)	29,8 (342)
2.	Володимир-Волинський -2012, розкоп 2	XX	10,0 (147)	27,3 (74)	9,5 (115)	45,6 (198)	58,1 (117)	24,6 (203)
3.	Володимир-Волинський -2011-2012, збірна серія	XX	9,6 (476)	25,7 (224s)	12,3 (374)	51,6 (701)	60,5 (383)	27,9 (545)

Умовні позначення. Тут та далі: ПІ — потиличний індекс, КВШ — клиноподібний-верхньощелепний шов, ЗВШ — задньовиличний шов, ПОВ-ПІ — під орбітний візерунок типу ПІ, ІППШ — індекс поперечного піднебінного шва, НО — надорбітні отвори. В скобках вказано загальна кількість спостережень.

Табл. 5. Частоти краніоскопічних ознак у краніологічних серіях XX ст. Володимир-Волинський та порівняльні дані, %.

Аналіз головних компонент. До аналізу залучалась і київська серія Арсенал, Стайки XVII—XVIII ст. [Долженко 2010, с. 11—17; 2011, с. 118—134; 2012, с. 169-181]. Для розширення кола етнотериторіальних популяцій було вирішено включити до багатовимірного аналізу шість синхронних кавказьких груп: адигейців, інгушів, чеченців, осетинів, вірменів та абхазів [Козинцев 1988, с. 8-9; Громов, Моисеев 2004, с. 218]. Усього залучено 23 групи (рис. 6).

Для міжгрупового аналізу були застосовані: метод головних компонент (одна з моделей факторного аналізу) [Дерябин 2008, с. 76-117] за допомогою статистичної програми PССOMP; кластерний аналіз [Дерябин 2008, с. 230-276], проведений незваженим парно-груповим методом за допомогою двох програм: PCDENDU та FORESTER, що були створені Б. А. та А. Г. Козинцевими у 1991 р. Чоловічі та жіночі черепи досліджувалися спільно, дитячі до аналізу не залучались. Результати подано в табл. 6—7.

Досить інформативні роботи Г. Чесніса з краніофенетики [Чесніс 1986, с. 117-127], де наведено значення НО у великій та широко датованій польській серії XIII-XVII ст., в якій виявлено 21,84 % надорбітних отворів. Різниця між цією і досліджуваною групою із другого розкопу – 2,8 %. Також є дані Т. В. Томашевич, яка вивчила надорбітні отвори на черепах 47 померлих польської національності і виявила тільки 21,3% цієї ознаки [Томашевич 1988, табл. 1, с. 121]. В таблиці 3 названої праці подаються дані польської дослідниці Г. Войцехівської [Wojciechowska1976], де значення НО чоловіків і жінок виписані окремо: чоловіків - 28,4% (71); жінок - 21,1 (114), в середньому – 24,8 %. Таким чином, черепи із розкопу два за надорбітними отворами найближче подібні до польських серій.

Зазвичай значимими вважаються головні компоненти (ГК), розмежувальна здатність котрих перевищує таку здатність для середньої ознаки, тобто їх власне число більше 1,00. В нашому випадку їх три (табл. 6).

Ознаки	I ГК	II ГК	III ГК
ПІ	0.741	-0.325	0.249
КВШ	-0.730	-0.510	0.019
ЗВШ	-0.111	0.265	0.687
ПОВ-ПІ	0.891	-0.037	-0.174
ІППШ	-0.101	0.673	-0.601
НО	-0.001	0.634	0.484
Власне число	1.899	1.292	1.161
Доля загальної мінливості, %	31.642	21.537	19.357

Табл. 6. Коефіцієнти кореляції краніоскопічних ознак з головними компонентами для

23 групи (чоловіки та жінки).

Ознаки	I ГК	II ГК	III ГК
III	0.741	-0.325	0.249
КВШ	-0.730	-0.510	0.019
ЗВШ	-0.111	0.265	0.687
ПОВ-II	0.891	-0.037	-0.174
ІППШ	-0.101	0.673	-0.601
НО	-0.001	0.634	0.484
Власне число	1.899	1.292	1.161
Доля загальної мінливості, %	31.642	21.537	19.357

На першу ГК приходиться 31,6 % загальної мінливості. Із вихідних ознак найбільш вагомі, ПОВ-II і III (кореляція додатна), а також КВШ (кореляція від'ємна). Це знайшло відображення і в розподіленні груп вздовж ГК 1, де досліджувані вибірки опинилися у лівому нижньому куті координатного поля з від'ємними значеннями (-1.585 та -1.605) (рис. 6).

На II ГК приходиться близько 21,5 % загальної мінливості. Вона визначається в основному двома ознаками – ІППШ і НО (кореляція додатна). Вказаний комплекс ознак роз'єднав Абхазів (2.214) і Осетинів (2.038) вірменів (1.501) тощо, від двох розкопів у Володимирі-Волинському (-1.687 та -1.613), Лютецьки (-2.099), поляків (-1.133) тощо.

Третя ГК також визначається переважно двома ознаками – ЗВШ і ІППШ. На неї приходиться близько 19,3% мінливості (табл. 6).

Отже, після аналізу Головних Компонент попередньо за даними етнічної краніоскопії можна вважати найбільш подібною до досліджуваних груп вибірку козацького часу – Лютецька. Єдина польська серія, що була задіяна до багатовимірного аналізу наближається до розкопу 2 із Володимира, тільки за ГК 2 (рис. 6).

Коротко розглянемо міжгрупові зв'язки дискретно-варіюючих ознак на внутрішньо популяційному рівні (табл. 7). Найбільш сильний зв'язок (близько 0,5 за абсолютною величиною) об'єднують три ознаки: ПОВ II, III та КВШ. Таким чином в даному аналізі вони найбільш диференціюючи расові ознаки.

Ознаки	III	КВШ	ЗВШ	ПОВ-II	ІППШ	НО
III	—					
КВШ	-0.238	—				
ЗВШ	-0.074	-0.044	—			
ПОВ-II	0.510	-0.562	-0.096	—		
ІППШ	-0.287	-0.157	-0.083	-0.002		
НО	0.024	-0.205	0.131	-0.165	0.071	—

* $P < 0,05$

Табл. 7. Коефіцієнти кореляції між дискретно-варіюючими ознаками в серіях XVI-XX ст. (чоловіки та жінки).

Ознаки	III	КВШ	ЗВШ	ПОВ-II	ІППШ	НО
III	—					
КВШ	-0.238	—				
ЗВШ	-0.074	-0.044	—			
ПОВ-II	0.510	-0.562	-0.096	—		
ІППШ	-0.287	-0.157	-0.083	-0.002		
НО	0.024	-0.205	0.131	-0.165	0.071	—

* $P < 0,05$

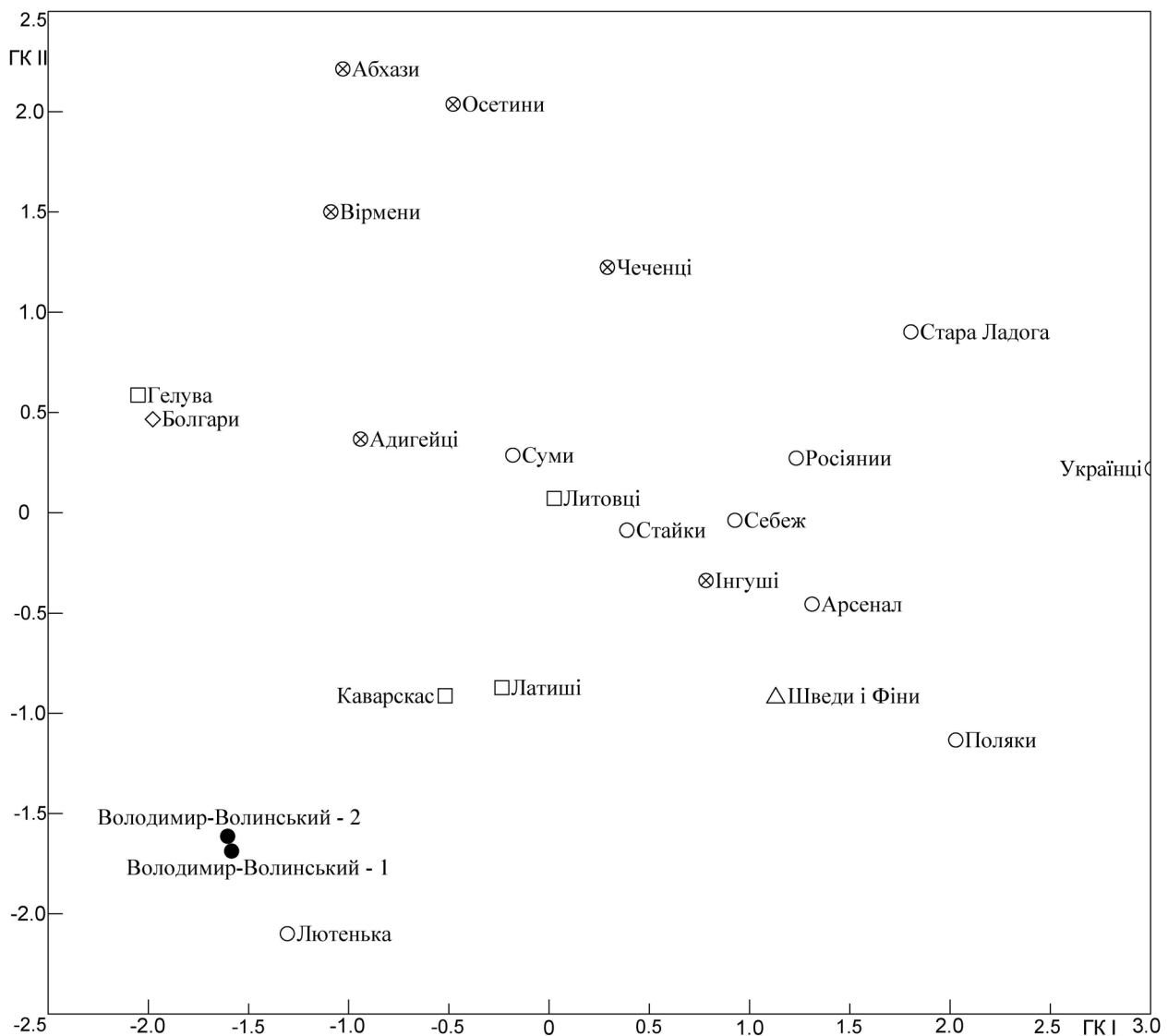

Рис. 7. Розташування 23 груп у просторі I та II головних компонент.

Висновки.

За даними краніометрії, використовуючи середні дані і канонічний аналіз, виявлено подібність чоловічих і жіночих черепів із першого і другого розкопів у Володимирі-Волинському.

За чотирнадцятьма краніометричними ознаками (середньо статистичні дані,) виявлено сильну відмінність досліджуваних чоловічих і жіночих груп від серій українців, росіян, литовців, латишів і збірної єврейської серії з території України за канонічним багатовимірним аналізом.

За даними етнічної краніоскопії підтверджується подібність чоловічих і жіночих черепів із першого і другого розкопів у Володимирі-Волинському.

Виявлено, що за ознакою під орбітний візерунок типу II, розстріляні (чоловіки і жінки) належать до південного типу європеоїдів (особливо це помітно на черепах з другого розкопу).

Простежується подібність жіночих і чоловічих черепів із двох розкопів за 10-а краніометричними ознаками до черепів польської групи XVI—XVIII ст., із Вроцлава які були поховані у соборі св. Марії Магдалени.

Література

1. Алексеев В.П. Избранное. том. 4. — М.: Наука. 2008. — с. 343.
2. Алексеев В.П. Очерк происхождения тюркских народов Восточной Европы в свете данных краниологии. — «Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья», КФАН СССР, Казань, 1971, стр. 248., с. 232—271.

3. Долженко Ю.В. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютецька // Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С.Н. Братченка), 2012 — С. 487-507.
4. Потехіна І.Д. Краниометрична характеристика чоловічих черепів з могильника Стайки // Наукова збірка: Історична антропологія України в екологічному контексті. К.: 2013 (у друці).
5. Алексеев В.П., Дебеч Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М.: Наука, 1964. — 127 с.
6. Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья / М.С. Великанова. — М.: Наука, 1975. — 284 с.
7. Денисова Р.Я. Этногенез латышей (по данным краниологии) / Р.Я. Денисова. — Рига.: 1977. — 360 с.
8. Дерябин В. Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов / В. Е. Дерябин. — М.: МГУ, биологический факультет, 2008. — 332 с.
9. Евтеев А.А. Краниологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская обл.): внутрigrupповая изменчивость и предварительные результаты межgrupпового анализа. // Археология Подмосkовья. Материалы научного семинара, вып. 7. — М.: С. 433—440.
10. Рудич Т.А. К вопросу об антропологическом составе населения Украины XVI—XVII вв. // Степи Европы в эпоху средневековья. Том 1. — Донецк. 2000. — С. 381—392.
11. Рудич Т.О. Антропологические материалы из раскопок 1991—1996 годов в Вышгороде // Старожитності Вишгородщини. // Збірка тез доповідей і повідомлень 13-ої науково-практичної конференції присвяченої «Дню пам'яті Ярослава Мудрого» 24—25 травня 2007 року в м. Вишгород. — Вишг., 2009. — С. 75—79.
12. Рудич Т.О. Антропологічний склад населення м. Чигирини XVI-XVII ст. (за матеріалами козацького цвинтаря) // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Секція I, II. Запоріжжя: 1997. — С. 55-61.
13. Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок цвинтаря на території Михайлівського Золотоверхого монастиря — К.: 2008. — вип. 4. — с. 49-54.
14. Тегакo Л.И, А.И. Микулич, И.И. Саливон. Антропология Белорусского Полесья — Минск. 1978. — Наука и техника — с. 158.
15. Хартанович В.И. К краниологии населения Северо-Западного Приладожжя XIX — начала XX в. // Балты, Славяне, прибалтийские Финны. Этногенетические процессы. с. 216-229.
16. Vuxton L.H.D., Morant G.D. Essential craniological technique. J. Roy. Anthropol. Inst., 1933., v. 63, p. 19-47. Пашкова В.И. Очерки судебнo-медицинской остеологии / В.И. Пашкова. — М., 1963. — 156 с.
17. Brothwell D.R. Digging up bones / D.R Brothwell/. — London, 1972. — 194 p.
18. Dwight T. The Size of the Articular Surface of the Long Bones as Characteristics of Sex An Anthropological Study / T. Dwight // American Journal of Anatomy — 1905 — v. 4 — pp. 19-32.
19. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematishker dastellung. Mit besonderer beruckesichtigung der anthropologischen methoden fur studierende, arzte und forschungsreisende. Zweite, vermenrte auflage — Jena, Gustaf Fisher. Bd. II. — 1928. 1062 S.
20. Rightmire G.P. On the computation of Mahalanobis generalized distance (DC2) // American Journal of Physical Anthropology. — 1969. — Vol. 30. — № 1. P. 157-160.
21. Vallois H.V. La duree de la vie chez l'homme fossile / H.V. Vallois // L'Anthropologie. — 1937. — 47. — P. 499-532.
22. Heapost L. On anthropology of the population in south-east Estonia in XIII—XVII cc. (on the basis of paleoanthropological material of Makita cemetery) // Горизонты Антропологии. Труды международной научной конференции памяти академика В.П. Алексеева. — М., 2003. С. 198-202.
23. Piontek J, Iwanek B, Czapla Z. The crania from mobern cemeteries in Jaksice (Kujawsko-Pomorskie Province, Poland) and craniometric relationships among medieval and mobern Central European populations. // Studies in Historical Anthropology, vol. 4. 2004 (2006). pp. 123-135.
24. Kwiatkowska B, Nowakowski D. Charakrerystyka antropologiczna szczatkow kostnych z cmentarza przy kosciele sw. Marii Magdaleny we Wroclawiu (XVI-XVIII w.) // Biologia i hodowlazwierzat LX III. 2011, s. 25-43.
25. Piontek J, Iwanek B, Segeda S. Antropologia o pochodzeniu slowian. Monografie instytutu antropologii UAM. Poznan 2008. s. 156.

Зміст

ВСТУПНІ ЗАУВАГИ	3
РОЗДІЛ I	
ДОСЛІДЖЕННЯ 2010 р.	4
О. Златогорський, С. Панишко, Ю. Лукомський	
Звіт про результати археологічних досліджень на городищі «Вали» у м. Володимирі-Волинському у 2010 році	4
РОЗДІЛ II	
ДОСЛІДЖЕННЯ 2011 р.	44
С. Панишко, О. Златогорський	
Звіт про результати археологічних досліджень на городищі «Вали» у м. Володимирі-Волинському у 2011 році	44
О. Козак, Ю. Долженко	
Звіт про антропологічне дослідження 2011 року решток людей, розстріляних у 1940-х роках на городищі «Вали».....	63
РОЗДІЛ III	
ДОСЛІДЖЕННЯ 2012 р.	111
С. Панишко, О. Златогорський, М. Вашета	
Звіт про результати археологічних досліджень на городищі «Вали» у м. Володимирі-Волинському у 2012 році	111
О. Козак, Ю. Долженко	
Звіт про антропологічне дослідження 2012 року решток людей, розстріляних у 1941 році на городищі «Вали»	131
Т. Крупа	
Обґрунтування програми дослідження та збереження археологічної органіки з досліджень Володимира-Волинського в 2012 році.....	137
О. Златогорський, Ю. Долженко	
Атрибуція національної ідентичності ексгумованих жертв на городищі у Володимирі-Волинському	149

Наукове видання

Олексій Євгенович Златогорський,
Сергій Дмитрович Панишко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА
ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКОМУ ГОРОДИЩІ У 2010-2012 РОКАХ:
ДЖЕРЕЛА І МАТЕРІАЛИ

Технічний редактор: **Вікторія Сікачова**
Комп'ютерна верстка: **Вікторія Сікачова**
Дизайн обкладинки: **Василь Охріменко**
Ілюстрації: **Василь Охріменко,**
Андрій Бардецький, Адам Кучинський

Підписано до друку 18.02.2013 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Minion Pro, Albertus Medium.
Ум. друк. арк. 19,06. Обл.-вид. арк. 18,50.
Наклад 300 пр.

ДП «Волинські старожитності»
43010, м. Луцьк, вул. Коперніка, 36а, тел.: (0332) 286281.

Свідоцтво державного комітету телебачення
і радіомовлення України ДК № 3864 від 19.08.2010 р.

З-67

Златогорський О.Є., Панишко С.Д. Дослідження на Володимир-Волинському городищі у 2010-2012 роках: Джерела і матеріали. (Серія «Втрачена хронологія»). – Луцьк: «Волинські старожитності», 2012. – 166 с.

ISBN 978-966-2780-14-7

УДК 902 (477.82)
ББК 63.4 (4 УКР-4 ВОЛ)